તેઓ ઘડીમાં એ પરતંત્રતાના ભૂતને એમનો પીછો છોડવા આજીજી કરતા, ઘડીમાં ગુસ્સે થઈ તેના ઉપર માથું અફાળતા કે મુક્કા મારતા. 'આજીજી' તેમ જ 'ગુસ્સો' એ બંને અશક્તિનાં સંતાન છે એ એમને નિર્મળ, વિકસિત તીવ્ર બુદ્ધિના અભાવે સૂઝયું નહિ. પરિણામે આજીજી અને ગુસ્સા દ્વારા તેઓ પોતાને વધારે ને વધારે અશક્ત બનાવતા ગયા.

અંધકારમાં થઈને જ પ્રકાશમાં અવાય છે. નિષ્ફળતા જ સફળતાની સીમાએ પહોંચાડે છે.

હિંદી પરતંત્રતા જ્યારે હિંદીઓને અસહ્ય થઇ પડી અને એને હઠાવવાના ઇલાજ (આજીજી તેમ જ ગુસ્સો) તદ્દન નિષ્ફળ નિવડ્યા, ત્યારે એક વ્યક્તિએ એ ઇલાજોથી હાથ ધોયા. એણે તપ આદર્યું. તપથી બુદ્ધિને નિર્મળ કર્યા બાદ એ બુદ્ધિ વડે મનન કર્યું. એવા મનનને પરિણામે એણે 'જોયું' કે રાજકીય પરતંત્રતા એ તો માત્ર વ્યક્તિઓની અંધાધુંધીવાળી સ્થિતિનો 'પડછાયો' હતો. એને સમજાયું કે 'પદાર્થ' ખસે નહિ ત્યાંસુધી 'પડછાયો' હરગીઝ ખસી શકે નહિ. એણે શોધ્યું કે જડતા રૂપ 'પદાર્થ' ખસેડીને જ હિંદીઓમાં આત્મા–ચૈતન્ય–શક્તિ–ખુમારી જાગ્રત કરવાથી સામાજિક અંધાધુંધી તેમ જ રાજકીય પરતંત્રતા રૂપ પડછાયા આપોઆપ અદૃશ્ય થશે.

પરંતુ આત્માને જગાડવાને આત્મા જ જોઇએ. બુદ્ધિ કાંઇ આત્માને જગાડવાની યોગ્યતા ધરાવતી નથી. જાગેલો આત્મા જ સૂતેલા આત્માને જગાડી શકે. બધો આધાર એક 'જાગેલા આત્મા' પર જ હતો.

એક દીવામાંથી હજારો બત્તી પ્રકટાવી શકાય છે. એક આત્મા કરોડો આત્માને પ્રદીપ્ત કરી શકે. તે તપસ્વીએ પોતાની શુદ્ધબુદ્ધિને હજુ આગળ ને આગળ દોડાવી, અને તે બુદ્ધિએ જોયું કે જે 'એક'ને ઢૂંઢવો છે તે કાંઇ બહાર ઢૂંઢી શકાશે નહિ; પોતાનામાં જ તેને ઢૂંઢવો, પોતાનું જ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રકટાવવું, પોતાનામાં સુષુપ્તિ હાલતમાં રહેલી અસાધારણ શક્તિને પ્રકટ કરવી.

એ છૂપી શોધ બુદ્ધિને પ્રાપ્ત થતાં જ તે તપસ્વીએ સંપૂર્ણ મૌન સાથે આત્મવિકાસનું તપ આદર્યું. ધ્યેય નક્કી કરી, એના ઉપર દૃષ્ટિ સ્થિર કરી, એ 'ભાવના'માં જ પોતાના 'ભાન'ને ઓતપ્રોત કરી એણે યોગ સાધ્યો.

અને યોગને કશી ચીજ અસાધ્ય છે !

તેણે પોતાનામાં દિવ્ય શક્તિ પ્રકટાવી, અને પછી એ વડે બીજા આત્માઓને પ્રદીપ્ત કરવાનો મહાવ્રત આરંભ્યો.

એ યોગીને આજે આખી દુનિયા 'મહાત્મા ગાંધી'ને નામે પીછાને છે.

ધર્મગ્લાનિના સમયમાં પરમ પુરુષો ઉત્પન્ન કરવાની અવિચલ કીર્તિ ભારતભૂમિએ સંપાદન કરેલી છે. ભારતભૂમિના આ ધર્મગ્લાનિના સમયે ભારતે મહાત્માજીને ઉત્પન્ન કરીને પોતાની પ્રાચીન કીર્તિ કાયમ કરી છે.

એમનામાં નિર્મળ બુદ્ધિ હોવાને લીધે કોઈ પણ ઘટનાનું આંતરસ્વરૂપ તેઓ સહેલાઈથી અને સ્વભાવતઃ જોઈ શકે છે. એમની ચિકિત્સા સ્વાભાવિક, તીવ્ર અને તલસ્પર્શી હોઈ ઘટનાનું મૂળતત્ત્વ તેઓને દેખાઈ જાય છે, અને મૂળતત્ત્વ પર જ એમની શક્તિ કામ કરવા લાગી પડે છે.

એમણે વ્યક્તિ તેમ જ સમાજ બંને તરફ ધ્યાન આપ્યું છે. વ્યક્તિના આત્માને જગાડવા, તેની બુદ્ધિને નિર્મળ કરવા, તેનાં શરીરને નીરોગી અને વિકસિત બનાવવા એમણે ઉપાયો શોધ્યા છે અને બતાવ્યા છે; અને સમાજને સંઘટિત કરવા સંઘબળ પ્રકટાવવા, સંઘબળને આડું અવળું ન વિખેરી નાખતાં શુદ્ધ બુદ્ધિથી નક્કી કરેલા એક ધ્યેય તરફ જ વહેવડાવવા એમણે યોજનાઓ યોજી છે.

એમણે વ્યક્તિમાં ચૈતન્ય પ્રકટાવ્યું છે, અને વ્યક્તિને ખેલવાનું યુદ્ધક્ષેત્ર પણ તૈયાર કરી આપ્યું છે, તેમ જ યુદ્ધશાસ્ત્ર પણ તે સાથે જ રચી આપ્યું છે, અર્થાત્ વ્યક્તિગત જીવન અને સામાજિક જીવનના કાનુન પણ ઘડી આપ્યા છે.

એમણે મનુષ્યના સર્વ વ્યવહારના ભોમિયા તરીકે, ધર્મગુરુ તરીકે, રાજદ્વારી નેતા તરીકે, સમાજસુધારક અને સમાજવ્યવસ્થાપક તરીકે, શિક્ષણસુધારક અને શિક્ષણપ્રચારક તરીકે, વૈદ્ય અને તાલીમશાસ્ત્રી તરીકે, વ્યાપાર અને હુન્નરના દિશાસૂચક તરીકે, સાહિત્યશાસ્ત્રી તરીકે, રાજા તરીકે તેમ જ પ્રજા તરીકે, શિક્ષક તરીકે તેમ જ વિદ્યાર્થી તરીકે, ઉન્નતમાં ઉન્નત તેમ જ નમ્રમાં નમ્ર મનુષ્ય તરીકે, જીવન જીવી બતાવ્યું છે અને જીવનશાસ્ત્ર પણ રચી આપ્યું છે.

વળી સત્યાગ્રહનું અજીત શસ્ત્ર ભારતપુત્રોને આપી, તેઓમાં પોતાની ગૂમાવેલી સ્વતંત્રતા પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પણ જાગ્રત કરી આપી છે.

એવે સમયે અવળી બુદ્ધિને સવળી કરી ભૂલ્યાને ખરે માર્ગે દોરી જતા એ મહાન્ પુરુષે પોતે પ્રતિપાદન કરેલા—દાખલા દલીલ સાથેના—સર્વવ્યાપક સિદ્ધાંતો તેમની પોતાની જ વાણીમાં, પ્રસંગ તથા પુનરુક્તિનો દોષ ન આવે એ ધ્યાનમાં રાખી, યોગ્યક્રમમાં વિષયવાર શાસ્ત્રીય ઢબે સપ્રમાણ ગોઠવી સર્વોપયોગી શ્રેષ્ઠ વાંચન સમાજને પૂરું પાડવાનો આ અમારો નમ્ર પ્રયાસ છે. 'ગાંધી=શિક્ષણ' નામ આપી આ સઘળા વાંચનનો તેર ભાગમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

પશુબળ અને બુદ્ધિબળ પર વિજય મેળવી શકે એવું એકનું એક બળ જે આત્મબળ છે તેને પ્રકટાવનાર 'સત્યાગ્રહ' હોઈ સૌથી પહેલો એ વિષય લેવામાં આવ્યો છે. સર્વ ધર્મોને માન્ય, સર્વ ધર્મોના મધ્યબિંદુ અને આત્મા સમાન, તથા મહાત્માજીના જીવન અને ઉપદેશોના બીજ સમાન 'સત્યાગ્રહ'ને છોડી બીજા કયા વિષયને પહેલો મૂકી શકાય ?

બીજા ભાગમાં 'ધર્મ' વિષય લેવામાં આવ્યો છે. સર્વ ધર્મો અને વ્યવહારોનું અવલોકન પોતાની શુદ્ધબુદ્ધિથી કરવાને પરિણામે મહાત્માજીએ જે કાંઈ આ વિષયમાં કહ્યું છે તે સર્વ ધર્મવાળાઓને માન્ય થાય એવું અને વિકાસક્રમ સૂઝાડે એવું છે.

મન-વચન-કાયાનું આરોગ્ય કેમ સચવાય એ બતાવનાર 'આરોગ્ય'ને લગતો ઉપદેશ ત્રીજા ભાગમાં છે. 'કેળવણી' કેવી છે અને કેવી હોવી જોઈએ તેને લગતા તેમના દિશાદર્શક વિચારો ચોથા ભાગમાં, અને પાંચમા ભાગમાં 'સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય'નું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે.

દોલતની ઉત્પત્તિ તથા ઉપયોગ વિષેના જ્ઞાનને છઠ્ઠા ભાગમાં અને આર્થિક મુક્તિનો માર્ગ દેખાડનાર 'સ્વદેશી'ને સાતમા ભાગમાં સ્થાન અપાયું છે. રાષ્ટ્રીય એકતાની ભાવનાને પોષનાર તથા પ્રજાની ખામીઓ ખુલ્લી કરી ઉંચા ગુણો અને ભવ્ય આદર્શો શીખવનાર 'પ્રજાબંધારણ' વિષયક તેમના લેખો આઠમા ભાગમાં સમાવ્યા છે. કૌટુંબિક ક્ષેત્રમાંથી

રાજકીય ક્ષેત્રમાં લઈ જઈ આપણું જીવન વિસ્તૃત કરનાર 'રાજનીતિ' વિષયક લેખો નવમા ભાગમાં દાખલ કર્યા છે.

રાજકીય બાબતોમાં એટલો પ્રવેશ કરાવ્યા પછી–લોકકલ્યાણની એટલી તૈયારી કર્યા પછી–સ્વમાનનું ભાન કરાવી પોતાનામાંથી બુરાઈ સાથે અન્યની બુરાઈનો અસંગ ઉપદેશનાર 'અસહકાર'નું ધાર્મિક અને રાજકીય યુદ્ધ લડવાની તાલીમ આપનારા એમના કથનોનો દશમા, અગિયારમા અને બારમા એમ ત્રણ ભાગમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. વિસ્તૃત ભાનથી અનુભવાયલા એમના અંગત પ્રસંગો પ્રકીર્ણ સૂત્રો તથા વિચારોનો તેરમા ભાગમાં સમાવેશ કરી તે ભાગને 'અંગત વિચાર' નામ આપ્યું છે.

મનુષ્યને અને સમાજને નીરોગી, સમર્થ અને સુવ્યવસ્થિત કરવા માટે ઉપયોગી થઈ પડે એવું તેમનું તમામ શિક્ષણ આમાં સમાવેશ પામે છે એમ અમે માનીએ છીએ.

આ ગ્રંથાવલિનો લાભ લેવા નાના–મોટા દરેકને, ગ્રામ્ય તેમ જ શહેરી જીવન જીવનારને, સ્ત્રી તેમ જ પુરુષને, વિદ્યાર્થી તેમ જ શિક્ષકને, વ્યાપારીને, સેવકને, તેમ જ રાજદ્વારી પુરુષોને, ભક્તો તેમ જ ધર્મગુરુઓને આગ્રહપૂર્વક અરજ કરવામાં આવે છે. એમાં સર્વની મુક્તિની સામાન્ય ચાવી છૂપાયેલી જોવામાં આવશે.

જૂદા જૂદા ધર્મપંથોની ધાર્મિક શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને આ ગ્રંથાવલિના વિચારો વાંચી–વંચાવી–સમજાવી ઠસાવવાથી ધર્મની અચ્છી ભૂમિકા તૈયાર થયેલી જણાશે, અને તે ભૂમિકામાં કોઈ પણ ધર્મના ખાસ તત્ત્વો ઉગાડવાનું સહેલાઈથી અને આબાદ રીતે બની શકશે.

તમામ ધર્મોના આચાર્યોએ, સાધુ–સંન્યાસી–બાવા–ફકીર–મુલ્લાં–મોલવી–પાદરીઓએ તેમ જ મંદિર–દેવળ–દેરાસર–મસ્જિદ–ઉપાશ્રય–અગિયારી–ધર્મશાળા તથા મુસાફરખાના ઉપર કાબુ ધરાવનારાઓએ આ તેર પુસ્તકો પોતાને ત્યાં આવનાર જનાર સર્વેને વાંચવા માટે ખુલ્લાં રાખી તે મારફત દેશની તથા ધર્મની વર્તમાન સ્થિતિનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી–કરાવી પોતાના ઉપદેશનો પ્રવાહ સમયાનુસાર બદલી–બદલાવી પ્રજામાં ધર્મભાવના જાગ્રત કરવા માટે સતત પ્રયત્ન કરવા વિનંતિ છે.

વળી તેને સાધન તરીકે કામે લગાડી દરેક ધર્મમાં, રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં, દુનિયાદારીના વ્યવહાર વિગેરેમાં પેસી ગયેલા સડા દૂર કરી દરેક વાચક–વિચારક પોતે પોતાના ધર્મનો ઉદ્ધાર સરસ રીતે, સહેલાઇથી અને સંગીનપણે કરી શકશે.

ધાર્મિક પુસ્તકો અસલ ઢબથી અમુક પ્રસંગે વંચાય છે તેવી જ રીતે વાંચતાં ન આવડતું હોય તેવા માણસોની આગળ મહોલ્લે મહોલ્લે, દરેક ગામે અને દરેક ધર્મસ્થાને આ પુસ્તકો વંચાશે તથા તે ઉપર કવિવર્ગ રસમય કાવ્યો, ગરબીઓ, ભજનો તથા સંગીતો સુધરેલી તેમ જ ગ્રામ્ય ભાષામાં રચી આ શિક્ષણનો ફેલાવો કરશે તો હિંદનું અનહદ શ્રેય થશે.

હિંદુસ્થાન જેવા જૂદા જૂદા ઘણા ધર્મમતવાળા વિશાળ દેશમાં ધાર્મિક કેળવણી કોઇ પણ એક ધર્મમાં આપી શકાય નહિ ત્યાં આ ગ્રંથાવલિ દરેક શાળામાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ઉપયોગી થઇ પડશે.

આ ગ્રંથાવલિના બાલ–અભ્યાસીઓની પરીક્ષા લઇ વખતોવખત હરિફાઇમાં શ્રેષ્ઠ ઉતરનાર શાળા અગર તેના વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજન તરીકે મદદ, છાત્રવૃત્તિ અગર ઇનામ આપવાની જૂદે જૂદે ઠેકાણે વ્યવસ્થા થશે, અગર શુભ પ્રસંગોએ આ પુસ્તકો ઇનામ તરીકે વહેંચાશે તો પૈસાનો બેશક ઘણો જ સદુપયોગ થયો ગણાશે. અમારી મારફત આ પુસ્તકોની નકલો વહેંચાવી પૈસાનો સદુપયોગ કરવાની કોઇને ઇચ્છા હશે તો તેમને તેમની ઇચ્છા અમલમાં મૂકી આપવા બનતો પ્રયત્ન કરીશું.

અનેક સ્થળેથી એકત્રિત કરેલા ગાંધીજીના બધા પ્રાપ્ય વિચારોની ગોઠવણીમાં અમુક અમુક સ્થળે બે અથવા વધારે ફકરાઓની વિચારશ્રેણીમાં રસ અને એકતા જળવાય તે માટે અનુસંધાન તરીકે થોડા શબ્દો ન છૂટકે જ ઉમેર્યા છે, અને તે આવા [ ] કૌંસ વચ્ચે મૂકેલા છે.

પ્રખ્યાત નામોની ઓળખ ફૂટનોટમાં આપેલી છે. આ ઉપરાંત આપવાયોગ્ય જણાયેલી કેટલીક નિર્વિવાદિત હકીકત તે તે ભાગના પરિશિષ્ટ તરીકે આપેલી છે; અને દરેક ભાગના દરેક લેખના પેરેગ્રાફના આધારની નોંધ તે તે ભાગને છેડે આપવામાં આવી છે.

મહાત્માજીએ જાહેર કરેલો કોઇ પણ વિચાર અથવા સિદ્ધાંત આ પુસ્તકોમાં રહી જતો નથી એમ અમે માનીએ છીએ; છતાં આ

પુસ્તકોમાં નહિ આવેલા એવા કોઇ પણ આધારભૂત વિચાર અગર સિદ્ધાંત તરફ અમારું ધ્યાન ખેંચવામાં આવશે, અગર બીજી કોઇ રીતે આ પુસ્તકો વધારે ઉપયોગી બનાવી શકાય તેવી સૂચનાઓ મળશે તો અમે તે માટે આભાર માની બીજી આવૃત્તિ વખતે મળેલી સૂચનાઓનો ઉપયોગ કરીશું.

મહાત્માજી તેમ જ તેમના સિદ્ધાંતો જાહેર મિલકત હોઇ આ પુસ્તકોનો "કૉપીરાઇટ" અમે રાખ્યો નથી, એટલે કોઇ પણ માણસ કોઈ પણ ભાષામાં કોઇ પણ ઠેકાણે અસલ અગર ભાષાંતર કરી છાપી–છપાવી વેચી શકે છે.

આ પુસ્તકોનાં ગુજરાતીમાંથી જૂદી જૂદી ભાષાઓમાં ઉત્તમ ભાષાંતર કરી શકે એવા ચારિત્ર્યવાન્ સત્યાગ્રહીઓને તે કામ તાકીદે ઉપાડી લેવા વિનંતિ છે.

મહાત્માજીના સદ્ધતિના ટેકા રૂપ અગર તે સિદ્ધતિને આગળ વધારે તેવા પોતપોતાના ધર્મના ઉત્તમ દષ્ટાંતો અગર સિદ્ધાંતો પૂરા પાડી શકે તેવા સ્વાર્થત્યાગીઓને તેવું કામ તાકીદે ઉપાડી લેવાની પણ અમારી તેટલી જ નમ્ર અરજ છે.

ખરા ઉત્સાહથી અને સ્વાર્થત્યાગથી આ દિશામાં કોઇ પણ કામ કરવાનું માથે લેનારને અમારાથી બની શકતી દરેક મદદ કરીશું.

જે જે પ્રકાશકોના પુસ્તકોમાંથી મહાત્માજીની વાણીનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે તે બધાનો તથા આ કાર્યમાં મદદ કરનાર, અમારા કાર્યાલયના મેવાવૃત્તિવાળા ભાઇઓ સહિત સર્વેનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

મહાત્માજીના જીવનની રૂપરેખા.

તા. ૨ ઓકટોબર ૧૮૬૯ ના રોજ પોરબંદરમાં જન્મ; પિતાનું નામ કરમચંદ ગાંધી, જે પ્રથમ પોરબંદર અને પછી રાજકોટના દિવાન હતા; કેળવણીઃ કાઠિયાવાડ હાઇસ્કુલ, લંડન યુનિવર્સિટી અને ઇનર ટેમ્પલ; ૧૮૮૧ માં શ્રીમતી કસ્તુરબાઇ સાથે લગ્ન; ૧૮૯૧ માં મુંબઇ હાઇકોર્ટના એડવોકેટ; ૧૮૯૩ માં દક્ષિણ આફ્રિકાની મુલાકાતે; ગોરાઓનો વિરોધ છતાં સુપ્રિમ કોર્ટના એડવોકેટ તરીકે દાખલ થયા; ૧૮૯૪ માં 'નાતાલ હિંદી મહાસભા'ની સ્થાપના કરી; ૧૮૯૫ માં આફ્રિકાના હિંદીઓના હક્કના રક્ષણ માટે હિંદમાં ચળવળ ચલાવી; દક્ષિણ આફ્રિકાના વિરોધીઓને હાથે રચાયેલા કારસ્થાન પ્રમાણે દક્ષિણ આફ્રિકા પાછા જતાં કિનારા પર ઉતરતાં જ તેમનું ખૂન થતું ત્યાંના પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટની પત્નીએ અટકાવ્યું; ૧૮૯૯ માં બોઅર લડાઇમાં ઘવાયેલા યોદ્ધાઓની સારવાર કરનારી એક ટુકડીની સરદારી લીધી; ૧૯૦૧ માં તબિયત સુધારવા હિંદમાં પાછા ફર્યા; કલકત્તામાં ભરાયેલી ૧૭ મી મહાસભામાં ભાગ લીધો; દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓના મુકદ્દમા ઉપર વિચાર ચલાવવા માટે નિમાયેલા મી. ચેમ્બરલેન આગળ તે રજુ કરવા નાતાલ પાછું જવું પડ્યું; ટ્રાન્સવાલની સુપ્રિમ કોર્ટના એટર્ની તરીકે નામ નોંધાવ્યું; 'ટ્રાન્સવાલ બ્રિટિશ ઇન્ડિયન એસોશીએશન'ની સ્થાપના કરી તેમ જ તેના મંત્રી તથા કાયદાના સલાહકાર થયા; 'ઇન્ડિયન ઓપિનિયન' નામનું પત્ર ૧૯૦૩ માં શરૂ કર્યું; ૧૯૦૪ માં દક્ષિણ આફ્રિકાના મજુરો અને માલેકો વચ્ચે ચાલેલી તકરારના પરિણામે થયેલા અનુભવ ઉપરથી અને રસ્કિનની તેમના ઉપર થયેલી અસરથી 'ફિનિક્ષ-નિવાસ'ની સ્થાપના ૧૯૦૪ માં કરી; તે જ સાલમાં જોહાનીસબર્ગમાં મરકી અટકાવવાનું કામ કર્યું; ૧૯૦૬ માં ઝુલુ બળવા વખતે મુડદાં ઉંચકનારાઓની સરદારી લીધી; 'એશિયાટિક લૉ' નામના કાયદા સામે

ફરી સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો; ફત્તેહ થઇ; ૧૯૧૪ માં ઇંગ્લાંડની મુલાકાત લીધી; ૧૯૧૫ માં હિંદ પાછા ફર્યા; તે જ વર્ષના મે માસમાં 'સત્યાગ્રહ-આશ્રમ'ની સ્થાપના કરી; ૧૯૧૭ માં ચંપારણ્યની કુમકે ગયા; ૧૯૧૮ ના માર્ચમાં ખેડા જીલ્લાના સત્યાગ્રહનું મંડાણ તેમની આગેવાની નીચે થયું; અને જૂનમાં સફળ થયા; તે જ સાલમાં દિલ્હીની યુદ્ધપરિષદમાં ભાગ લીધો; અને ખેડામાં લશ્કર ભરતીનું કામ કર્યું; ૧૯૧૯ માં 'યંગ ઇન્ડિયા' અને 'નવજીવન'નું તંત્રીપદ સ્વીકાર્યું; 'રૉલેટ' કાયદા સામે ૧૯૧૯ ના એપ્રિલની છઠ્ઠી તારીખે સત્યાગ્રહનો આરંભ કર્યો; તેથી આખા દેશમાં જાગૃતિ આવી ગઇ; દિલ્હી જતાં તેમને સરકારે અટકાવ્યા; સરકારે તેમને ગિરફતાર કર્યા એમ સમજવાથી લોકોએ પંજાબ, અમદાવાદ વિગેરે સ્થળોએ ભારે રમખાણ મચાવ્યાં; દિલ્હી જતાં રસ્તામાંથી તેમને મુંબઇ પાછા લાવવામાં આવ્યા; ૧૯૧૯ ના નવેમ્બરમાં દિલ્હી ખિલાફત પરિષદને ખિલાફતની ચળવળ ઉપાડી લેવાની સલાહ આપી; અમૃતસર મહાસભામાં 'સુધારા' ના અમલ માટે સહકારનો ઉપદેશ કર્યો; પરંતુ પંજાબ—ખિલાફતના બનાવોથી સહકારની સર્વ આશા વ્યર્થ જતાં ૧૯૨૦ માં કલકત્તા મહાસભાની ખાસ બેઠકમાં અસહકારનો ઠરાવ પાસ કરાવ્યો; તે જ સાલના નવેમ્બરમાં 'ગુજરાત વિદ્યાપીઠ'ની સ્થાપના કરી; નાગપુરની મહાસભાની બેઠકમાં મહાસભાનું ધ્યેય નક્કી કરાવ્યું; ૧૯૨૧ ના એપ્રિલમાં બેઝવાડાનો કાર્યક્રમ નક્કી કર્યો; તે જ સાલની ત્રિશમી જૂન પહેલાં 'તિલક સ્વરાજ્ય ફંડ'માં કરોડ રૂપિયા એકઠા કરાવવામાં સાધનભૂત બન્યા; મુંબઇમાં થયેલા તોફાનની શાંતિ કરાવી; અમદાવાદ મહાસભાની બેઠક વખતે ડીક્ટેટર નિમાયા; ૧૯૨૨ માં બારડોલી

સવિનય ભંગની કરેલી તૈયારી ચૌરીચૌરાના અત્યાચારોને લીધે પડતી મૂકી; રાજદ્રોહી ત્રણ લેખો માટે આંઝાદ થયા; છ વર્ષની સાદી જેલ મળી; શાંતિ અને સ્વદેશીનો સંદેશો આપી ચડેલી રજા ભોગવવા યરોડા જેલ સીધાવ્યા; તે વીર મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીની વાણીનું હે વાંચક ! હવે તું અમૃતપાન કર.

ઉપયોગમાં લીધેલાં પુસ્તકો.

'નવજીવન.' પ્રકાશક: નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

'હિન્દ સ્વરાજ્ય' પ્રકાશક: રાષ્ટ્રીય સાહિત્યમંડળ અમદાવાદ. પ્રથમ આવૃત્તિ. સં. ૧૯૭૭.

'યંગ ઇન્ડિયા.' એસ. ગણેશન, ટ્રીપ્લીકેન, મદ્રાસ. ઇ. સ. ૧૯૨૩.

'મહાત્મા ગાંધીની વિચાર સૃષ્ટિ.' ભાષાંતરકર્તા તથા પ્રકાશક: મથુરાદાસ ત્રિકમજી, બજારગેટ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઇ. સં. ૧૯૭૫.

'સ્પીચીઝ એન્ડ રાઇટીંગ્ઝ ઑફ મહાત્મા ગાંધી.' પ્રકાશક: જી. એ. નટેસન, મદ્રાસ. તૃતીય આવૃત્તિ. ઇ. સ. ૧૯૨૨.

'આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન.' પ્રકાશક: સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, મુંબઇ. તૃતીય આવૃત્તિ. સં. ૧૯૭૭.

'મારો જેલનો અનુભવ.'
'સર્વોદય.' } પ્રકાશક: ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર, સુરત.

'ઇન્ડિયન હોમરૂલ.' પ્રકાશક: ગણેશની કું. મદ્રાસ. પંચમ આવૃત્તિ. ઇ. સ. ૧૯૨૨.

'[illegible]' પ્રકાશક: [illegible] કાર્યાલય, અમદાવાદ. પ્રથમ આવૃત્તિ. સં. ૧૯૭૮.

અનુક્રમણિકા.

ગાંધી=શિક્ષણ.

અસહકાર

(તૃતીય વિભાગ.)

જેલ પ્રકરણ.

(પ્રથમ ખંડ)

૧. અગ્નિપરીક્ષા.

૧. [સરકારી અદાલતોનો બહિષ્કાર કરવો એ તો અસહકારીઓનો આગ્રહ ધર્મ થઇ પડ્યો છે. તેથી તેઓ કોઇની ઉપર આરોપ મૂકીને સરકારી, દિવાની કે ફોજદારી અદાલતોનો આશરો ન લે એટલું જ નહિ, પણ પોતાના ઉપર મૂકાયેલા આરોપમાંથી મુક્ત થવા બચાવ સરખો પણ ન કરે. પરંતુ] જો કોઇ અસહકારીના સામે ખોટો કેસ ઉભો કરવામાં આવે તો તેણે શું કરવું ? જવાબ એટલો જ છે કે જેની સામે સરકારે ખોટાં તહોમત આપ્યાં તેઓ તો જેલ મેળવી ચૂક્યા છે. જેઓની સામે બીજા કોઇ

ખોટા દાવા લાવે તે જો ફરિયાદી ખાનગી પંચ આમળ પતાવટ કરવા જવા તૈયાર ન હોય તો કોર્ટમાં પોતાને જે કાંઇ કહેવું હોય તેનો એકરાર રજુ કરે અને પોતાનો સાક્ષી પૂરાવો હોય તે પણ જોઇએ તો રજુ કરે. પણ પોતાની બાજુ સાબિત કરવા સારૂ દલીલ કે વકીલ ન આપે. આમ કરવાથી સંભવ છે કે ચૂકાદો એની તરફેણમાં આવે. પણ વિપરીતમાં વિપરીત કલ્પી લઇએ તોપણુ કદાચ એને કોઇ ભામટાને હાથ પોતાનું ધન કે મિલ્કત જવા દેવા વારો આવે. એથી વધુ મોટું જોખમ તો એ માર્ગમાં નથી જ અને ભારેમાં ભારે વકીલોને રાખીને લાખો રૂપિયાનાં પાણી કર્યા છતાં પણ ભલભલા કેસોમાં અવળા ચૂકાદા અપાયાના દાખલા તો ક્યાં થોડા બન્યા છે?

૨. [વગર કારણે જેલમાં જઇને બેસવું એ તો તાકયા વગરનું ફોડવા જેવું થયું. પણ ધર્મ પાળતાં અને ફેલાવતાં જો જેલ મળી જાય અને તેથી જો અસહકારી ડરી જાય તો તે લડતને કલંક લગાડે, તેમાં ભંગાણ પાડે અને નિષ્ફળતા વ્હોરી લેવડાવે. ડરવું એ અસહકારીના ધર્મની વિરુદ્ધ છે. કેમકે સત્ય એ જ તેનું સાધન અને જીવન થઇ પડે છે.]

૩. છતાં સમજુ વર્ગોમાં પણ હજુ એવા લોકો પડ્યા છે, જેઓને હિંદુસ્થાનની સ્વતંત્રતાને માટે જેલ જવાના માર્ગ ઉપર શ્રદ્ધા નથી બેસતી. તેઓનું કહેવું એમ છે કે પાણીદાર માણસો જેલમાં જઇ જઇને બેસે તેમાં દેશ એટલા કાર્યદક્ષ માણસોની સેવા ખોઈ બેસવા ઉપરાંત બીજું કયું સુફળ મેળવે છે? આમ કહેવું એનો અર્થ તો એ થયો કે લડાઈની અંદર શૂરામાં શૂરા સિપાઇઓએ લડાઇને મોખરે રહી મરવાનું જોખમ ન ખેડતાં સૌની પાછળ રહેવું કે જેથી તેની બુદ્ધિ અને સલાહનો લાભ લશ્કર ન ખોઈ બેસે! આવી દલીલો કરનારા પોતાની નાસ્તિકતા અને અશ્રદ્ધા માત્ર સૂચવે છે. તેઓ ભૂલી જાય છે કે લોકમાન્યે પ્રજા ઉપરનું પોતાનું અથાગ જન હિન્દુસ્થાનને માટે વારંવાર જેલ ભોગવીને જ મેળવ્યું હતું.

ઈશુ ખ્રિસ્તે શૂળીએ ચઢીને મોત લીધું એ તેના ધર્મપંથની પરાકાષ્ઠા હતી. કરબલાના મેદાન ઉપર ઇમામ હસને આપેલા ભોગે ઇસ્લામને દુનિયામાં અજેય કરી મૂક્યો. સત્યને ખાતર જે જે અનંત આપદાઓ ઉઠાવી તેને લીધે જ હરિશ્ચંદ્ર અમર થયા. આજનું હિંદુસ્થાન પણ મહાન્ વિભૂતિઓએ પાવન કરેલો શુદ્ધ આત્મયજ્ઞનો આ સનાતન માર્ગ સ્વીકારીને પોતાનાં લાખો સંતાનોને સ્વાતંત્ર્યની યજ્ઞવેદિ ઉપર હોમવા તૈયાર નહિ થાય ત્યાંસુધી સ્વતંત્રતાથી વિમુખ રહેશે. મહાયજ્ઞનું મંગલાચરણ આજે હજારો ચારિત્ર્યવાન્ હિંદીઓએ સ્વેચ્છાપૂર્વક સરકારની જેલો શોધીને કરવાનું છે. અસહકારની પ્રવૃત્તિ જ એ હેતુથી કલ્પાયેલી છે કે તેમાંથી રાષ્ટ્રનું હૈયામાં છુપું ચારિત્ર્ય રૂપી ધન અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થઇને બહાર સોળે કળાએ ઝળકી ઉઠે. આપણે સ્વતંત્રતાના ખરા ઉપાસક હોઇએ તો પ્રાણ શરીરને છોડી જાય તે ઘડી સુધી સંકટો અને દુઃખોથી ન હારતાં તેમને વધાવતા રહેવું જોઇએ, એ જ મુક્તિનો માર્ગ છે. બચાવ શોધશે તે નાશ પામશે. મરીને જીવવાનો મંત્ર સાધશે તેનું જ જીવ્યું સાર્થક થશે. જાણીજોઇને ભોગવેલા દુઃખની પાછળ હંમેશાં સુખ રહેલું છે.

૪. [સરકાર તરફથી મૂકાયેલા ખોટા આરોપનો બચાવ સરખો પણ ન કરીને હજારો દેશસેવકોએ મુગે મોંએ ભાવની જેલ માગી લીધી છે. વીર પુરુષોએ તો દેશસેવા વહાલી કરી જેલનાં દુઃખોમાં હસ્તે ચહેરે સુખ માન્યું; પણ આવા પુરુષો પાછળ ભમી ભમીને આરોપો ગોઠવવામાં અને જેલમાં પણ તેમની સંભાળ રાખવામાં સરકારને ઓછી તકલીફ નહિ પડી હોય.]

૫ આ બધા ખટપટ મૂકી જો સરકાર એકેએક અસહકારીને કાં તો તેના અસહકારને સારૂ માફી માગવાને સારૂ, નહિ તો અમુક તારીખ પહેલા નજીકમાં નજીકના પોલિસચોકી પર જઇને પકડાવાને સારૂ હાજર થવાનો એક જ એકસામટો હુકમ ... તો તો વળી હું સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મળ્યું સમજું મારે હિસાબે

સરકારનો એવો કોઇ પણ હૂકમ હિંદુસ્થાનને માટે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય છે. એ રીતે એકેએક અસહકારીની બલાથી મુક્ત થવામાં સરકારને પણ સુખ છે અને અસહકારીઓને સારૂ પણ એ ઘણા દિવસની ભૂખ ભાંગનારૂં ભાવતું ભોજન છે. અસહકારીઓનું સુત્રવાક્ય જ 'સ્વરાજ્ય યા જેલ' એ છે.

૨. જેલ જવાનો હેતુ.

---

૧. જેલ ભોગવવાનો અર્થ શો છે તે સંબંધે સમજફેર ન રહે એમ હું ઇચ્છું છું. સરકારને પજવવાના હેતુથી તે વધાવી નથી લેવાની, જોકે તેમાં સરકારને પજવણી થાય છે ખરી. પણ આપણે તો તેને એટલામાટે વધાવી લઇએ છીએ કે જે સરકારને આપણે નખશિખ પાપી માનીએ તેના રાજ્યમાં છૂટા રહેવું આપણને ગેરમુનાસબ લાગે છે. આપણે આ સરકારના અંકુશમાં જરા યે રહીએ એવા નથી એ તેને બતાવી આપવા સારુ આપણે આકાશ-પાતાળ એક કરવાં જોઇએ.

૨. વળી આપણો અનાદર ગમે તેટલો સાદર હોય છતાં બીજી કોઇ સરકારે પોતાનો આવો અનાદર તો આજસુધી સાંખ્યો નથી. એટલે એમ ખૂબીથી કહી શકાય કે અત્યારસુધી આપણે જેલ બહાર ફરીએ છીએ તેનું કારણ આપણે પોતે પણ છીએ. તેમજ સરકાર પણ છે. આપણો સંઘ જોઇ જોઇને આસ્તેકદમ કૂચ કરે છે. હજી તો આ સરકારના કેટલા યે કાયદાનું આપણે સ્વેચ્છાપૂર્વક પાલન કરી રહ્યા છીએ. દાખલા તરીકે, મદ્રાસ સરકારના હુકમનો અનાદર કરીને પકડાતાં મને કોઇ રોકનાર નહોતું, પરંતુ મેં જ એ અવસર જતો કર્યો. મારું ડહાપણ કહો કે મારી નબળાઇ કહો, પરંતુ સરકારી 'ખરડ' મા બિનપરવાનગીએ પ્રવેશ કરવાના અપરાધ માટે પકડાતાં મને રોકનારું બીજું કાંઇ કારણ નહોતું. સરકારી 'ખરડ' ને હું સરકારની નહિ પણ પ્રજાની મિલકત માનું છું. મારે મન તો આ સરકાર લોકની પ્રતિનિધિ કંપનીની પે
મરી ગઇ છે એટલે એક તરફથી કહેવું કે ૫.૫૭ . .

જેલની બહાર રહેવું એ દુઃખમય છે અને બીજી તરફથી પકડાવાનું નીતિયુક્ત છે એટલામાટે નહિ, પણ યુક્તિયુક્ત-તરતને માટે જરૂરનું જાણીને ઇરાદાપૂર્વક ટાળવું એ બેમાં દેખીતો વિરોધ છે.

૩. પરંતુ જ્યાંસુધી પ્રજા પૂરેપૂરી અવિનય બળવો ઉઠાવવાને તૈયાર ન હોય, સ્વેચ્છાપૂર્વક હુકમ ઉઠાવતા થઇ જવાનું અને અહિંસાનું પાલન કરવાનું વાતાવરણ પૂરૂં જામ્યું ન હોય આપણામાં આત્મવિશ્વાસ આવે એટલું સામુદાયિક બાંધકામ આપણે કર્યું ન હોય ત્યાંસુધી આપણે જેલ ટાળી શકીએ છીએ. તેટલા માટે શાન્તિમય બળવો કહી શકાય એવડા પાયા ઉપર કાયદાનો સવિનય ભંગ ઉપાડતા આપણે ખામોશ ખાઇએ—અને આપણો કાર્યક્રમ સ્વાભાવિક રીતે કરતે કરતે જેલ મળી જાય અથવા તો બળવો નહિ તો બળવાથી સહેજ જ ઉતરતા દરજ્જાની એવી આપણા કાર્ય અને વિચારની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરતાં જેલ મળી જાય તો તેને આપણે વધાવી જ લઇએ.

૪. એટલે આટલું તો સ્પષ્ટ છે કે આ રાજ્યમાં જેલની બહાર આપણે રહ્યા છીએ તે ખાસ કારણોને લીધે જ છે. આપણે જેલમાં જઇએ અથવા તો સરકારને આપણી મરજી પ્રમાણે નમાવીએ ત્યારે જ આપણે સ્વરાજ્ય મેળવ્યું કહેવાય. માટે આપણા કેદમાં પડવાથી સરકારને પજવણી થતી હોય કે ટાઢક વળતી હોય, પરંતુ આપણે માટે તો માનભર્યો અને સલામત માર્ગ જેલમાં જવાનો જ છે. આ વિચાર સ્વીકારી લઇએ તો પછી આપણી ફરજ બજાવતાં બજાવતાં જેલ મળી જાય તેમાં આપણે સુખ જ માનવું જોઇએ; કારણ આપણું બળ એટલું વધ્યું, આપણી ફરજ બરોબર બજાવ્યાની કિમ્મત આપણે ચુકવી આપી. આપણું સાચું બળ બતાવી દેવું એ જ જો ઉત્તમમાં ઉત્તમ ચળવળ ગણાય તો પછી આપણે શ્રદ્ધા રાખવી જોઇએ કે દરેક જેલનો પ્રસંગ લોકોનું બળ વધારે છે અને સ્વરાજ્યને નજીક અને નજીક આણે છે.

૫. જેલ એ હંમેશાંને સારૂ જુલમી રાજ્યમાં સ્વતંત્રતાનો દરવાજો તો રહેશે જ. પણ જેલમાં જવાને સારૂ પણ કળા જોઇએ છે. ચોર-પાખંડી જેલ જાય તે કંઇ સ્વતંત્રતા મેળવતા નથી. તેઓ તો સજા ભોગવે છે. અશાંત ચિત્તે, ગુસ્સાભર્યે હૃદયે જેઓ જેલમાં જાય તે જેલમાં સુખે રહી પણ ન શકે. તેમને મન તો જેલ સેવાગૃહ નહિ જણાય; જોકે શાંત ચિત્તે જનાર તો અવશ્ય માને કે જેલમાં પણ તે પૂર્ણ અથવા વધારે સેવા કરે છે. જેલમાં તે સ્વસ્થ ચિત્તે વિચારો કેળવે, સંયમ વધારે, નિયમોનું વધારે પાલન કરે. તિલક મહારાજે પોતાનાં મોટામાં મોટાં બે પુસ્તકો જેલમાં લખ્યાં. તેમણે જેલમાં એક ક્ષણ પણ નકામી ગાળી છે એમ ન કહી શકાય. તેમનો જેલનો વખત નકામો ગયો એમ ન કહેવાય. જે જેલીઓ જેલમાં પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યા છે તે તો સેવા જ કરે છે.

૬. આસન જેલવાળા જેલ ભોગવતા નથી એ મારો અનુભવ છે. મજુરીવાળા જ જેલ ભોગવી શકે. આસન કેદવાળાને કંટાળો ઉપજવાનો સંભવ રહે છે. મજુરીવાળાના દહાડા આનંદથી વહી જાય છે. મન જેલને મહેલ બનાવી શકે છે અને જો સદાય બંદીખાનાનો વિચાર જ કર્યાં કરે તો કષ્ટદાયક પણ બનાવી શકે છે. મીરાબાઇને ઝેરનો પ્યાલો અમૃત સમાન લાગ્યો. સૉક્રેટીસે * પોતાના હાથમાં ઝેરનો પ્યાલો રાખીને આત્માના અમરપણા વિષે પ્રિય શિષ્યને દુનિયામાં હંમેશને સારૂ નજી રહેશે એવું વ્યાખ્યાન સંભળાવ્યું તેણે મરીને પોતાનું અને પોતાના વચનનું અમરપણું સિદ્ધ કર્યું. પ્યાલો આપનાર દરોગા પ્રત્યે અથવા ઝેર પીવાની સજા કરનાર ન્યાયાધીશ પ્રત્યે તેના હૃદયમાં કયા યે દ્વેષ કે રોષ નહોતો એ તેની મધુર ભાષા જ સિદ્ધ કરી આપે છે. આવા કેટલા યે દાખલા દુનિયાના ઇતિહાસમા મળી આવે છે.

* વધુ માટે નાપાજીના ' એક સત્યવીરની કથા નામનો લેખ વાંચો

૭. દુઃખ ગુન્હો કરવામાં છે, જગત્ આપણને ગુન્હેગાર માને તેમાં નથી. પોતાનાં પાપને છૂપાવીને રહેનારા અનેક પાપીઓ ધર્મધુરંધર ગણાઇ પૃથ્વી ઉપર ભાર રૂપ થઇ ફર્યા કરે છે એ કંઇ છતી જતા નથી. એમને આપણે જગતના ઠગ ગણીએ છીએ.

૮. અદાલતોમાં જેઓની ઉપર સજા થાય છે એ બધાને આપણે ગુન્હેગાર નથી ગણતા, પણ પ્રત્યેક અનુભવીને ખબર છે કે ઘણા નિર્દોષ માણસો અદાલતોમાં સજાને પાત્ર થાય છે અને દોષિત છૂટી જાય છે. એક વકીલ તરીકે પણ મેં આવા અનેક દાખલા જોયેલા છે. અદાલતમાં જવું એ ચોપાટની બાજી ખેલવા જેવું છે; કોઇનો દાવ સીધો પડે અને કોઇનો આડો. જેનો દાવ સીધો પડે તે જ કંઇ લાયક ગણાય એમ માનવાનું કારણ નથી. જેનો હંમેશાં ખોટો પડતો હોય તેણે ભરચક દાવ પાડવાનો ભારે પ્રયત્ન કર્યો હોય છતાં તે નિષ્ફળ જાય છે એવા દાખલાઓ દરેક ચોપાટ રમનારની આંખ આગળ તરી આવશે. દુર્યોધન જીત્યો અને પાંડવો હાર્યા, તે કાંઇ પાંડવોને જુગટું નહોતું [illegible] તેથી નહિ. બિચારા યુધિષ્ઠિરે મહેનત કરવામાં [illegible] પણ [illegible] પાંડવોને અમર થવું હતું, ધર્મની સાથે [illegible] એ [illegible] સિદ્ધ કરવું હતું, તેથી પાંડવો [illegible] પાંડવોને આજ જગત્ પૂજે છે.

૯. [illegible] પાળવી એ તો આપણી [illegible] આપણે [illegible] છે. હજારો [illegible] છે. જુલમી રાજ્ય [illegible] પવિત્ર સ્થાન છે. [illegible] નિર્દોષ માણસો [illegible] આપણું [illegible] હતાશનો [illegible] નથી રહેતો. [illegible]

ડાઇયો હશે ત્યારે સરકાર જેલમાં મોકલવાનું ભૂલી જશે. જ્યારે આપણે ઘોર અત્યાચારોને પણ હસતે મોંએ સહન કરીશું પણ પેટે નહિ ચાલીએ, 'યુનિયન જેક' ની પરાણે સલામી નહિ કરીએ, નાકો નહિ ઘસડીએ અને ડાયરશાહીની સામે ઉભા રહી ગોળીઓના ઘા પીઠે નહિ પણ છાતીમાં ઝીલીશું તે જ દહાડે સ્વરાજ્ય છે. કેમકે એમાં ખરી વીરતા છે, એ જ ક્ષત્રિયતા છે. ક્ષત્રિયતા કેળવવા સારૂ પુષ્ટ શરીરની જરૂર નથી, પણ મજબુત, નિડર દિલની જરૂર છે.

૧૦. ક્રૂરતા, કઠોરતા, એ ક્ષત્રિયતાનો ગુણ નથી પણ સહનશીલતા, ક્ષમા, દયા, ઉદારતા, 'અપલાયનમ્' (યુદ્ધમાંથી ન નાસવું) અને ગોળીના વરસાદ વરસતા હોય ત્યારે પણ અડગ રહી નિર્ભયપણે ઉભા રહેવાની શક્તિમા ક્ષત્રિયતા છે શુદ્ધ ક્ષત્રિય મારતો નથી પણ પ્રહાર પોતાની ઉપર ઝીલે છે નાનકાનાનો મહંત ક્ષત્રિય ન ગણાય; તે ખુની ગણાય, લછમનસિંહ અને દલીપસિંહ શુદ્ધ ક્ષત્રિય હતા. આ ક્ષત્રિયતા એક દુર્બળ અપંગ બાળકમાં પણ હોઈ શકે શાન્તિમય અસહકાર એ ક્ષત્રિયતાનો ગુણ કેળવવાનું સાધન છે ઇમામ હુસેન અને હસન ક્ષત્રિય હતા તેઓની ઉપર જુલમ કરનાર જાલિમ હતો. બાળ પ્રહ્લાદ ક્ષત્રિય હતા, હિરણ્યકશિપુ રાક્ષસ હતો. ક્ષત્રિયતા અન્ય વર્ણોમાં હોય જ નહિ એવો વર્ણાશ્રમનો અર્થ નથી ચાર વર્ણમાં તે ગુણ હોવો જ જોઈએ પણ ક્ષત્રિય જાતિમાં તે પ્રધાનપદ ભોગવે છે તે ગુણ કેળવવાને તેના [illegible] રહ્યો પણ જે ક્ષત્રિયકુળમાં જન્મી પોતાનું પશુબળ નિર્બળ ઉપર વાપરે તે ક્ષત્રિય નહિ પણ ક્ષત્રિય કલંક [illegible] ક્ષત્રિયવટનો લગભગ લોપ થયો તેને ફરી કેળવવી એ શાન્તિમય અસહકારનો હેતુ છે

૭. દુઃખ ગુન્હો કરવામાં છે, જગત્ આપણને ગુન્હેગાર માને તેમાં નથી. પોતાનાં પાપને છૂપાવીને રહેનારા અનેક પાપીઓ ધર્મધુરંધર ગણાઇ પૃથ્વી ઉપર ભાર રૂપ થઇ ફર્યા કરે છે એ કંઇ છૂપી જતા નથી. એમને આપણે જગતના ઠગ ગણીએ છીએ.

૮. અદાલતોમાં જેઓની ઉપર સજા થાય છે એ બધાને આપણે ગુન્હેગાર નથી ગણતા; પણ પ્રત્યેક અનુભવીને ખબર છે કે ઘણા નિર્દોષ માણસો અદાલતોમાં સજાને પાત્ર થાય છે અને દોષિત છૂટી જાય છે. એક વકીલ તરીકે પણ મેં આવા અનેક દાખલા જોયેલા છે. અદાલતમાં જવું એ ચોપાટની બાજી ખેલવા જેવું છે; કોઇનો દાવ સીધો પડે અને કોઇનો આંડો. જેનો દાવ સીધો પડે તે જ કંઇ લાયક ગણાય એમ માનવાનું કારણ નથી. જેનો હંમેશાં ખોટો પડતો હોય તેણે ભરછક દાવ પાડવાનો ભારે પ્રયત્ન કર્યો હોય છતાં તે નિષ્ફળ જાય છે એવા દાખલાઓ દરેક ચોપાટ રમનારની આંખ આગળ તરી આવશે. દુર્યોધન જીત્યો અને પાંડવો હાર્યા, તે કાંઇ પાંડવોને જુગટું નહોતું આવડતું તેથી નહિ. બિચારા યુધિષ્ઠિરે મહેનત કરવામાં મણા ન રાખી. પણ પાંડવોને અમર થવું હતું, ધર્મની સાથે હંમેશાં દુઃખ રહેલું છે એ ફરીથી સિદ્ધ કરવું હતું, તેથી પાંડવો હાર્યા. પણ હારેલા પાંડવોને આજ જગત્ પૂજે છે.

૯. વળી કોઇ જેલ જાય ત્યારે હડતાળ પાળવી એ તો આપણી [illegible]ની નિશાની છે. જેલો તો આપણે ભરી દેવી છે. હજારો જાય ત્યારે જ છુટકારો થવાનો સંભવ છે. જૂલમી રાજ્ય સારા માણસને સારૂ જેલ એ જ ઘણેભાગે પવિત્ર સ્થળ છે. એ આપણી સ્વતંત્રતાનું સ્થાન છે. કેવળ નિર્દોષ માણસો જેલમાં ઘણી સંખ્યામાં જશે ત્યારે સ્વરાજ્ય નજીક જ .. આ રાજ્યની અંદર જેલને જો આપણે આપણું [illegible]ક ઘર બનાવવા માગતા હોઇએ તો તેવે પ્રસંગે હડતાળનો અર્થ જ નથી રહેતો. જ્યારે આપણે ખરેખર જેલનો ભય

મોકલ્યો હશે ત્યારે સરકાર જેલમાં મોકલવાનું ભૂલી જશે. જ્યારે આપણે ઘોર અત્યાચારોને પણ હસતે મોંએ સહન કરીશું પણ પેટે નહિ ચાલીએ, 'યુનિયન જેક'ની પગાણે સલામી નહિ ભરીએ, નાકો નહિ ઘસડીએ અને ડાયરશાહીની સામે ઉભા રહી ગોળીઓના ઘા પીઠે નહિ પણ છાતીમાં ઝીલીશું તે જ વખતે સ્વરાજ્ય છે. કેમકે એમાં ખરી વીરતા છે, એ જ ક્ષત્રિયતા છે. ક્ષત્રિયતા કેળવવા સારૂ પુષ્ટ શરીરની જરૂર નથી, પણ મજબુત, નિડર દિલની જરૂર છે.

૧૦. ક્રૂરતા, કઠોરતા, એ ક્ષત્રિયતાનો ગુણ નથી પણ સહનશીલતા, ક્ષમા, દયા, ઉદારતા, 'અપલાયનમ્' (યુદ્ધમાંથી ન નાસવું) અને ગોળીના વરસાદ વરસતા હોય ત્યારે પણ અડગ રહી નિર્ભયપણે ઉભા રહેવાની શક્તિમાં ક્ષત્રિયતા છે. શુદ્ધ ક્ષત્રિય મારતો નથી પણ પ્રહાર પોતાની ઉપર ઝીલે છે. નાનકાનાનો મહંત ક્ષત્રિય ન ગણાય; તે ખૂની ગણાય, લછમનસિંહ અને દલીપસિંહ શુદ્ધ ક્ષત્રિય હતા. આ ક્ષત્રિયતા એક દુબળ અપંગ બાળકમાં યે હોઈ શકે. શાંતિમય અસહકાર એ ક્ષત્રિયતાનો ગુણ કેળવવાનું સાધન છે. ઇમામ હુસેન અને હસન ક્ષત્રિય હતા. તેઓની ઉપર જુલમ કરનાર જાલિમ હતો. બાળ પ્રહ્લાદ ક્ષત્રિય હતા, હિરણ્યકશિપુ રાક્ષસ હતો. ક્ષત્રિયતા અન્ય વર્ણોમાં હોય જ નહિ એવો વર્ણાશ્રમનો અર્થ નથી. ચારે વર્ણમાં તે ગુણ હોવો જોઈએ, પણ ક્ષત્રિય જાતિમાં તે પ્રધાનપદ ભોગવે અને તે ગુણ કેળવવાનો તેનો ખાસ ધંધો રહ્યો. પણ જે ક્ષત્રિયકુળમાં જન્મી પોતાનું પશુબળ નિર્બળ ઉપર વાપરે તે ક્ષત્રિય નહિ પણ અ-ક્ષત્રિય, રાક્ષસ કહેવાય. હિંદમાંથી ક્ષત્રિયવટનો લગભગ લોપ થયો છે તેને ફરી કેળવવી એ શાંતિમય અસહકારનો હેતુ છે.

૩. જેલનુ રહસ્ય.

૧. જેલ જવા સંબંધી એક અભિપ્રાય એવો છે કે માણસે જેલમાં શાસારૂ જવું અને ત્યાં પોતાના ઉપર મૂકાતા સઘળી જાતના અંકુશોને તાબે શાસારૂ થવું? કારણકે જેલમાં તેને દેહાંતદંડની શિક્ષાને પાત્ર કેદીના જેવાં જાડાં અને બેડોળ કપડાં પહેરવાં પડે છે અને નિઃસત્ત્વ અને અર્ધા ભૂખે મરાય એવા ખોરાક ઉપર રહેવું પડે છે, ત્યાં તેને જેલના અમલદારો કોઈ વાર લાતો મારે છે; અને તેને પસંદ હોય કે ન હોય તેવું દરેક પ્રકારનું કામ તેની પાસે કરાવવામાં આવે છે. ત્યાં તેને પોતાના ઘરના ચાકરથી યે ચઢિયાતો ન હોય એવા એક ચોકીદારના હુકમો પાળવા પડે છે, ત્યાં તેને તેના સગાં અને મિત્રો સાથે મળવા દેવામાં આવતો નથી અને સગાં સંબંધીને કંઈ પણ લખવાની મના કરવામાં આવે છે; ત્યાં તેને જિંદગીની ખાલી જરૂરિયાતો પણ પૂરી પાડવામાં આવતી નથી અને કોઈ વખત, ખૂદ ચોર અને લૂંટારાઓ રહેતા હોય તે જ નાની ઓરડીમાં સૂવાની ફરજ પડે છે.

૨. ત્યારે સવાલ એ રહે છે કે આવી વિપત્તિઓ અને દુઃખ શામાટે ભોગવવાં? આવી સ્થિતિ કરતાં મરવું સારૂં. આ પ્રમાણે કેદમાં ગોંધાઇ રહ્યા કરતાં દંડ આપી છૂટવું એ બહુ સારૂં. ઇશ્વર માણસોને જેલનાં આવાં દુઃખોથી ઉગારે! આવા આવા વિચારો માણસને ખરેખરો બાયલો બનાવી દે છે. જેલની જિંદગીના સતત ભયમાં રહેવાથી,

તેના દેશના લાભ માટે કરવાની ઘણી કિમ્મતી સેવા કરતો તે અટકી જાય છે.

૩. બીજો અભિપ્રાય એવો છે કે, પોતાના દેશના તથા ધર્મના લાભ અને કીર્તિ ખાતર જેલમાં રહેવાનું થાય તો પોતાનું અહોભાગ્ય સમજવું, કારણકે માણસને દરરોજના વ્યવહારમાં ભોગવવો પડતો કલેશ ત્યાં નહિ જેવો જ હોય છે. ત્યાં તેને જેલના એક જ રક્ષકના હુકમો ઉઠાવવા પડે છે ત્યારે દરરોજના દ્રવ્યવ્યવહારમાં તેને ઘણા જણના હુકમો ઉઠાવવા પડે છે. જેલમાં તેને દરરોજ ખાવા માટે કમાવાની અને રસોઇ કરવાની કાળજી હોતી નથી. સરકાર એ બધી કાળજી રાખે છે. સરકાર તેના આરોગ્યની પણ સંભાળ લે છે, અને તે માટે તેને કંઈ આપવું પડતું નથી. તેને શારીરિક કસરત માટે પૂરતું કામ મળે છે. તે તેની સઘળી કુટેવોથી મુક્ત થાય છે.

૪. આ પ્રમાણે તેનો આત્મા સ્વતંત્ર રહે છે. ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરવાને તેને પુષ્કળ વખત રહે છે. જોકે તેના શરીર ઉપર અંકુશ મૂકાયેલો હોય છે પણ તેનો આત્મા સ્વતંત્ર હોય છે, તે તેની ટેવોમાં વધારે નિયમિત થતા શીખે છે, જેઓ તેના શરીરને દાબમા રાખે છે, તેઓ તેના શરીરની સંભાળ રાખે છે. જેલના જીવન તરફ તે આ દ્રષ્ટિથી જૂએ છે અને તેને લાગે છે કે પોતે તદ્દન છૂટો છે જો તેના ઉપર કંઈ સંકટ આવી પડે છે અથવા જેલનો કોઈ દુષ્ટ રખેવાળ તેના ઉપર કંઇ બળાત્કાર કરે છે તો તે સહનશક્તિના ગુણને જાણવાનું અને તેનો અભ્યાસ પાડવાનું શીખે છે. આ રીતે જેઓ વિચાર કરે છે તેઓને જરૂર એમ ખાત્રી થયા વિના નહિ રહે કે જેલનું જીવન પણ આશીર્વાદ રૂપ થઇ શકે છે જેલોના જીવનને આશીર્વાદ રૂપ કરવું કે દુઃખ રૂપ કરવું એ બાબત ઉપર અને તેના માનસિક વલણ ઉપર આધાર રાખે છે. તોપણ મને વિશ્વાસ છે કે ટ્રાન્સવાલની જેલમાં ગાળેલા જીવનનો મારો બીજો અનુભવ જેઓ વાંચશે તેઓને ખાત્રી થશે

પોતાના દેશ અને ધર્મના હિતની ખાતર જેલ જવામાં અને ત્યાં વેઠવાં પડતાં દુઃખ અને હાડમારીઓ વેઠવામાં જ અંતિમ સુખ રહેલું છે.

૫. અમેરિકાના પ્રખ્યાત શહેરી થેરોએ માથાવેરો આપવાની ના પાડવાથી જ્યારે તે આવી જ સ્થિતિમાં મૂકાયો હતો, ત્યારે તેણે સને ૧૮૪૯માં આ જ પ્રકારના વિચારો દર્શાવ્યા હતા. જે કોટડીમાં તેને પૂર્યો હતો તેની દિવાલો બે કે ત્રણ ફૂટ જાડા નક્કર પત્થરની બનાવેલી તથા દરવાજો એક ફૂટ જાડા લોખંડ અને લાકડાનો બનાવેલો હતો એવું જ્યારે તેણે જોયું ત્યારે તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું હતું:—

૬. 'મેં જોયું કે મારા નગરજનો અને મારી વચ્ચે પત્થરની દિવાલ હતી, પણ મારા જેટલા સ્વતંત્ર થતાં પહેલાં તેમને એક ઘણી જ વધારે અઘરી દિવાલ ઓળંગી જવાની હતી અગર તેને ભાંગીને જવાનું હતું. મને એક ક્ષણ પણ હું કેદમાં પડેલો હોઉં એવું નહોતું લાગ્યું, અને મારે મનથી તો દિવાલો એ પત્થર અને ચૂનાનો નકામો વ્યય જ હતો. મને લાગ્યું કે મારા શહેરના બધા ભાઇઓમાં મેં એકલાએ જ મારો કર ચૂકવ્યો હતો. મારી સાથે કેમ વર્તન કરવું તે ખરેખર તેઓ જાણતા ન હોતા અને અર્ધશિક્ષિત માણસોની માફક વર્તતા હતા. તેઓ મને ધમકી આપતા કે શાબાશી આપતા તે દરેકમાં ગંભીર ભૂલ થતી હતી. કારણકે તેઓ એમ ધારતા કે કેદમાંથી છૂટી જવાની મારી મૂખ્ય ઇચ્છા હતી. જ્યારે હું ધ્યાનનિષ્ઠ હોઉં ત્યારે તેઓ એટલા પરિશ્રમપૂર્વક મારી કોટડીના દરવાજાને તાળું લગાડતા કે તે જોઇને મને હસવું આવ્યા સિવાય રહેતું નહિ, અને મારૂં ધ્યાન તો સ્વતંત્ર રીતે જરા પણ નડતર કે અડચણ વગર ચાલુ રહેતું અને તેમને માટે સૌથી ભયકારક કોઇ ચીજ હોય તો ફકત મારૂં ધ્યાન જ હતું. મેં જોયું કે જેમ છોકરાંઓ પોતે જેના ઉપર ઇર્ષા રાખે

૪. જેલની મહત્તા.

૧. સ્વતંત્રતાનાં સંવનન કાઉન્સિલોમાં કે અદાલતોમાં કે શાળ
કૉલેજના વર્ગોમાં નહિ પણ કેદખાનાંની દિવાલોમાં અને કોઈ કો
ચાર તો ફાંસીને લાકડે ચડીને જ કરવાનાં હોય છે. સ્વતંત્રતા
આ દુનિયામાં સૌથી વધારેમાં વધારે ચંચળ સ્વચ્છંદી સ્ત્રી છે.
દુનિયાની સાથે મોટી મોહિની છે. એને પ્રસન્ન કરવી એ ભા
કપરૂં કામ છે. એ કેદની કોટડીમાં અને આંખે અંધારાં આ
એટલે ઉંચે પોતાનાં મંદિર બાંધે છે. અને આપણને જેલની દિવાલે
ચડતા અગર તો હિમાલય જેટલી ઉંચાઈએ આવેલા એ મંદિ
પહોંચવાની આશાએ અગણિત કંકરકાંટાઓથી ભરેલા ખીણ-
ટેકરાઓ વચ્ચે થઇને લોહીલુહાણ પગે રસ્તો કાપતા જોઇને ખડખ
હસે છે.

૨. જે કટોકટીની સ્થિતિ વચ્ચે થઇને અત્યારે આપણે પસાર
થઇ રહ્યા છીએ તેને પહોંચી વળવાને ફુરસદે અમલ કરવાનો
કોઈ કાર્યક્રમ ચાલી શકે એમ નથી. આપણે જેઓ જેલની બહાર
છીએ તેઓ જેઓ એ જીવનદાયી દિવાલોની અંદર ગયેલા છે
તેમના ટ્રસ્ટી બન્યા છીએ. અને આજે આપણા સિદ્ધાન્તોનો
મક્કમપણે અમલ કરી એ દિવાલોની અંદર પહોંચી જઇને અને
આપણો બોજો આપણી પાછળનાઓની ઉપર નાખતા જઇને જ
આપણે એમના એ વિશ્વાસને શોભાવી શકીશું.

૩. અસહકારીને કયારે જેલ જવું પડશે તે કહી શકાય નહિ,
માટે પહેલેથી જ આપણે જેલ જવાની તૈયારીનો અર્થ સમ
જીએ. આપણે નિર્દોષ હોવા છતાં જેલ જવું એ ધન્ય દિવ

માનીએ. આપણાં સમાવડાવાં પણ તેથી દુઃખ ન માને, કલ્પાંત ન કરે, અને જેલમાં પડની અગવડોને આપણે સગવડ માનવા તૈયાર રહીએ.

૪. વળી જેલની તૈયારીનો અર્થ એ છે કે આપણાં ઘરબાર વેચાય તો યે આપણે બેફિકર રહીએ. એવા પણ 'ભડ' પુરુષોને મેં જોયા છે કે જેઓએ કહ્યું છે કે અમે જેલ તો જઇએ પણ અમારાં ઘરબાર ન વેચવા દઈએ. તે જાય તો અમે સહન ન કરી શકીએ! આવી સ્થિતિ જેલ જવાની તૈયારી નથી સૂચવતી. અન્યાયી રાજ્યમાં મિલ્કતની માલેકી ઘણા માણસોને સારૂ અશક્ય હોય છે. થોડા માલેકી ભોગવી શકે છે; તેઓ ઘણે ભાગે અન્યાયીના સહયોગી હોય છે અથવા અણીને વખતે એટલે જ્યારે અન્યાયી પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ બતાવે છે ત્યારે સહયોગી બની જાય છે. એટલે જેલ જવાની તૈયારીમાં માલમિલ્કત જવા વિષેની બેફિકરાઇ આવી જ જાય છે.

૫. ખરૂં જોતાં 'જેલ' શબ્દને દુઃખવાચક શબ્દ તરીકે આપણે વાપરીએ છીએ. ગમે તે પ્રકારનો દંડ સરકાર કરે તે સહન કરીને પણ સરકારને વશ થવાની ના પાડવાની તૈયારી એટલે જ જેલની તૈયારી. આમાં ફાંસીની તૈયારી પણ આવી ગઇ. જ્યાં સામાન્ય રીતે આપણે જેલમાં ફાંસીને ગણી નથી લેતા. ફાંસીએ જતાં પણ દેશની આબરૂ, ધર્મનુ માન, જાળવવા કેટલા તૈયાર છે એ આપણે જાણવાનું રહ્યું છે

૬. દિલ પરનો અંકુશ ગૂમાવીને જેલમા જવું તે હરામ છે; આપણે પાક બનીએ, કુરબાની કરીએ અને તેમ કરતાં જાલિમ આપણને જેલમાં મોકલે તો દુનિયા તેના પર થૂંકે છે. પાક માણસને ફાંસીએ ચડાવે તે આખા જગતના તિરસ્કારને પાત્ર થાય છે. અમે ઇચ્છીએ કે અમે સરકારના હાથમાં જઇએ અને સરકાર અમને ફાંસીએ ચડાવી દે.

૭. કેદનો ભય છોડવાની બાબતમાં આપણે ઘણું વધ્યા છીએ એ જોકે સાચું છે તથાપિ કેદ થવાની કંઇક નાખૂશી અને બની શકે તો તે ટાળવાની હજુ યે આપણામાં જોવામાં આવે છે. આપણે ચુસ્તપણે પ્રામાણિક અને અહિંસામય રહેવા છતાં પણ સરકારની જેલોમાં જઇ બેસવાને માટે અતિશય આતુર એવી આપણી સ્થિતિ હોવી જોઇએ. જે સરકારને આપણે સુધારવા અગર તો જમીનદોસ્ત કરવા મથી રહ્યા છીએ એ સરકારની હકૂમત હેઠળ એની કહેવાતી સ્વતંત્રતા ભોગવવી એ આપણે માટે માથાના ઘા જેવું થઇ પડવું જોઇએ. આપણને એમ જ લાગ્યાં કરવું જોઇએ કે આપણે છૂટા છીએ તે આ હકૂમતને કંઇ અને કંઈ જબ્બર-અને અનીતિમય કિમ્મત આપીને જ તે છૂટાપણું ભોગવતા હોવા જોઇએ.

૮. આ સ્થિતિમાં જો આપણે કશા ગુન્હા વગર પકડાઇએ તો આપણે પેટ ભરીને ઉલ્લાસ પામવું જોઇએ, કારણકે આપણે માનીએ કે આપણા પકડાવાથી સ્વતંત્રતા એક ડગલું નજીક આવી. જે સેંકડો દેશભકતો દેશની ખાતર આજે ઉલ્લાસપૂર્વક જેલો ભોગવી રહ્યા છે તેમની કેદથી દેશની સ્વતંત્રતા નજીક નથી આવી એમ કોણ કહેશે?

૯. જેલમાં દુઃખો તો પડવાનાં જ. પણ ધીરજથી અને આપણી વિનયશીલ વર્તણકથી અયોગ્ય દુઃખોનું નિવારણ થઈ જ રહેશે. પણ થાઓ કે ન થાઓ, જેલનાં દુઃખો ગમે તેવાં આકરાં હશે તોપણ તે આપણે સહન કર્યે જ છૂટકો છે. શરીરોને જ બંદીખાનામાં પૂરવાં પડશે. અને ત્યારે જ વિચાર સંપૂર્ણપણે સ્વતંત્ર બનવાનો છે. વળી જેને લોકોએ પોતાનો માન્યો નથી કે જેને પ્રજા ઓળખતી નથી તેના હાથના લખેલા કે છાપેલા બોલ તો નિરર્થક જ છે, પણ જે સત્યનિષ્ઠ અને તપસ્વી છે તેનો તો મૂક શબ્દ પણ અર્થપૂર્ણ છે.

સભ્યતાપૂર્વક ઇન્કાર કરવો જોઇએ અને ઇરાદાપૂર્વક કરવામાં આવતાં એ અપમાનોની સામે અડગ રહેવાનું અને તેના બદલામાં શરીરને ચાહે તેવા રીબામણુ મળે તોપણુ તે બધાં સહેવાનું બળ આપવા માટે ઇશ્વર પર આધાર રાખવો જોઇએ.

૧૩. જૂલમ એકલા રાજદ્વારી કેદીઓ પર જ ગૂજારવામાં આવે છે એમ હું માની શકતો નથી. એથી ઉલટું હું તો એમ માનું છું કે ખરા ગુન્હેગારો તરફનું સત્તાવાળાઓનું વર્તન તો એથી પણુ અનેકગણું બદતર હશે, કારણકે એ ગુન્હેગારો જેલમાં સહેજે રાંક બની જાય છે અને બિનજવાબદાર જેલરો અને વૉર્ડરોને તેમના પર જાલિમપણું ગૂજારવું મુશ્કેલ રહેતું નથી એટલે તેઓ ગુન્હેગારોની સાથે અધમમાં અધમ વર્તન ચલાવે છે. આપણે અજ્ઞાનમાં કે સ્વાર્થથી અંધ બનીને આટલા દિવસ એક એવા રાજ્યતંત્રને ટેકો આપ્યો છે કે જેના આશ્રય હેઠળ એક મૂટ્ઠીભર માણસોએ લાખો મનુષ્યોને ગુલામ બનાવ્યા છે, અને તેથી એ તંત્રમાં કાયદા અને શાંતિના નામ હેઠળ પણુ ખરેખર તો એ મૂટ્ઠીભર માણસોના સ્વાર્થને સારૂ માનવજાતિની સામે જે અનેક કાળાં કૃત્યો કરવામાં આવ્યાં છે, જે કદિ પણુ પ્રકાશમાં આવવા પામ્યાં નથી અને અસહકારીઓના બલિદાન વિના જે આપણે કોઇ કાળે જાણુવા ન પામ્યા હોત, તેને સારૂ આપણે સર્જનહાર આગળ જવાબ દેવો પડશે.

૧૪. પણુ જેલમાંનું વર્તન ગમે તેવું હોય, જેલની બહાર રહેલાઓનો માર્ગ તો સ્પષ્ટ છે. જેલમાં વર્તના ત્રાસથી ચીડાઇ જઇ અવળું કે ઉતાવળું પગલું કદાપિ ન ભરીએ. એક વાર વિનયની કેળવણી આપણે પામીએ તો કયે પ્રસંગે કેમ વર્તવું એ આપણુને એની મેળે માલમ પડી જશે.

૧૫. સરકાર પોતાના નાના કે મોટા હૂકમોનો ભંગ કરે, અસહકારીઓને કેદ કરે, સામાન્ય ચોર ભામટાઓ સાથે વર્તવામાં

આવે તેવી જ, તેમની સાથે પણ વર્તણૂક રાખે, જેલમાં મળી શકનારા વિશેષ હક્કોથી તેમને દૂર રાખે—આ બધી સમજમાં આવી શકે એવી વાતો છે. એને હું દુષ્ટતા નહિ કહું. જે તમારી ઉપર છે અગર તો જે તરતને સારુ પણ તમને પોતાની નીચે દબાવી બેઠો છે, તેનો રોષ માથે લેવાની જો તમે હિમ્મત કરો તો એના જે કોઇ હુકમો માનવાની તમે ના પાડો તેને સારુ તેના હાથની સજા ભોગવવાની પણ આશા રાખીને જ તમે તે પગલું ભરો છો.

૧૬. [અમુક કાર્યનું શું પરિણામ આવશે તે જાણી, વિચારીને જ તેનો આરંભ કરવો યોગ્ય છે. આપણું અત્યારનું કામ ધાર્મિક હોવાથી તેમાંથી ખરાબ પરિણામ નિપજી શકતું નથી અને નિપજે તો સારાને માટે જ. તેમાં દ્વેષ અને રોષને જરા યે અવકાશ જ નથી. મારા માટે તો] મને કોઇની સામે વેરભાવ નથી એમ હું નમ્રભાવે માનું છું. હું પાળું છું તેટલે દરજ્જે અહિંસાધર્મ પાળવો પડે એ કેટલાક મિત્રોને નથી રુચતું. પણ આપણો તો એ જ ઇરાદો હતો કે નદ્દન નિર્દોષ માણસો જેલ જાય. અને તદ્દન નિર્દોષ હોવાનો દાવો હું કરી શકું તો પછી સ્પષ્ટ છે કે બીજું કોઈ મારી પાછળ જેલમાં આવવાનો પ્રયત્ન ન કરે. આપણે સરકારના આ તંત્રનો નાશ કરવા તો જરૂર ઇચ્છીએ છીએ, પણ તે ધમકી વડે નહિ પણ આપણી નિર્દોષતા અમોઘ સામર્થ્ય વડે. ગમે તે રીતે જેલો ભરી મૂકવી એ તો મારે મન ધમકી જ છે. અને સૌથી વિશેષ નિર્દોષ ગણાતો માણસ જેલમાં જાય એટલું બસ નથી એમ ન જણાય ત્યાંસુધી બીજા નિર્દોષ માણસોએ જેલ જવા શું કામ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ ?

૧૭. વધારે માણસોએ જેલમાં ન જવું એમ કહું છું તેનો અર્થ એવો નથી કે હવે આપણે જેલથી નાસવું. જો સરકાર પોતે દરેક અહિંસાત્મક અસહકારીને પકડે તો તો તે હું વધાવી લઇશ. મારી મતલબ એટલી જ છે કે તીવ્ર કે શીત કોઇ

પ્રકારનો સવિનય ભંગ કરી આપણે હાથે કરી જેલમાં ન તેમ જ જેઓ જેલમાં છે તેમને ખાતર દેશ રોગે ભરાશે એવી હું આશા રાખું છું. જેઓ જેલમાં છે તેઓ પૂરી કેદ ભોગવશે તેમાં તેમને પોતાને તેમ જ દેશને બન્નેને ફાયદો જ થવાનો છે. મુદત પૂરી થયા અગાઉ તો સ્વરાજ્યની ધારાસભાને હાથે તેઓ છૂટે તેમાં શોભા છે.

૧૮. [આ લડતમાં ફક્ત પુરુષો જ લડે તો આપણે અર્ધલડત લડીએ છીએ તેમાં સ્ત્રીઓ સામેલ થાય તો આખી લડતનો જલ્દી નિકાલ લાવી શકાય.] આપણા સ્ત્રીવર્ગને આપણે આમ અપમાન પામવા લડતમાં નથી મોકલતા એ સાચું, પણ જાહેર સેવા કરતાં સરકાર જો તેમને પકડતી હોય તો તેવી રીતે કેદ થવા અને જેલ જવા આપણે આપણી સ્ત્રીઓને અવશ્ય મોકલીએ છીએ.

૧૯. [અસહકારને સફળ બનાવવાનો જ નિશ્ચય કર્યો હોય તો નાનાં મોટાં સઘળાં દુઃખો સહન કરીને લડતને સતત આગળ ધપાવ્યે જ છૂટકો. અડગ ધૈર્ય, હિમ્મત, શાંતિ, ઉદ્યોગ, તથા આપભોગ અને વ્યવસ્થાની આમાં અનિવાર્ય જરૂર છે. કોઇના વિના આ કામ કંઈ અટકી ન પડે.] ભલે આપણા આગેવાનો પકડાઇ જાય, તોપણ આપણે અશાંત નથી થવું. જો આપણે આળસુ હોઇએ તો ઉદ્યોગી બનીએ, આપણને આગેવાનોની હાજરીમાં ગેલ કરવાનું મન થઈ જાય, તો તેઓની ગેરહાજરીમાં આપણે પોતે જવાબદાર થઇ આગેવાની કરતા થઈ જઇએ. આપણી લડતમાં સહુને આગેવાન થવાનો અધિકાર છે, કેમકે આગેવાન એ કે જે વધ સેવા કરે. સેવાની આગેવાનીમાં દ્વેષ તો હોય જ શાનો?

૨૦. તેથી આપણા કોઇ નેતા પકડાય તો આપણે રાજી થવા નિરાશ ન થતાં ઉત્સાહી બનવાનું; અને એવી આશા રાખવી હવે આપણા જયનો સમય નજીક આવતો જાય છે. આપણી કસો

થયા વિના કશું મળવાનું જ નથી અને જો કસોટી વિના મળે તો તે રહેવાનું નથી. જેમ ભૂખ વિના ખાધેલું અન્ન પાછું વળે છે તેમ જ દુઃખ વિના મળેલું સુખ જીરવી શકાતું નથી. આપણાં બંધન આપણા અંતરમાંથી એક પછી એક તૂટે તેમ આપણું જોર વધે છે. પણ બાંધેલા માણસને કોઈ એકાએક છોડે તો તે બંધન છૂટતાં પણ અપંગ જેવો દીસે છે અને હોય છે, તેમ આપણું પણ થાય. એટલે આપણા આગેવાનોની જેલ આપણી સ્વતંત્રતાનું પ્રભાત સૂચવનારી છે.

૨૧. લડવૈયા કેદ થવાથી ગભરાય નહિ. એ તો સમજે કે થવાનું એટલે આપણું બળ સિદ્ધ કરવું. અને બળ સિદ્ધ કરવું એટલે જીતવું. આપણી શ્રદ્ધા કાયમ રહેવી જોઈએ કે જે જેલની બહાર રહી સેવા કરે છે તે નિર્દોષ હોવા છતાં પણ જેલમાં જાય છે ત્યારે, વધારે સેવા કરે છે. [સ્વતંત્રતા દેવી આપણી પાસે અમુક હદ સુધીની યોગ્ય આત્મશુદ્ધી માગી રહી છે. તે હદે હજુ આપણે નથી પહોંચ્યા. પહોંચવાની વાર જ ઈચ્છિતું મળી રહેશે. અથવા જેટલે જઈશું તેટલું તો ફળશે જ.]

૨૨. [સમસ્ત હિંદી પ્રજાની આત્મશુદ્ધિમાં જેલનું તીર્થ સંગ માર્ગમાં જ આવે છે ત્યાં ચરને જ સ્વતંત્રતા દેવીને મળી શકાય છે. જેલના ડરથી આપણે પાછા પડીશું તો જરૂર હારવાના. પણ આપણે પદીજર માની લઈએ કે પ્રજા તરફથી જેલ જવાની બાબતમાં આપણને સારો જવાબ ન મળે, તોપણ આપણે માનીએ કે જેઓ જેલ જવા રાજી નથી તેઓ પણ પોતાને પડતો કામ કરવાનો રસ્તો ખોળી જ લેશે. પછી એ રસ્તે તો તેઓ તનમનથી લાગશે. ખાદી દેવતા જે હિંસાને કુરબાનીને માર્ગે અસહકારનો પ્રસાદ પ્રકટ છે તે તો પોતાથી બનતું બધું કરી છૂટ્યો હશે. હું તો કહું છું કે આપણે પચાસ જેટલા જેલ જઈ આવીએ અને છતાં આપણી સંખ્યામાં એકનો પણ વધારો ન થાય તોપણ હું તો એમ જ કહેવાનો કે 'આપણે તો એનો એ રસ્તો કાપે અને જેને

આપણા માર્ગને વિષે આખા હિંદુસ્થાનની ખાત્રી કરી આપ્યે જ છૂટકો છે' એ જ ધર્મમાર્ગ છે બીજો નહિ. આપણે તો જેઓ સ્વતંત્રતાને ચાહનારા છે અને તેને સારૂ આપભોગ આપતા થવા તૈયાર છે તેવાઓને જ સારૂ સ્વરાજ્ય મેળવવા માગીએ છીએ. એવા માણસોની મારફત જ આપણે ખિલાફતને ટેકો આપવા માગીએ છીએ, કારણ તેઓ જ સાચા હિંદુ, સાચા મુસલમાન અને સાચા શીખો છે.

૫. જેલનાં દુઃખમાં સુખ.

૧. સત્યાગ્રહની લડત ઘણી રીતે લડી શકાય છે, પણ રાજ્યપ્રકરણી દુઃખોને ટાળવાનો મોટો ઉપાય જેલ વાટે જોવામાં આવે છે. આપણે વખતોવખત જેલ જવું પડશે એમ હું માનું છું. અને તે કંઇ હાલની ચાલતી લડતને જ વાસ્તે નહિ, પણ બીજી જે ઇજાઓ પડશે તેને સારૂ પણ તે જ ઇલાજ છે. તેથી જેલને વિષે જેટલું જાણવા જેવું હોય તે જાણી લેવું એ હિંદીની ફરજ છે.

૨. જેલની મારફતે હિન્દી કોમને હજી ઘણા હકો મેળવવાના રહેશે એમ પણ માન્યતા છે તેથી જેલનાં સુખદુઃખ સહુ સમજે તે જરૂરનું છે. ઘણી વેળા જ્યાં ખરૂં જોતાં કંઇ પણ દુઃખ હોતું નથી ત્યાં આપણે મનથી દુઃખ ધારી લઇએ છીએ. એટલે દરેક વસ્તુને વિષે ખરી હકીકત જાણવી તેથી લાભ જ છે એમ ચોકખું દેખાઇ આવે છે.

૩. જો આપણે સત્યને વળગી રહીએ અને જ્યાં અન્યાય થાય ત્યાં ઉકળી રહીએ તો ઇજા ઉપાડવી પડે જ નહિ. આમ સ્વાર્થ છોડી પરમાર્થ ઉપર નજર રહે તો દર્દના ઇલાજો તરત મળી રહે છે.

૪. પણ જેમ ઇજાના ઇલાજ કરવાની જરૂર છે, તેમ બીજો વિચાર કરવાની યે જરૂર છે, કેદી હોઇને કેટલાંક સંકટ સહન કરવા પડે છે. જો કંઇ ઇજા ન હોય, તો કેદી શાના? જેઓ પોતાના મનને મારી શકે છે તેઓ ઇજામાં સુખ માની જેલમાં લહેર કરી શકે છે. છતાં ઇજા છે તે વાત તેઓ ભૂલતા નથી. તેઓએ બીજાને ખાતર ભૂલવું પણ ન જોઇએ. વળી આપણે

આપણા બધા રિવાજો એવી હઠથી પકડી રાખીએ છીએ કે તેમાં કાંઈ ફેરફાર થવાની જરૂર છે.

૫. આપણી કેટલીક આદતો દેશના ભલાને સારૂ આપણે છોડ્યા વિના છૂટકો જ નથી. જે જે પ્રસંગો આગળ વધી છે તે તે પ્રસંગે જેમાં મુદ્દાની વાત નથી તેમાં જતું કર્યું છે. મુક્તિફોજવાળા તો જે દેશમાં જાય તે દેશના ખરાબ ન હોય તેવા રિવાજો, તથા પોષાક વિગેરે પણ ધારણ કરી લોકોનાં મન હરી લે છે.

૬. સાધારણ રીતે જેઓને પોચી પથારીમાં સૂવાની ટેવ હોય છે, તેને કઠણ પથારી મુશ્કેલ લાગે, વૈદ્યકશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે કઠણ પથારી વધારે સારી ગણાય છે. એટલે જો આપણે ઘેર પણ કઠણ પથારી વાપરવાનો રિવાજ રાખ્યો હોય તો જેલની પથારીનું દુઃખ જણાય નહિ.

૭. કોઇ પણ કેદીને બીડી પીવાની સખ્ત મનાઇ હોય છે. આ નિયમ ઘણી સાવચેતીથી જાળવાવવામાં આવે છે. પણ હું જાણું છું કે બીડીનો બંધાણી કેદી તે નિયમનો ભંગ છૂપી રીતે કરે છે, દુઃખની વાત એ છે કે આપણે એવા સ્વાદીઆ થઇ પડ્યા છીએ અને આપણી ટેવો એવી પંપાળેલી છે કે આપણને મહાવરા મુજબ ખોરાક ન મળે તો આપણો મિજાજ જતો રહે છે. જાણે ખોરાક એ જ જીવન હોયને, અથવા તો ખાવાને જ સારૂ આપણે જીવતા હોઇએ નહિ, તેમ કકળાટ ઘણી વેળા થાય છે. આ પ્રમાણે કરવું સત્યાગ્રહીને ન ઘટે. ખોરાકમાં ફેરફાર કરાવવાની તજવીજ કરવી એ આપણું કામ છે. પણ ફેરફાર ન થાય તો તો જે મળતો હોય તેથી સંતોષ માની સરકારને બતાવી આપવું કે આપણે તેથી હારવાના નથી; એ પણ આપણી ફરજ છે. કેટલાક હિંદી માત્ર ખોરાકની અગવડને લીધે જેલનો ડર રાખે છે. તેમણે વિચારપૂર્વક ખોરાકને વિષે જે લાલસા બંધાઈ હોય તે છોડવી ઘટે છે.

૮. [illegible] ખાવાક એ જેલની મોટી વિટંબણા છે; [illegible] પણ જેલના કાયદાઓ એટલે કે તેમાં [illegible] સ્વાદની વસ્તુ તેમાં નહિ આવીએ. [illegible] મારે વાત થઈ ત્યારે તેને મેં કહ્યું કે [illegible] થી કે [illegible] ખાવાની જરૂર છે. ત્યારે તેણે કહ્યું કે "એ તો તમે સ્વાદ કરવા માગો છો. જેલમાં તે ન હોય."

૯. સત્યાગ્રહીનો રસ્તો સહેલો તેમ આકરો પણ છે. આપણી ફરજ ખરી રીતે જોઈએ, આપણને કોઈ સરકારની જોડે વેર નથી. તેને આપણે વેરી સમજતા નથી. સરકારની સામે લડીએ છીએ તે તેની ભૂલ સુધારવા અને ખોડ ભૂલાવવા. આપણે તેના સામે ધારામાં તેનું ભલું માનીએ છીએ. આ વિચાર પ્રમાણે આપણે તો જેલમાં ફરમાન મુજબ કામ કરવું જોઈએ. કદાચ આપણે એમ માનીએ કે આપણે નીતિને રૂએ કામ કરવાની જરૂર નથી, તો આપણે દરોગો હોય ત્યારે પૂરૂં કામ કરીએ છીએ તેમ નહિ થવું જોઈએ. કામ કરવું એ વ્યાજબી ન હોય તો આપણે દરોગાની પરવા નહિ કરતાં સજા થવું જોઈએ, અને તેને પરિણામે વધારે જેલ મળે તો ભોગવવી જોઈએ. પણ એવું કોઈ હિંદી માનતો નથી. જે કામ નથી કરતા તે માત્ર આળસથી અને કામની ચોરીને લીધે. આવું આળસ તથા આવી ચોરી આપણને ન શોભે. સત્યાગ્રહી તરીકે આપણે જે કામ આવડે તેવું કરવું જોઈએ, અને દરોગાની બીક રાખ્યા વિના કામ કરીએ તો આપણને તકલીફ પડે નહિ. ગજા ઉપરાંત તો કામ કરવાનું રહેજ નહિ. કામ કરવાની ચોરીને લીધે જેલમાં લોકોને કેટલુંક દુઃખ ભોગવવું પડે છે

૧૦ દરેક કોટડીમાં પેસાબ વિગેરેની બકેટ હોય છે. તે કોટડીના માણસોને ઉપાડી જવાની ફરજ છે. મેં જોયું કે આવું કામ કરતાં આપણા માણસો અચકાય છે. ખરૂં જોતાં તેમાં અચકાવાનું કંઈ કારણ નથી. કામ કરવામાં નામોશી કે એબ માનવી એ ભૂલ ગણાય. વળી જેલમાં જનારને એવી ઇચ્છા.

યોગ્ય નહિ. કોટડીમાંથી પેશાબની બકેટ કોણ લઇ જશે એ સવાલ ઉઠવાને બદલે જો આપણે સત્યાગ્રહની લડત પૂરી સમજતા હોઇએ તો તેવું કામ કરવામાં હરિફાઇ થવી જોઇએ. અને જેને ભાગે તે કામ કરવાનું આવે તેણે માન સમજવું જોઇએ. એટલે કે સરકાર તેવું કામ સોંપે તેમાં માન નહિ, પણ આપણે તે કામ કરવાનું જ છે, તો પછી જે પહેલો તૈયાર થાય તે વિશેષ માનને લાયક છે. આપણે દુઃખ ઉઠાવવા તૈયાર થયા છીએ તો પછી એકબીજાના કરતા વધારે દુઃખ ઉઠાવવા તૈયાર થવું; અને જેના ઉપર વધારે પડે તેણે માન માનવું જોઇએ.

૧૬. [આપણા ગુહ્ય અવયવો દેખાડવામાં આપણે શરમાઇએ એ સ્વાભાવિક છે.] છતાં મર્દોએ મર્દોમાં જ અવયવો સંતાડવાની જરૂર નથી. વળી બીજો માણસ આપણા ખાનગી અવયવો તાકીને જોશે એમ માનવાનું કારણ નથી, ખોટી શરમ રાખવાને આપણને કારણ નથી. આપણે પોતે નિર્દોષ મનના હોઇએ તો કુદરતે આપેલી વસ્તુ ખાસ છૂપાવવાની જરૂર શી? હું જાણું છું કે આ વિચારો હિંદી માત્રને વિચિત્ર લાગે તેવા છે, છતાં મને લાગે છે કે તે બાબત ઉંડા ઉતરીને ખરૂં શું છે તે જોવા જેવું છે. એવી જાતની હરકતો લાવવાથી આપણને અંતે લડતમાં નુકસાન થાય છે. અગાઉ હિંદી કેદીને (દક્ષિણ આફ્રિકામાં) દાક્તર બિલકુલ ન તપાસતો. પણ એક બે ત્રણ હિંદીને સવાલ પૂછયા. તેના જવાબમાં તેઓએ કહ્યું કે તેમને કંઈ રોગ નહોતો. દાક્તરને વહેમ ગયો તે ઉપરથી તેણે ઉપર પ્રમાણે જવાબ મળવા છતાં પણ તે કેદીને તપાસ્યા અને તેઓ જૂઠા નિકળ્યા, ત્યારથી દાક્તરે હિંદી કેદીને પણ બરોબર તપાસવાનો ઠરાવ કર્યો. એટલે આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે જ્યારે આપણને કંઇ અડચણ આવી પડે છે, ત્યારે તેનું કારણ ઘણે ભાગે આપણે પોતે હોઇએ છીએ.

... એમ જોવામાં આવ્યું છે કે ... બહારની ... હકીઓ ... કરતા ... પાણી ... છે. હિંદુ અને ...

... છે કે આપણુ સ્વરાજ્ય ... જે અડચણો આવે તે દૂર થઈ શકે છે. કેટલાક હિંદુ એમ કહે છે કે અમે મુસલમાનોનું રાંધેલું નહિ ખાઈએ. અમુક માણસના હાથનું રાંધેલું નહિ ખાઈએ. એમ કહેનાર માણસે હિંદુસ્તાનની બહાર પગ જ ન મૂકવો જોઈએ. મેં એમ પણ જોયું કે કાફરાઓ કે ગોરાઓ આપણા અનાજને અડકે તેમાં અડચણ નથી. પેલો તો ઢેડો છે, તેની પાસે હું નથી સૂવાનો એવો સવાલ કોઈ વખત નિકળે તે આપણને શરમાવવા જેવું થાય.

૧૩. કોઈ વખત આવી અડચણ લેવાનું કારણ માણસોને પોતાને બાધ હોય એમ નહિ, પણ તેનાં સગાંને ખબર પડે તો તેઓ હરકત કરે એ હોય છે. હું તો માનું છું કે આમ નીચ ઉંચના ડોળથી અને પછી નાતના જુલમના ડરથી આપણે અસત્ય આદરી બેઠા છીએ. જો આપણે જાણીએ કે ઢેડાનો તિરસ્કાર કરવો એ અઠીક છે, તો પછી નાતથી કે બીજાથી ખોટી રીતે ડરી, ખરૂં છોડી આપણે સત્યાગ્રહી કેમ કહેવાઈએ? આ લડતમાં ભાગ લેનારા હિંદી નાતની સામે, કુટુંબની સામે અને જ્યાં અધર્મ જણાય ત્યાં તેના સામે સત્યાગ્રહી થઇ બેસે એમ હું ઈચ્છું છું. તેમ નથી કરતા તેથી જ લડતમાં ઢીલ થાય છે, એવો મારો તો નિશ્ચય છે. આપણે બધા હિંદી છીએ, તો પછી ખોટા ભેદ રાખી વઢી મરીશું અને હક માગીશું તો કેમ થશે? એવી ધાસ્તીથી આપણે જે ખરૂં છે તે નહિ કરીએ તો પછી આપણી લડતોમાં કેમ જીતીશું? ડરીને અમુક કામ તજવું એ તો કાયરનું કામ મનાય. અને કાયર હિંદી સરકારની સામે જે મહાયુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે, તેમાં ડરવાથી આપણે છેવટ સુધી ઝૂઝવાના નથી.

૧૪. ઉપરની હકીકતો ઉપરથી આપણે જોયું કે વ્યસની, નાત-જાતના ખોટા ભેદ રાખનાર, તકરારી, હિંદુ–મુસલમાન વચ્ચે તફાવત રાખનાર, અને રોગી, આવા માણસ જેલમાં જઇ અથવા લાંબી મુદત રહી ન શકે. તેથી આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે દેશહિતને ખાતર માન સમજી જેલમાં જનારા શરીરમાં, મનમાં તથા આત્મામાં તંદુરસ્ત હોવા જોઈએ. રોગી માણસ છેવટે થાકે. હિંદુ–મુસલમાન, હું ઉંચ બીજો નીચ, એમ જાણનાર, વ્યસનને વશ, રહી, બીડી કે બીજી વસ્તુની પાછળ ઘેલો થનાર છેવટ સુધી ન લડે.

૧૫ માણસની ઇચ્છા હોય તો તે જંગલમાં મંગલ કરી શકે છે. એક પછી એક એમ કામ શોધીને કર્યા કરે તો કોઈ કેદીને જેલનો વખત ભારે નહિ લાગે; પણ તે પોતાના જ્ઞાનમાં અને શક્તિમાં વધારો કરીને બહાર નિકળી શકે; એવા દાખલા જોવામાં આવ્યા છે કે કેદમાં સારી નિયતવાળા માણસોએ બહુ ભારે કામો પણ કર્યા છે. 'જોન બનિયને' કેદમાં અતિ દુઃખો વેઠીને દુનિયામાં અમર થયેલું "પિલગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ" નામનું પુસ્તક લખ્યું, તે પુસ્તકને અંગ્રેજો બાઇબલથી બીજે દરજ્જે ગણે છે. લોકમાન્ય તિલકે મુંબઇની જેલમાં નવ માસમાં પોતાનું "ઑરાયન" નામનું પુસ્તક લખ્યું; એટલે જેલમાં કે બીજી જગ્યાએ સુખ પામીએ કે દુઃખ, સારા થઇએ કે નઠારા, તેનો આધાર ઘણે ભાગે આપણા પોતાના મન ઉપર રહે છે.

૧૬. હું માનું છું કે જેને સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંત સહેલાઇથી વેઠી શકે છે.

૧૭. જેલમાં વાંચવામાં આખો દિવસ નહિ ગાળી શકાય અને તેમ બને તોપણ નુકસાનકારક નિવડે એ જાણવું જરૂરનું છે.

૧૮. ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય એ કહેવત પ્રમાણે ઝીણી બાબતો વડે જ આપણું માન વધે અથવા જાય. જેનું માન નથી તેનો ધર્મ નથી. પ્રજાઓ મોટી થઇ છે તે ધીમે ધીમે પોતાનું

માન બનવાનીને મળે છે. માન એટલે ઉછાંછળાપણું નહિ. પણ કહ્યો કે આત્મમય જે આપણને ઘટે છે ને જતા નહિ દે એવી મનની સ્થિતિ, અને તે પ્રમાણેનું આચરણ એ ખરું માન છે. આવું માન તો જ માણસ મેળવી શકે છે, કે જેનો ખરો વિશ્વાસ-આધાર ખુદા-ઈશ્વર ઉપર છે. મારો ચોક્કસ અભિપ્રાય છે કે દરેકાઈ કામમાં ખરું જાણવું અને ખરું કરવું એવો ગુણ જે માણસને ખરી વફા નથી તેનો દેશ શકતો નથી.

૧૯. હું જે ઉપર લખી ગયો છું તેમાંથી બે બનાવ ખ્યાલ આપણે કરી શકીએ છીએ. એક તો એ કે જેલમાં જઈ જીવન ગાળવવું, જાડો ખોરાક અને ખરાબ પોશાક પહેરવો, જેવું તેવું ખાવું, ભૂખે મરવું, દરોગાની લાતો ખાવી, કાફરોઓમાં વસવું પસંદ પડે કે ન પડે તેવું કામ કરવું, આપણા ચાકર થવાને લાયક હોય એવા દરોગાની હુકમની તાબેદારી ઉઠાવવી, કોઇ ભાઇબંધ દોસ્તને મળાય નહિ, કોઇને કાગળ ન લખાય, જરૂરિયાતની વસ્તુઓ ન મળે, હુંદારા ચોર વિગેરેની સાથે સૂવું. આવું દુઃખ કોને સારૂ ઉઠાવવું? તેના કરતાં તો મરવું ભલું. દંડ આપી છૂટીએ પણ જેલમાં ન જઈએ. જેલ તો કોઇને ન હજો. આમ વિચાર કરી માણસ તદ્દન નબળો બને અને જેલથી ડરે તથા ત્યાં જઈ જે સારૂં કરવાનું છે તે કરતાં અટકે.

૨૦. બીજો ખ્યાલ એમ થાય કે જેલમાં હું દેશહિતને ખાતર, આબરૂ બનાવવા, ધર્મને સારૂ જાઉં, એ તો મારા સારા નસીબની નિશાની ગણાય. વળી જેલમાં મને દુઃખ તો છે નહિ. બહાર મારે ઘણાની તાબેદારી ઉઠાવવી પડે છે, તેને બદલે જેલમાં માત્ર દરોગાની જ ઉઠાવવી રહી. જેલમા મારે ચિંતા જ ન મળે, મારે ન મળે કમાવાનુ, ન ચિંતા રહી ખાવાની, તે તો નિયમસર બીજા માણસો પકાવે છે. આ બધાનું મારે કંઈ જ આપવુ પડતું નથી. અને કસરત ખૂબ થાય એટલું કામ મળે છે, મારા વ્યસન બધા સહેજે જતા રહે છે. મારૂં શરીર કબજે રહ્યું છે પણ મારૂં—

આત્મા વધારે છૂટો છે. હું નિયમસર ઉઠી બેસી શકું છું. મારા શરીરનું જતન જેઓ તેને કબજે રાખે છે તેઓ જ કરે છે. આમ દરેક રીતે જોતાં હું છૂટો છું; કદાચ મારી ઉપર મુસીબત આવે છે, મને કોઈ પાપી દરોગો મારી લે છે, તોપણ હું ધીરજ રાખતાં શીખું છું. અને તેવું કામ કરતાં અટકાવવાને હવે મને તક મળે છે. એમ સમજી ખૂશી થાઉં છું. આવા વિચારથી જેલને પવિત્ર અને સુખદાયક માનવી અને કરવી એ આપણા હાથમાં છે. ટૂંકામાં સુખ અને દુઃખ એ મનની સ્થિતિ છે.

૨૧. દેશને ખાતર અથવા ધર્મને ખાતર જેલ જવું, તેમાં ઇજા ઉઠાવવી, અથવા બીજી રીતે સંકટ સહન કરવાં એમાં જ સુખ માનવાનું છે.

૬. અસહકારીનું જેલજીવન.

૧. જેનું મન મલિન નથી તેની વિચારશક્તિ કદાપિ મરતી નથી. મારો પોતાનો તો એ અનુભવ છે કે જ્યારે હું જેલમાં હતો અને વાંચવાને મને કંઇ પુસ્તક નહોતું મળતું ત્યારે હું વધારે વિચાર કરી શકતો. આપણાં મગજ વાંચી વાંચીને સડી ગયેલાં છે.

૨. [કેવળ વાંચીએ પણ વિચારીએ નહિ તો બીજાના વિચારો અવળી રીતે સમજાય અને તેનો ગેરઉપયોગ પણ થાય એ બનવાજોગ છે. જેનામાં પોતાનું કર્તવ્ય સમજવાની શક્તિ છે તે મૂંઝાતો નથી; કારણકે તે પોતાનો માર્ગ સરળ જોઇ શકે છે.] મારો અનુભવ છે અને મારો વિશ્વાસ છે કે જ્યારે માણસ પોતાનું કર્તવ્યપાલન કરે છે ત્યારે તેનામાં દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ તરત આવી જ જાય છે. [દરેક કાળનો ખાસ ધર્મ હોય છે પણ તે ખરી સમજ વગર પરખાતો નથી.] આ કાળમાં જેલ જવું મુશ્કેલ છે. જેલ ન જવું એ તો સહેલું છે. માણમ કાંતે નહિ, ખાદી પહેરે નહિ, સાચું કરે નહિ, વિનય વાપરે નહિ, બધાની સાથે દ્વેષ કરે, ઢેડભંગીને અડકે નહિ, એટલે તેને જેલ જવાનું કહે જ કોણ? ઢેડભંગીની અસ્પૃશ્યતાને સંઘરી રાખે એ તાલુકાને કોઇ જેલ જવાનું આમંત્રણ આપનાર જ નથી;

૩. જેલજીવનનો—ખાસ કરીને સવિનયભંગીના જેલજીવનનો મારો આદર્શ તો એવો છે કે બાહ્ય જગતના સંબંધથી તે સર્વથા રહિત હોય, કોઇની મુલાકાત લેવા દે એ એક જાતની મહેરબાની જ છે, અને સવિનયભંગી કોઈ જાતની મહેરબાની માગે પણ નહિ અને સ્વીકારે પણ નહિ. જેલોમાંના સંયમનું ધાર્મિક મૂલ્ય જેલોના

મહેરબાનીઓના ત્યાગથી વધે છે. બલિદાન કરવાનું જ છે તો તે પવિત્રમાં પવિત્ર વસ્તુનું કરવા ઘટતું હતું.

૪. [સવિનય ભંગ આદર્યા પછી અસહકારી] કેદીઓ સરકારની મહેરબાનીથી નથી છૂટવા માગતા. સરકારના છોડ્યા તેઓ છૂટે તો તેઓ ખિન્ન થાય અને આપણે શરમાવું પડે.

૫. મહાસભા તેમ જ ખિલાફતના કાર્યકર્તાઓની ફરજ તો સ્પષ્ટ જ છે. આપણે સરકાર પાસે કશી જ રાહત માગતા નથી; તેમ તે કશી રાહત આપે એવી અપેક્ષા પણ રાખતા નથી. સુલેહનો ભંગ ન કરીએ ત્યાંસુધી આપણને જેલમાં ન મોકલવાનું આશ્વાસન પણ કંઈ આપણે સરકાર પાસે માગવા ન જવું અને જો સરકાર આપણને રાજદ્રોહને માટે જેલમાં મોકલે તો આપણે ફરિયાદ ન જ કરીએ.

૬. જેલ ગયેલાઓને આપણે જેલ જઈને જ છોડાવી શકીએ એવો અનિવાર્ય નિયમ નથી. આપણા સત્યાગ્રહથી, આપણા પ્રતિજ્ઞાપાલનથી તેઓને આપણે છોડાવી શકીએ છીએ. આપણું બળ આપણે જેલ જઈને બતાવી શકીએ છીએ તેમ જ આપણે રચનાત્મક કાર્ય કરીને બતાવી શકીએ છીએ. બળ આપણા અમુક કાર્યમાં નથી પણ આપણી વૃત્તિમાં છે. સામનો માર્યો જેલ જનારો બળવાન નથી પણ ન જવાનું હોય ત્યારે ડરકણ ગણાતા છતાં ન જાય તે બળવાન હોઈ શકે. બળ સદ્ભાવમાં રહેલું છે.

૭. જ્યારે શત્રુ આપણને કાયર ગણે પણ આપણે ખરેખર કાયર ન હોઈએ ત્યારે આપણી જીતનો સમય નજીક આવે છે. કેમકે આપણી કાયરતા એ તો આપણું બળ છે. અને શત્રુની ખોટી માન્યતા તેને ભૂલાવામાં નાખે છે. જે કેવળ ઇશ્વરની સહાય માગે તેને અપકીર્તિ હોય જ શાને? આપણે જરા યે નામોશીનું કામ કરીએ ત્યારે અપકીર્તિ હોય. આપણે જેલના ડરથી જેલનો ત્યાગ નથી કરવો. પણ જેલ જવામાં અણસમજ હોય, મગરૂરી હોય, અશાંતિ હોય એ ભયથી તેનો ત્યાગ કરીએ. શત્રુને

રીઝવવા નહિ, પણ આપણા આત્માને રીઝવવા આપણે જેલ જતા અટકીએ. જેલ જતા અટકીને કાં આપણે ફાંસીનો ઘાટ ન ઘડીએ!

૮. આપણી લડત જ એવી છે કે જેમાં આપણે જેલને તો આપણી સાથે જ રાખીએ છીએ. એટલે જેલ જવાથી પ્રજાને હર્ષ થવો જોઇએ. એવી જેલથી રોષ તો ન જ થવો જોઇએ. હું જેલ જવા જેવાં કામ કરૂં અને પછી જેલથી હું નાસું અથવા પ્રજા દુઃખી થાય તો દોષ સરકારનો નથી, આપણો છે. જ્યાં રાજ્ય અન્યાયી છે ત્યાં પ્રજાની સ્વતંત્રતા રાજાની જેલોમાં જ હોય છે.

૯. કોઇ નેતા જેલ જાય તો પ્રજા અસહકારને વધારે જોરથી આગળ ચલાવે એવી આશા હું રાખું.

૧૦. પ્રજા ઘેલી થઈ જાય એવું તો કદાચ સરકાર માગે. તેથી તેને શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવાનું મળે. સરકાર ન માગે તોપણ પરિણામ તો એ જ આવે કે તે પ્રજાને દબાવે અને પીડે.

૧૧. તેથી પ્રજા જો અસહકારને સમજી ગઇ હોય તો ગમે તે અસહકારી નેતા પકડાય તોપણ અસહકારને ન જ છોડે અને સરકારને બતાવે કે પ્રજાની સંમતિ વિના રાજ્ય ચલાવવું અશક્ય છે.

ન ઉચ્ચારીએ પણ દરોગાને સલામ તો કરીએ જ, તેની અદબ રાખીએ, તે આવે ત્યારે ઉભા થઈએ. કેદી એ કેદી છે. જેલમાં જે વર્તન હોવું જોઈએ, જેલમાં જે મર્યાદા જાળવવી જોઈએ તેનો ખ્યાલ ન મેલીએ. છેવટે જેલના અમલદારોને પણ આપણે પીગળાવી ભાવવાળા અને દયાળુ બનાવવાના રહ્યા છે.

૮. માલ-મિલ્કતનો ભય.

૧. 'જેલ જઇએ, માર ખાઇએ, મરીએ પણ માલ ન દઇએ. માલનું કંઈ મહાત્માએ થોડું જ કહ્યું છે?' આમ કેટલાક શરીર મરવા તૈયાર છે પણ પોતાની જમીન જપ્ત દેવા કે ઢોરઢાંખર વેચાવા દેવા તૈયાર નથી. જે શરીર આપે તે બધું આપે એમ માનીને જ માલનું લખાયું નથી. એમ છતાં સ્થાવર જંગમ મિલ્કતની આપણને એટલી બધી હોય છે કે શરીર જતાં યે આપણે આ વાત વિચારી લેવી જોઇશે.

૨. સરકાર તો જે જે ભય વડે આપણને વશ કરી શકે તે ભયો વડે વશ કરવા મથશે. જો જેલ કરતાં દંડ આપવો આપણને કઠણ લાગે છે એમ જોશે તો જરૂર દંડ કરશે.

૩. આપણે સ્થાવર જંગમ મિલ્કત જવાનો ભય તદ્દન છોડવો પડશે. જૂલમી રાજ્યમાં ધનવાનને જૂલમમાં ભાગ લેવો પડે છે તેથી જૂલમી રાજ્યમાં ગરીબી એ જ પુણ્યમાર્ગ છે. તેથી આપણે જાણવું જ જોઇએ કે જો આપણે અસહકારી રહેવા ઇચ્છીએ તો ધનનો લોભ છોડવો જ પડશે. જ્યારે આપણે ભૂખે મરવા તૈયાર થઇએ પણ જૂલમની આણ કબૂલ ન કરીએ ત્યારે જ આપણો અસહકાર પૂરો થયો ગણાય.

૪. એટલું પણ સમજી લેવા જેવું છે કે ઘણા માણસો જ્યારે દંડનો ડર મેલે છે ત્યારે સરકારને પૈસા વસુલ કરવાનું કામ કઠણ પડે છે. હજાર માણસને જેલમાં મોકલવા કરતાં હજાર માણસની મિલ્કત વેચવી વધારે કઠણ છે. સજા હંમેશાં થોડા જ માણસોને કરી શકાય છે. ઘણા માણસો અમુક કામ

કરે તેને ભય કરવું લગભગ અશક્ય થઇ પડે છે. મિલકત જેમ કરે પણ, વેચે કોને? જમીનનો કબજો તો લેવાય, પણ તે ઉપાડીને બીજી જગ્યાએ થોડી જ મૂકાય છે? એકની જમીન દરવાજીમાં બીજો કોણ લેવા નવરો હોય!

૫. વળી જે સ્વરાજ્યવાદી છે તેને પોતાની ધારણાને વિષે વિશ્વાસ તો હોય જ. તેથી સ્વરાજ્યવાદીએ વિશ્વાસ રાખવો જોઇએ કે પોતાની મિલકતનો કબજો આજે સરકાર લે તે સ્વરાજ્ય મળ્યે પાછી મળવાની છે જ. જનરલ બોથા પાસે હજારો વીઘાં જમીન હતી. જેવાં ઢોર તેની પાસે હતાં તેવાં કોઇને ત્યાં નહોતાં. તે બધાનો કબજો અંગ્રેજી લશ્કરે લીધો. તેથી કંઇ તે હાર્યો નહિ. ખૂબ ઝૂઝ્યો અને છેવટે પોતાની મિલકતનો કબજો મેળવ્યો એટલું જ નહિ, પણ પોતે આખા દક્ષિણ આફ્રિકાનો રાજા જેવો બન્યો. તેને વિશ્વાસ હતો કે છૂટશે તો પોતાની મિલકત પાછી લેશે અને મરશે તો સ્વર્ગ લેશે. આપણે જેઓ મારીને લડાઇ નથી કરવા માગતા તેમણે તો મિલકતને સારૂ વધારે બેદરકાર રહેવું જોઇએ. મિલકત સરકાર લઇ લે પછી ખાવું શું એ સવાલ ઉઠે છે. જ્યાં ભૂખે મરીએ તોપણ આપણે નમવાના નથી એવી પ્રતિજ્ઞા છે ત્યાં પોતાની અને પોતાનાંની ભૂખનો વિચાર શો કરવો? હિંદુસ્થાન જેવા મુલકમાં કોઈ ને કોઇ તો આપણને ખાવા જેટલું આપી દેશે જ, અને હવે તો આપણી પાસે આપણો પ્યારો રેંટિયો છે, પછી શી ફીકર હોય? જ્યાં આખું કુટુંબ સુંદર રીતે કાંતી પીંજી જાણે ત્યાં ઇશ્વર પણ પેટની ચિંતા રાખવાની હોય નહિ.

૬. જેટલા ભય આપણને રહે છે તે બધા આપણા અવિશ્વાસથી ઉત્પન્ન થાય છે. જો આપણે ઇશ્વર પર ભરોસો રાખીએ, એટલે તેની મરજી હશે તે થશે એમ માનીએ, તો આપણે કદિ ચિંતા ન કરીએ જે થનાર હશે તે થશે, તે પણ આપણે ત્યારે જ કહી શકીએ કે જ્યારે આપણો પોતાનો પ્રયત્ન આપણે પૂરો કર્યો હોય. મનુષ્ય યત્નની પાછળ ઇશ્વરની સંપૂર્ણ કૃપા રહેલી જ

ઇશ્વરની ઉપરના વિશ્વાસનો અર્થ એ છે કે જ્યારે આપણી મિલ્કત લૂંટાય ત્યારે પણ આપણે તેને ધન્યવાદ દઇએ. જો મિલ્કત ન લૂંટાવાની શરતે ધન્યવાદ દઇએ નો તો એ સારું કર્યું. ઇશ્વર સાટાંનો ભૂખ્યો નથી. તેને તો ભક્તિ જોઇએ. અને ભક્તની ભક્તિની તે ભારે કસોટી કરે છે. તે જેટલો દયાવાન્ છે એટલો જ નિર્દય છે. ન્યાય તોળતી વેળા કોઇની પરવા નથી કરતો, કોઇનો પક્ષપાત નથી કરતો. ભક્તઅભક્ત બધાને તેમનાં કર્મ પ્રમાણે ફળ આપે છે. ભક્ત સતકર્મ કરે છે તેથી સારાં ફળ પામે છે; અભક્ત કુકર્મ કરી નઠારાં ફળ મેળવે છે.

૭. આ લડતમાં દંભને, દ્વેષને સ્થાન નથી, અધીરાઇને સ્થાન નથી. ત્યારે જ તે ધાર્મિક લડત કહેવાઇ છે.

અસહકાર.

(તૃતીય વિભાગ)

અસહકારની લડત.

(દ્વિતીય ખંડ)

---

૯. પ્રત્યેક અંગ્રેજને.

૧. હું તમને મારી ઓળખ કરાવી લઉં. મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે મેં બ્રિટિશ સરકાર જોડે આજસુધીમાં જેટલો સહકાર કર્યો છે તેટલો બીજા કોઇ હિંદીએ નહિ કર્યો હોય. બીજા દરેક માણસને બળવો કે બહારવટું કરવાનું મન થઇ જાય એવા કારણ સંજોગો વચ્ચે રહીને મેં ૨૯ વર્ષ સુધી તમારા સામ્રાજ્યમાં અખંડ જાહેર સેવા કરી છે અને એ સેવા તમારા કાયદાઓની પોતાની સજાઓની બીકથી અગર બીજા કોઇ પણ સ્વાર્થી હેતુથી કરી નથી એ ખાત્રીથી માનજો. એ સહકાર સ્વરાજ, મરજાદ અને બ્રિટિશ સરકારની એકંદર પ્રકૃતિ અને હિંદુસ્થાનના લાભમાં છે એ બહારથી પ્રેરાઇને જ કર્યો હતો.

૨. એજ પ્રકારની સામ્રાજ્યની ખાતર ચાર વેળા મેં મારી જિંદગી જોખમમાં નાખી: (૧) બોઅર યુદ્ધ* વેળાએ; તે વેળા મારા હાથ હેઠળ એક એમ્બ્યુલન્સ (જખમી સિપાઈઓને મદદ પહોંચાડનારી) ટુકડી હતી જેની સેવા વિષે જનરલ બુલરે† પોતાના ખરીતાઓમાં ખાસ ઉલ્લેખ કરેલો; (૨) નાતાલમાં ઊઠેલા ઝુલુ બળવાની÷ વેળાએ; તે વખતે પણ મારી પાસે તેવી જ એમ્બ્યુલન્સ ટુકડી હતી; (૩) ગઈ મહાયુદ્ધની§ શરૂઆતમાં; તે વખતે પણ મેં એવી જ ટુકડી ઉભી કરેલી જેની અતિ પરિશ્રમભરી તાલીમને પરિણામે મને સખ્ત પ્લુરસીનો રોગ થયેલો; અને છેલ્લે (૪) દિલ્હીમાં મળેલી યુદ્ધ પરિષદ વખતે× મેં લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડને લશ્કરભરતીમાં મદદ કરવા વિષે આપેલા વચનનો જાતે અમલ કરીને આ કામને સારૂ ખેડા જીલ્લામાં રહીને અને લાંબી લાંબી મજલો કરીને મેં એટલી મહેનત ઉઠાવેલી કે એમાંથી મને જીવલેણ મરડો લાગુ પડ્યો અને હું માંડમાંડ મરતો બચ્યો.

૩. આ બધી સેવાઓ મેં એવી જ શ્રદ્ધાના બળ ઉપર કરેલી કે મારાં એ કામોથી સામ્રાજ્યમાં મારા દેશને સમાન દરજ્જો મળશે. હજુ છેક ૧૯૧૯ના ડિસેમ્બર સુધી સરકાર ઉપર ભરોસો રાખી સહકાર કરવા મેં મારા દેશબંધુઓને વિનવ્યા. મને ત્યાં સુધી એ આશા હતી કે મી. લૉઇડ જ્યોર્જ પોતે મુસલમાનોને આપેલાં વચનોને પાળશે પંજાબના અત્યાચારોની અંતે બહાર આવેલી હકીકતો ઉપરથી પંજાબીઓ પર ગુજરેલા સિતમની પૂરી ભરપાઈ કરવામાં આવશે. પણ મી. લૉઇડ જ્યોર્જે કરેલા વિશ્વાસઘાતથી, તમે તેના વર્તનને જે રીતે વખાણ્યું તે ઉપરથી, અને પંજાબના

* ૧૮૯૯માં.

† જનરલ સર રેડવર્સ—(૧૮૩૯-૧૯૦૮). ચીન, ઝુલુ, ઇજિપ્ત અને સુદાનની લડાઈઓમાં ભાગ લેનાર અંગ્રેજ સેનાપતિ

÷ ૧૯૦૬ માં.

§ ૧૯૧૪ માં.

× ૧૯૧૮ના એપ્રિલમાં.

અપરાધીના તમે કરેલા ઢાંકપિછોડા ઉપરથી સરકારના શુભ હેતુઓ ઉપરનો તેમ જ જે પ્રજા એવી સરકારને ટેકો આપી રહી છે એ પ્રજા ઉપરનો મારો બધો ઇતબાર ઉઠી ગયો છે.

૪. પણ તમારા શુભ હેતુઓ વિષેનો મારો વિશ્વાસ ઉઠી ગયો હોય તોપણ તમારી બહાદુરીને હું ઓળખું છું અને હું જાણું છું કે ન્યાય અને દલીલને વશ થઇ તમે જે આપવા તૈયાર નહિ થાઓ તે શુરાતનને નમીને આપવા રાજી થઇને તૈયાર થશો.

૫. સામ્રાજ્યનો અર્થ હિંદને માટે શું છે તે તો જુઓઃ—

(૧) ગ્રેટબ્રિટનના લાભની ખાતર હિંદનાં દ્રવ્યોનું શોષણ.

(૨) રોજ વધતાં જતાં લશ્કરી ખર્ચ, અને દુનિયાના કોઇ પણ દેશના કરતાં વધુ ખર્ચાળ મુલકી અમલદારોનું ખાતું.

(૩) હિંદની ગરીબાઇનો લવલેશ ખ્યાલ ન કરતાં ઉડાઉપણે ચલાવવામાં આવતાં દરેક સરકારી ખાતાં.

(૪) અમારી વચ્ચે વસતા તમારા મૂઠીભર અંગ્રેજોની જાન રખેને જોખમમાં આવે એ બીકે આખી પ્રજાની પાસેથી છીનવી લેવામાં આવેલા હથિયાર, અને તેને પરિણામે પ્રજામાં આવી ગયેલું નપુંસકત્વ.

(૫) આવી અતિ ખર્ચાળ સરકારને નભાવવા દારૂ, અફીણ અને એવા જ બીજા માદક પદાર્થોનો ચલાવવામાં આવતો વેપાર.

(૬) પ્રજાના ઉદ્વેગને જાહેર કરવા દિનપ્રતિદિન વધતી જતી પ્રવૃત્તિને દાબી દેવાની ખાતર નિત્ય નવા ઘડાતા દબાણ અને સખ્તીના કાનુનો.

(૭) તમારી વસાહતોમાં વસતા હિંદીઓ પ્રત્યે ચલાવવામાં આવતું શરમભર્યું વર્તન; પંજાબના કારોબારને આપેલું શાબાશીનું પ્રમાણપત્ર અને મુસલમાન લાગણીને તુચ્છકારી કહાડીને તમે અમારી લાગણીઓની કરેલી અવગણના.

૬. હું જાણું છું કે જો આગે લડીને તમારા હાથમાંથી અમારૂં રાજ્ય ખૂંચવી લઇ શકીએ તો તે સામે તમે વાંધો ન ઉઠાવો. તમે જાણો છો કે તેમ કરવાની અમારામાં તાકાત નથી, કારણકે તમે એવી ખુલ્લી અને ખાનદાનીભરી લડાઇ કરવા જેવી અમારી સ્થિતિ રહેવા દીધી નથી. આમ લડાઇનાં મેદાનમાં અમારૂં શૂરાતન સિદ્ધ કરવાનાં બારણાં અમારે માટે બંધ છે. આત્માનું શૂરાતન બતાવવાનો રસ્તો હજુ અમારે માટે ખુલ્લો છે. એ શૂરાતનને પણ તમે નમશો એ હું જાણું છું. એ શૂરાતન મારી પ્રજામાં જગાવવાનું કાર્ય હું અત્યારે કરી રહ્યો છું. અસહકાર એટલે આપભોગની તાલીમ. જ્યારે અમે જોઇ ચૂકયા કે આ દેશના તમારા રાજ્યકારોબાર હેઠળ અમે રોજ વધારે ને વધારે ગુલામીમાં ખૂંચતા જઇએ છીએ ત્યારે અમે હવે શાસારૂ તમારી જોડે સહકાર કરીએ ?

૭. મારી સલાહને પ્રજા આજ જે આટલી ઝીલી રહી છે તે મારા નામને લીધે નથી. મારા નામને અગર અલી બિરાદરોના નામને આ બાબતનો વિચાર કરતી વેળાએ તમે બાજુએ મૂકજો. હું પોતે જો આજે પ્રજાને મુસલમાનોની સામે થવાની સલાહ આપવાની મૂર્ખાઇ કરૂં, અગર અલી ભાઇઓ તેવી રીતે મુસલમાનોને હિંદુઓ વિરુદ્ધ ઉશ્કેરવા પોતાનું જાદુઇ બળ વાપરે તો મને તેમ જ તેઓને બન્નેને પ્રજા તત્કાળ ફેંકી દે. લોકોનાં ટોળેટોળાં આજે અમારા બોલ સાંભળવા ધસે છે, કારણકે તમારા જૂલમ નીચે કકળતી પ્રજાના અંતરની લાગણીઓ અમે બોલી બતાવીએ છીએ. અલી બિરાદરો પણ કાલ સુધી તમારા મિત્ર હતા, જેવો હું હતો અને હજી છું.

૮. મારો ધર્મ તમારા પ્રત્યે મારા અંતરમાં કોઇ પણ પ્રકારની કડવાશ સંઘરવાની મને મનાઈ કરે છે. મારા કાંડામાં જોર હોય તોપણ હું મારો હાથ તમારી સામે ન ઉગામું. મારા દુઃખ ભોગવવાં જ તમને જીતવાની હું ઉમેદ ધરાવું છું. અલીભાઇઓ તેમનાથી બને તો તેમના દીનની ખાતર અને દેશની ખાતર અવશ્ય તલવાર

ખેંચે; પણ પ્રજાની લાગણીઓ જાહેર કરવાના અને તેમના દુઃખનો ઇલાજ શોધવાના કામમાં એમણે અને મેં પ્રજાની જોડે સહિયારૂં કર્યું છે.

૯. લોકલાગણીના આ ચડતા ઉભરાને દાબી દેવાના ઉપાયની તમે શોધમાં છો. હું તમને સૂચવીશ કે એનો ઉપાય એક જ છે અને તે એ જ કે રોગનાં કારણો જ શોધીને દૂર કરવાં. હજુ બાજી તમારા હાથમાં છે. હિંદને કરેલા ઘોર અન્યાયો માટે તમે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શકો છો.

૧૦ પણ પ્રત્યેક હિંદી ખરેખર તમારો બરોબરિયો અને તમારો ભાઈ છે એ તમે ન જૂઓ ત્યાંસુધી તમારાથી આ બનવાનું નથી. હું તમારા આશ્રયનો યાચક નથી: હું તો મિત્ર તરીકે એક કરણ પ્રશ્નનો ખાનદાનીભર્યો ઉકેલ તમને દેખાડી રહ્યો છું એટલું જ. બીજો રસ્તો–દબાણ અને સખ્તીનો–તો તમારી સામે ખુલ્લો છે જ. હું તમને ચેતવું છું કે એ ઇલાજ નિષ્ફળ જશે. એનો આરંભ તો થઇ ચૂક્યો છે. સરકારે પાણીપતના બે બહાદુર પુરુષોને સ્વતંત્ર અભિપ્રાયો ધરાવવા અને તે જાહેર કરવાને સારૂ કેદ કર્યા છે. બીજા પર લાહોરમાં કેસ ચાલી રહ્યો છે. અયોધ્યામાં બીજો એક કેદ થયો છે. ત્રીજાનો ચૂકાદો હવે થવાનો છે. તમારી આજુબાજુ શું ચાલી રહ્યું છે તે તમારે જોવું જોઇએ. અમારી પ્રવૃત્તિ તો દબાણ અને સખ્તીની આશા રાખીને જ શરૂ થઇ છે. હું માનપૂર્વક તમને બેમાંથી સારો રસ્તો લેવા અને જે હિંદુસ્થાનનું લૂણ તમે ખાઓ છો તેની પ્રજાનો પક્ષ લેવા વિનવું છું. એની આકાંક્ષાઓને રોકવા પ્રયત્ન કરવો એ આ દેશની બેવફાઇ કરવા બરોબર છે.

૩. અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ બતાવેલું છે કે હિંદુસ્થાનનો પોતાનો વિખ્યાત કાપડનો વેપાર ઇરાદાપૂર્વક અને ચોક્કસ રીતે તોડી પાડ વિલાયતી કાપડ હિંદુસ્થાનમાં બળાત્કારે લાદવામાં આવેલું છે તેથી હિંદ આજે લૅંકેશાયરનું જ નહિ પણ જાપાન, ફ્રાન્સ અને અમેરિકાનું પણ મોહતાજ થઇ બેઠું છે. હિંદુસ્થાન ઉપર આની શી અસર થઇ છે તે એક વાર જૂઓ. દર વર્ષે ઓછાવત્ત સાઠ કરોડ રૂપિયા ફક્ત કાપડને માટે અમે હિંદુસ્થાન બહાર મોકલીએ છીએ. અમને પૂરતું થઇ પડે એટલું રૂ તો અમે આ દેશમાં ઉત્પન્ન કરીએ છીએ જ. આ દેશનું રૂ પરદેશ મોકલી ત્યાં તેનું કાપડ વણાવી ફરી આ દેશમાં લાવવું તે શુદ્ધ મૂર્ખાઇ નથી શું? હિંદુસ્થાનને આવી લાચાર સ્થિતિમાં મૂકવું એ શું વાજબી હતું?

૪. દોઢસો વર્ષ ઉપર અમે અમારે જોઇતું બધું કાપડ જાતે વણી લેતા. અમારી સ્ત્રીઓ ઘરમાં બેસી સુંદર સૂતર કાંતતી અને પોતાના પતિઓની કમાઇમાં ઉમેરો કરતી. ગામડાંના વણકરો તે સૂતર વણી આપતા. અમારા જેવા ખેતીપ્રધાન દેશમાં પ્રજાજીવનની વ્યવસ્થાનું એ એક અગત્યનું અંગ હતું. આ વ્યવસ્થાને લીધે અત્યંત સ્વાભાવિક રીતે નવરાશનો અમે સદુપયોગ કરી શકતા હતા. આજે અમારા દેશની સ્ત્રીઓમાં કાંતવાની આવડત રહી નથી અને કરોડો લોકોને પરાણે નવરા બેસવું પડવાથી દેશ કંગાળ થઇ ગયો છે. ઘણા વણકરો ભંગી થઇ ગયા છે. કેટલાક ભાડુતી સિપાઇઓ બની લશ્કરમાં ભરતી થયા છે. સુંદરમાં સુંદર કાપડ વણનાર વણકરોની અર્ધી કોમ દાળોવાટો થઇ ગઇ છે અને બાકીની અર્ધી હાથે કાંતેલું સૂતર નહિ મળતું હોવાથી પરદેશી સૂતર વણી રહી છે।

૫. ત્યારે હિંદુસ્થાનને માટે પરદેશી કાપડના બહિષ્કારનો અર્થ શો છે તે હવે કદાચ તમે સમજી શકશો. આ બહિષ્કારની યોજના સજા રૂપે કરવામાં નથી આવી. સરકાર આજે ખિલાફત અને પંજાબના અન્યાયો દૂર કરે અને હિંદુસ્થાનને આજે જ

સાધનોને એ દેશમાં પેસતો અટકાવવો જોઈએ. [illegible]

૬. આ વાત ચાલ જોવા જેવી નથી. એની સાથે ચાલી [illegible] એવા ધંધાને અભાવે આખું રાષ્ટ્ર જ્યારે ભૂખે મરે છે ત્યારે પરદેશી કારખાનાંવાળાઓના કે દેશી વેપારીઓના લાભનો વિચાર [illegible] કરાય.

૭. આ સિદ્ધાંતને બધી જાતના પરદેશી માલના બહિષ્કાર [illegible] તરીકે પણ કોઈ માની લેતાં બીજાં રાષ્ટ્રો સાથે કોઈ પણ જાતનો વેપાર કરવો જ નહિ એ હિંદુસ્તાનનું ધ્યેય નથી; કાપડને બાદ [illegible] બીજી વસ્તુઓ હિંદુસ્તાન કરતાં પરદેશમાં સહેલાઈથી [illegible] બનતી હોય તો ઉભય પક્ષને લાભ થાય એવી [illegible] પાસેથી આભાર સાથે લેવાની હિંદુસ્તાને [illegible] અથવા કોઈ પણ વસ્તુ હિંદુસ્તાન પોતાના પર [illegible] લાવવા દે.

૧૧. વાઇસરૉયને.

૧. આપના કેટલાક વિશ્વાસને પાત્ર બનેલી વ્યક્તિ તરીકે તેમ જ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક અનન્ય શુભેચ્છક તરીકે આપની અને આપની મારફત નામદાર શહેનશાહના પ્રધાનમંડળની સમક્ષ ખિલાફતના સવાલની જોડેનો મારો સંબંધ તેમ જ તેને વિષે મારી વર્તણૂક બાબત ખુલાસો કરવો એ હું મારો ધર્મ સમજું છું.

૨. લડાઇના છેક આરંભથી જ્યારે લંડનમાં હું ઇન્ડિયન એમ્બ્યુલન્સ ટુકડી ઉભી કરવામાં ગૂંથાયો હતો ત્યારથી જ ખિલાફતના સવાલમાં હું રસ લેતો થયો હતો. અને જ્યારે તુર્કીએ જર્મનીની બાજુ લેવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે લંડનમાંની નાની સરખી મુસલમાન કોમ કેવી બેચેન થઇ ઉઠી હતી તે મેં જોયું હતું. ૧૯૧૫ના જાન્યુઆરીમાં હિંદુસ્થાન આવ્યા પછી પણ જે જે મુસલમાનોના પ્રસંગમાં હું આવ્યો તેમને એ જ ચિંતા અને આતુરતાથી ઘેરાયેલા મેં જોયા. છૂપી સંધિઓની વાત જ્યારે ફૂટી ત્યારે તેમની એ ચિંતા ઘણી જ વધી. બ્રિટનના ઇરાદાઓ પ્રત્યે તેમને ગેરવિશ્વાસનો પાર રહ્યો નહિ અને તેઓ હતાશ થઇ ગયા. તે વખતે પણ મેં મારા મુસલમાન ભાઇઓને નિરાશ ન થવાની અને તેમની બીક તેમ જ તેમની ઉમેદોને વ્યવસ્થિત રૂપમાં જાહેર કરવાની સલાહ આપી. અને સૌ કોઇ કબૂલ કરશે કે છેલ્લાં પાંચ વર્ષ સુધી સમસ્ત હિન્દી મુસલમાનો વખાણવાજોગ સંયમથી વર્ત્યા છે અને તેમના આગેવાનો કોમના તોફાની વર્ગો ઉપર સંપૂર્ણ કાબુ જાળવી શક્યા છે.

૩. સુલેહના કોલકરારથી અને આપ નામદારે એ કરારોના કરેલા બચાવથી હિંદી મુસલમાનોના મનને જે ધક્કો લાગ્યો છે તેમાંથી ઉદ્ધાર થવું તેમને કઠણ થઈ પડશે. આ કોલકરાર પ્રધાનોનાં વચનોનો ચોખ્ખો ભંગ કરનારા અને મુસલમાન લાગણીને સાફ તરછોડનારા છે. મને લાગે છે કે મારા મુસલમાન દેશબંધુઓની જોડે પૂરેપૂરા ભાઈચારાના નાતાથી રહેવા ઇચ્છનાર હિંદુ તરીકે તેમના સંકટને સમયે જો હું તેમની પડખે ન ઊભો રહું તો મેં હિંદમાતાની કૂખ લજવી કહેવાય. મારી નમ્ર સમજણ મુજબ તેમનો પક્ષ સાચો છે. તેઓ કહે છે કે જો તેમની લાગણીને માન આપવું હોય તો તુર્કીને સજા કરવાની વાત જતી કરવી જોઈએ. મુસલમાન સિપાઈઓ કંઈ પોતાના જ ખલીફાને સજા કરાવવા અગર તેનો મુલક છીનવી લેવડાવવાની ખાતર નથી લડ્યા. મુસલમાનોનું આ ધોરણ છેલ્લાં પાંચે વર્ષમાં એકસરખું રહ્યું છે.

૪. જે સામ્રાજ્યને વફાદાર રહેવાને હું બંધાયેલો છું તે જ સામ્રાજ્ય પ્રત્યેનો મારો ધર્મ મને અત્યારે મુસલમાન લાગણીને થયેલા નિર્દય આઘાતની સામે થવાની ફરજ પાડે છે. મારા ધારવા પ્રમાણે હિંદુ-મુસલમાન બંનેના અંતરમાંથી બ્રિટિશ ન્યાય અને બ્રિટિશ પ્રતિજ્ઞા પ્રત્યેનો વિશ્વાસ ઊડી ગયો છે. હંટર કમિટીનો બહુમતીનો રિપોર્ટ, તે ઉપરનો આપ નામદારનો ખરીતો અને મી. મૉન્ટેગ્યુએ તેનો આપેલો જવાબ-આ બધાએ એ અણવિશ્વાસમાં માત્ર વધારો કર્યો છે.

૫. આવી સ્થિતિ વચ્ચે મારા જેવાને માટે એક જ રસ્તો ખુલ્લો રહે છે. તે એ કે કાં તો નિરાશ થઈને બ્રિટિશ રાજ્યની જોડેનો સંબંધ તોડી નાખવો, અને નહિ તો જો હાલનાં બધાં રાજ્યબંધારણોમાં બ્રિટિશ રાજ્યબંધારણના ચડિયાતાપણા વિષે અને હજુ યે શ્રદ્ધા હોય તો એવો કોઈ માર્ગ ગ્રહણ કરવો કે જેથી થયેલા અન્યાયનું પરિમાર્જન થાય અને ઊડી ગયેલો

પાછા આવે. બ્રિટિશ રાજ્યબંધારણની ઉત્તમતા વિષેની મારી શ્રદ્ધા હજુ યે મેં નથી ગૂમાવી; અને જાતે દુઃખ સહન કરવાની પૂરતી શક્તિ પ્રજા બતાવી શકશે તો હજુ યે કોઇ ને કોઈ રીતે પણ ન્યાયનું પલ્લું નીચું નમશે એ આશાને હું ત્યાગી શકતો નથી. અલબત્ત બ્રિટિશ રાજ્યબંધારણ વિષેની મારી કલ્પના જ એવી છે કે માથું ઉંચુ રાખનારને જ એ મદદ કરે છે. નબળાંનું એ રક્ષણ કરી શકે છે એમ હું નથી માનતો. માત્ર જોરાવર જ એના આશરા હેઠળ ફૂલેફાલે છે; દૂબળાં રખડી મરે છે.

૬. આમ બ્રિટિશ રાજ્યબંધારણને વિષે મને શ્રદ્ધા છે એ જ કારણથી સુલેહના કોલકરારોમાં બ્રિટિશ પ્રધાનોનાં વચનો અને મુસલમાન લાગણી ધ્યાનમાં લેવાઇને ઘટતા ફેરફાર ન થાય તો મારા મુસલમાન ભાઇઓને આપની સરકાર જોડેનો સહકાર બંધ કરવાની અને હિંદુઓને તેમાં ભળવાની મેં સલાહ આપી છે.

૭. જે મહા અન્યાય બ્રિટિશ પ્રધાનોને હાથે મુખ્યત્વે કરીને થયો. અગર જે કરવામાં ઓછામાં ઓછું બ્રિટિશ પ્રધાનો ભાગીદાર બન્યા, તેને વિષે પોતાનો જોરભર્યો નિષેધ દર્શાવવાને ત્રણ માર્ગ મુસલમાનો સન્મુખ ખુલ્લા હતા.

(૧) ખૂનામરકી ચલાવવી.
(૨) આખી કોમે એકી વારે હિજરત અથવા દેશનો ત્યાગ કરવો.
(૩) સરકારની જોડેનો સહકાર બંધ કરી અન્યાયની ભાગીદારીમાંથી નિકળી જવું.

૮. આપની જાણમાં હશે જ કે એક એવો પણ વખત હતો કે જ્યારે મુસલમાનોમાંનો સૌથી સાહસિકમાં સાહસિક–અવિચારી તો ખરે જ–વર્ગ ખૂનામરકીની તરફેણમાં હતો. તેમ હિજરતની બૂમ પણ હજુ છેક નથી સમી. હું કહીશ કે અસાધારણ ધીરજપૂર્વક દલીલો કરી કરીને આ ખૂનામરકીની હિમાયત કરનારા વર્ગને તેમના વિચારોથી પાછા વાળ્યાનો હું દાવો કરી શકું. હું

કબૂલ કરું છું કે માત્ર ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ જ હું આમ કહી શકો છું; નીતિની દૃષ્ટિએ હું તેમની પાસે ખૂનામરકીને અભાવ નથી મનાવી શક્યો, તેમ કરવાનો મેં પ્રયત્ન પણ નથી કર્યો. પરિણામે હાલ તરતને માટે ખૂનામરકીના વિચારો છોડી દેવાયા છે. હિજરતની હિલચાલ પણ તદ્દન ન અટકી હોય તોપણ ઓછી તો જરૂર પડી ગઈ છે. હું માનું છું કે જેમાં મોટા પ્રમાણમાં આપભોગની જરૂર પડે છે અને પ્રજા મોટા પ્રમાણમાં અમલમાં મૂકી શકે તો જે વડે કાર્યસિદ્ધિ થવાની પ્રજાને ખાત્રી લાગે એવો કોઈ સ્વાત્મસંયમનભર્યો કાર્યક્રમ પ્રજાની સમક્ષ મૂકવામાં ન આવ્યો હોત તો સરકાર તરફનું ચાહે તેટલું દમન કે સખ્તાઈ પણ ખૂનામરકીને ફાટી નીકળતી અટકાવી શકત નહિ. અસહકાર એ એક જ આવો ખાનદાનીભર્યો અને કાયદેસર સ્વાત્મસંયમનભર્યો કાર્યક્રમ હતો, કારણ જે રાજ્યકર્તા પોતાનો રાજ્યધર્મ મૂકી કુરાજ્ય ચલાવે તેને મદદ આપવાની ના પાડવી એ પ્રજાનો સનાતન કાળથી સ્વીકારાયેલો હક છે.

૯. આની સાથે સાથે જ હું એ પણ કબૂલ કરી લેવા ઇચ્છું છું કે આજે પ્રજાની મોટી સંખ્યાને હાથે અસહકાર અમલમાં મૂકાય તેમાં ગંભીર જોખમો તો રહેલાં છે જ. પણ આજે આ દેશના મુસલમાનોની સામે જે ગંભીર સવાલ ઉભો થયો છે તે બીનજોખમી ઇલાજોથી સુધરી શકે એવી આશા ઓછી છે. આજ થોડું ઘણું પણ જોખમ ખેડવા તૈયાર ન થવું એ ઘણા જ મોટા જોખમને નોતરવા જેવું અથવા કદાચ સુલેહશાન્તિનો સંપૂર્ણ નાશ માથે ઓઢી લેવા જેવું છે.

૧૦ પણ આવા અસહકારમાંથી બચવાનો હજુ પણ રસ્તો છે. મુસલમાન ભાઈઓએ તેમની અરજીમાં દક્ષિણ આફ્રિકાના મામલામાં આપની પહેલાંના નામાંકિત વાઇસરૉયે કર્યું હતું તેમ આપને પણ આ મામલામાં આગેવાની લેવા વિનંતિ કરેલી છે. પણ તેમ કરી શકવાને જો આપ આપની જાતને

અસમર્થ ગણો અને અમારે અસહકાર કરવો જ પડે, તો મને આશા છે કે જેમણે મારી સલાહ સ્વીકારી છે તેઓ તેમ જ હું આ મામલામાં પોતાની એકમાત્ર ચોકખી ફરજના વિચાર સિવાય બીજા કોઇ પણ જાતના હેતુથી સામેલ થયા નથી એમ માનવાનું શ્રેય આપ અમને આપશો.

૧૨. પ્રજામતને માન.

૧. [સરકારની નાની ભૂલો આપણે જતી કરીએ; પણ દેશના આત્માને હણનારી પહાડ જેવડી ભૂલો સરકાર કરે અને માફી માગવાની વાત તો દૂર રહી પણ ભૂલનો ઈન્કાર કરે તો એ સેતાની વૃત્તિ નહિ તો બીજું શું?] સરકારની ફરજ છે કે તેમણે ચોક્ખા સવાલનો ચોક્ખો જવાબ આપવો; અને જો સરકાર ચોક્ખી રીતે પોતાનો બચાવ ન કરી શકે તો સરકારે પોતાની ભૂલ કબૂલ કરી લેવી જોઇએ. હું સમજું છું કે એમ સરળભાવે ભૂલ સુધારવામાં જે સત્તા રહેલી છે, જે મહત્તા રહેલી છે, તે બિનજવાબદાર મગરૂરી અને ઉદ્ધત જવાબમાં નથી રહેલાં.

૨. ઈન્સાફ અને રાજ્યનીતિ ચોક્ખાં રાખવાં અને રખાવવાં એ રાજાની તેમ જ પ્રજાની ફરજ છે. મેલી રાજ્યનીતિ એ રોગની જેમ છે; અને જેમ રોગને ઉગતો ડાંભવો જોઇએ તેમ અનીતિવાળી રાજ્યનીતિ તરત બંધ થાય એવા ઇલાજ પ્રજાએ લેવા જ જોઇએ.

૩. [જેમ સરકારમાં સત્તા છે તેમ પ્રજામાં પણ છે. માત્ર તેને ઓળખી વિવેકસર વાપરતાં આવડવું જોઇએ. જ્યારે સરકાર પ્રબળ લોકમતની વિરુદ્ધ જાય, ત્યારે પ્રજાથી હાથ-પગ જોડીને કેમ બેસી રહેવાય? અને અન્યાય તો સહન ન જ થાય. તેથી અનીતિ અટકાવવા માટે તેણે પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કરવો રહ્યો. અન્યાયી સરકારનાં અસહકારને અંગે, વખત આવ્યે સરકારની નોકરી કોઇ ન કરે, તેમ જ તેની સંસ્થાઓમાં કોઇ જાય જ નહિ. સ્વદેશીનું પાલન કરે, કર ન આપે, બિનકાયદેસર તથા ગેરવ્યાજબી કાયદાનો

બંડ કરે, લશ્કરોને હથિયાર છોડવા વિનવે અને છેવટે મરવાની બીક ન રાખતાં ગોળીઓ ઝીલે, પણ ન નમે. આમ કરે તો જરૂર અન્યાયી રાજ્યનીતિ દૂર થાય. જેમ જેમ હું વિચાર કરતો જાઉં છું, તેમ તેમ મને સ્પષ્ટ લાગતું જાય છે કે આપણે કર નહિ આપવાને સારૂ હજુ લાયક નથી જ થયા, જે માણસ પૈસા બચાવવાના ઇરાદાથી કર નહિ આપે તે તો ચોર છે, અને ચોરોની મારફતે આપણે સ્વરાજ્ય નહિ લઇએ. તે તો ચોરરાજ્ય હશે. જેની મારફતે આપણે સ્વરાજ્ય મેળવીશું તેવું અને તેવું તે રાજ્ય થશે. અને તેથી જ હું પ્રજાને કહી રહ્યો છું કે મારી મારફતે પણ પ્રજા રાજ્ય ન મેળવે. ગાંધીરાજ્ય પણ સ્વરાજ્ય નહિ હોય. તેથી મારો તો એ જ લોભ રહે કે બધા મારા જેવા, એટલે જેટલે અંશે મારામાં સંયમ હોય તેટલે દરજ્જે તો ઓછામાં ઓછા સંયમી, સત્યવાદી, દૃઢ, આગ્રહી, ઉદ્યોગી, શાંત અને નિર્ભય થાય. આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ કે આપણે મદદ લેતાં પણ વિચાર કરીએ. હું ઘણી વેળા સાથીઓને ચેતવું છું કે પોતાની ઉપાસનામાં તેઓ ગમે તેની મદદ ન મેળવે. પોતાના સાધનો શુદ્ધમાં શુદ્ધ રાખે. જે શસ્ત્રવૈદ્ય પોતાનાં શસ્ત્રો ચોકખા નથી રાખતો, ધારદાર નથી રાખતો, તે કોઈ વાર તો દર્દીનો નાશ કરે છે, હમેશાં તેને નકામું દર્દ આપે છે. એથી આપણે સમજવું જોઇએ કે જ્યાંસુધી ખેડુતવર્ગ શાન્તિના માર્ગે આપભોગ દેવામાં દેશકાર્યમાં કેળવાયેલો નથી ત્યાંસુધી તેને કર ન દેવાને રસ્તે વળગાડવો એ મહાપાપ છે અને તેનું પરિણામ આપણે જ ભોગવવું પડશે.

૪. આપણે શાંતિથી વિચારીશું તો જણાશે કે સ્વદેશીના સંપૂર્ણ અમલ પછી આપણને બીજું કશું કરવાપણું રહેશે નહિ. હું જેમ જેમ વિચાર કરૂં છું તેમ તેમ મને લાગે છે કે આપણે સિપાઇઓને હથિયાર મૂકવાની કે કર ભરનારાઓને કર ન દેવાની સલાહ આપવાની પણ જરૂર નહિ રહે. આપણે જો

નાદિરશાહી સંપૂર્ણરીતે કરી શકશે તો પણ થોડાને જ. કાયદાનો ખાતર અનાદર કરી જેલ જવાનું રહેશે અને થોડાને જેલ આપવી પડશે. એટલે આપણે સમજીએ, હંમેશ કે નાદિરશાહ થવું ન જોઈએ. તેમાં કાયદાનો સવિનયભંગે શાંતિથી કરવાની આપણી પાસે પણ ભીખ આપેલી પડી છે.

૫. તમે અંગ્રેજ, એમનાં અને રૈયતની શરતો પાળવાને તૈયાર હો તો તમે આ સલ્તનતને કર ન આપજો અને કહેજો કે 'ચોકખા થઈ આવો અને પછી કર લઈ જાઓ. અમારા ભાઈઓને છોડો તો કર લેવા આવજો. એમ નહિ કરો અને તમારે કર લેવા જ હશે તો તમારે અમારાં પર વેચવા પડશે, અમને કેદમાં લઈ જવા પડશે, અમને મારવા પડશે.' પરંતુ જો આ શરતો પાળવાને તમે તૈયાર ન હો તો તમે આવતી કાલે જ જઈને કર ભરી આવજો, મને તમારી મદદ ન જોઈએ. શરતો પાળ્યા વિના હું તમને જેલ મોકલી નહિ શકું, અને છતાં તમારે જેલ જવું હોય તો ચોરી કરીને, લૂંટફાટ કરીને જેલ જવાના પોરી રસ્તા તમારે માટે પડેલા જ છે. [હિંદી સરકારે હિંદી પ્રજાની ઈજ્જત ઉપર અને મુસલમાનોના ધર્મ ઉપર હાથ નાખ્યો છે એટલે એનામાં રહેલી દુષ્ટતાનો અંશ કોઈ પણ હિંદી ન જ કરી શકે.] ઈસ્લામની વતી બોલવાનો અધિકાર તો ઈસ્લામના આલિમ કે ઉલમાઓનો જ હોય પણ હિંદુધર્મની વતી અને હિંદી રાષ્ટ્રધર્મની વતી તો હું લેશ પણ સંકોચ વગર કહું છું કે જે સરકારે હિંદના મુસલમાનો જોડે વિશ્વાસઘાત કર્યો છે અને જે પંજાબના અમાનુષી અત્યાચારોની ગુનેગાર છે, તેની લશ્કરી કે મુલકી કોઈ પણ જાતની નોકરી કરવી દરેક હિંદીને માટે મહાપાતક છે.

૬. આ વાત અનેક સભાઓમાં સિપાઈઓની સમક્ષ હું કરી ચૂક્યો છું. અને આટલો વખત પ્રત્યેક સિપાઈને અંગત વિનતિથી કરીને સરકારની નોકરી મૂકી દેવાનું મેં નથી કહ્યું તેનું કારણ એ નથી કે તેમ હું ઈચ્છતો નથી, પણ કારણ એટલું જ

કે તેમને આજીવિકા આપવાનું સાધન આજે મારી પાસે. અલબત્ત એ સિપાઇઓ જો મહાસભા અથવા ખિલાફત કમિટીની મદદ વગર પોતાનું ગુજરાન કરી શકે તેમ હોય તો તો એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યા વગર સરકારી નોકરીમાંથી નિકળી જવાનું તેમને કહેતાં હું નથી અચકાયો.

૭. હું એટલી પણ ખાત્રી આપું છું કે જે ક્ષણે રેંટિયો દરેક ઘરમાં કાયમનું સ્થાન પામશે અને કાપડ વણીને હરકોઇ માણસ ગમે ત્યારે નિર્મળ આજીવિકા મેળવી લઇ શકે છે એ વાત હિંદીઓને હૈયે વસી જશે તે જ ક્ષણે ગોળીએ વિંધાવાનું જોખમ ખેડીને પણ હું દરેક લશ્કરી સિપાઇને તેની બંદુક હેઠી મૂકી વણકર બનવાનું કહેતાં ચૂકવાનો નથી, કારણ શું હિંદી સિપાઇઓનો ઉપયોગ હિંદને ગુલામીમાં જ રાખવાના કામમાં નથી થયો? શું જલિયાંવાલા બાગમાં નિર્દોષ લોકોનાં ખૂન કરવામાં તેમનો જ ઉપયોગ ન કરવામાં આવ્યો? ચાંદપુરમાં પેલી ઘોર રાત્રે નિર્દોષ મજુર, સ્ત્રીપુરુષો અને બાળકોને નિર્દયપણે હાંકી કહાડવામાં શું તેમનો જ ઉપયોગ ન થયો? મેસોપોટેમિયાના માની આરબોને જેર કરવામાં શું તેમને જ વાપરવામાં આવ્યા નહિ? મિસરવાસીઓને ચગદી નાખવામાં હિંદી સિપાઇઓનો જ ઉપયોગ ન કરવામાં આવ્યો?

૮. આવી સ્થિતિ વચ્ચે લેશ પણ માણસાઇ ધરાવનારો કયો હિંદી અગર તો પોતાના દીનનું સહેજ પણ અભિમાન ધરાવનારો કયો મુસલમાન અલીભાઇઓના કરતાં જૂદી ભાવનાને પોતાના હૈયામાં સ્થાન આપી શકે? સાચે જ હિંદી સિપાઇનો ઉપયોગ દીન દુનીઆની સ્વતંત્રતા અને ઇજ્જતના રક્ષણના કરતાં ભાડુતી મારા તરીકે જ વધારે વેળા થયો છે.

૯. નામદાર વાઇસરોયે એક પ્રસંગે કહેલું કે "આન્દોલનની ધમકીથી પોતે જરૂરની ધારેલી નીતિનો કોઇ સરકાર ત્યાગ કરે જ નહિ." એનો વિરોધી અને સાચો, પ્રજાતત્ત્વને પોષનારો, રાજા–પ્રજા બન્નેને

ચલાવનારો સિદ્ધાન્ત તો આ છેઃ "પ્રજા જેની સામે ભારે આન્દોલન કરે તેવી નીતિનો બધી સરકારે ત્યાગ કરવો જ જોઇએ." અને તેથી જ હું વારંવાર કહી રહ્યો છું કે જ્યાંસુધી સરકાર પ્રજામતની સામે પોતાની હઠને વળગી રહે છે ત્યાંસુધી ઇગ્લાંડથી ગમે તેવા સુંદર સુધારાઓ આવે તે નિરર્થક છે.

૧૦. પશ્ચિમમાં તો પ્રજામતને ખુશીથી કે પરાણે અધિકારીવર્ગને નમવું જ પડે છે એવું આપણે નિશાળમાં શીખીએ છીએ અને પશ્ચિમ તરફથી આવતી ખબરોથી જાણીએ છીએ. હિન્દુસ્થાનમાં પ્રજામતને નમવું એ રાજ્યને ઝાંખપ લગાડે એવું છે એમ જો સરકાર માનતી હોય તો એ મિથ્યા ભ્રમણા છે એવું સહેજે બતાવી શકાય એમ છે. રામચંદ્રે જૂની રીતે બતાવવામાં આવેલા પ્રજામતને તાબે થઇને સીતાજીનો ત્યાગ કર્યો તેનાં કવિઓએ વખાણ કર્યા છે અને તેને સારૂ આજસુધી રામચંદ્ર પૂજાય છે. જ્યાંસુધી એ રાજ્યનીતિનો હિંદુસ્થાનમાં પુનરુદ્ધાર ન થાય ત્યાંસુધી પ્રજા શાન્ત અને સુખી ન જ થઇ શકે.

૧૩. ઝુંબેશ.

૧. જ્યારે કોઇ જાહેર પ્રવૃત્તિમાં ખૂનામરકી કે મારફાડને ધર્મવૃત્તિપૂર્વક દૂર રાખવામાં આવે છે ત્યારે તે શુદ્ધમાં શુદ્ધ અને સૌથી નિર્મળ પ્રવૃત્તિ થઈ પડે છે. પછી એવી પ્રવૃત્તિને કચરી નાંખવાનો કોઇ પણ પ્રયત્ન એ પ્રજામતને જ કચરી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવા સમાન છે. અને સરકારની દમાણુની નીતિ એ એવો જ પ્રયત્ન છે એ વિષે હવે શંકાને કારણ નથી રહ્યું. હું શામાટે મારો ૬૯ વિશ્વાસ બાપોકાર જાહેર ન કરૂં કે

(૧) આ સરકારની કોઇ પણ નોકરીમાં—અને તેમાં યે ખાસ કરીને તેના લશ્કરી સિપાઈ તરીકે—કામ કરવું એ પાપ છે.

(૨) દારૂ ઈત્યાદિ કેફી પીણાં પીવાં એ પાપ છે.

(૩) પરદેશી કાપડ વાપરવું એ પાપ છે.

(૪) ખાધાખોરાકીનાં અનાજ અગર તો રૂ કપાસના જુગાર કે સટ્ટા ખેલવા એ પાપ છે.

૨. સરકાર જોઇએ તો સઘળી ચળવળ ચલાવીને પોતાનાં મુલકી તેમ જ લશ્કરી ખાતાંઓને માટે નોકરો ભલે મેળવી લે; જોઇએ તો લોકોને દારૂ પીવા અને પરદેશી કાપડ વાપરવા લલચાવી ધરાય; જોઇએ તો અનાજના કે રૂના સટ્ટા પણ કરે અને એ રીતે જ્યાંસુધી દેખીતી આંખે કે અજ્ઞાનને લીધે એનું સાંભળનારા અને એની જોડે સહકાર કરનારા લોકો મળી આવે ત્યાંસુધી ભલે રાજ્ય કર્યે જાય. પણ જે દિવસે એવા લોકોનાં પડળ ખુલ્લી જશે અને તેમની ઉલટી જ દિશાએ ખાત્રી થશે તે દિવસે સરકાર જમીનદોસ્ત થવાની.

...તેમ હું ઝાડુ પિયાદીઓમાં અને કચેરીઓમાં તેમને તો આમાંથી પાળી વાળવાની મારી પ્રવૃત્તિ ચલાવું છું તે જ ન્યાયે સિપાઈને પણ મારી દૃષ્ટિએ તેની ફરજ શું છે એ ચોખ્ખોચોખ્ખું કહી સંભળાવવાનો હું અલબત્ત હક ધરાવું છું. દેશમાં શું ચાલી રહ્યું છે તે વાતથી સિપાઈને અંધારામાં રાખવાનો કંઈ સબબ ? શું સરકારને એવો ડર છે કે જો કદિ સિપાઈને સાચી હકીકતની જાણ થશે તો તે પછી વાર તેની નોકરીમાં રહેશે નહિ ? જો સરકારનામાં ખરું સત્ છે તો તો પોતાના સિપાઈઓને રજેરજથી વાકેફ રાખે અને જ્યાં પોતા પ્રત્યેની વફાદારીમાંથી તેમને ડગવા ન દે. પણ હિંદુસ્થાનમાં તો શું સુલેહ, શું રાજભક્તિ કે શું લોકમત, બધું જ સંગીનના જોર પર જાળવવામાં આવે છે. — માત્ર લોકોને જ નિઃશસ્ત્ર રાખવાની કાળજી રખાય છે.

૪. આપણી ફરજ તો સ્પષ્ટ છે. આપણે તો જ્યાંસુધી આપણે સીધી કે આડકતરી રીતે ખૂનામરકીના કારણ ન બનીએ ત્યાંસુધી ફાંસીને લાકડે ચડીને પણ જે મત આપણા અંતરાત્માને યોગ્ય જણાયો છે તે મતને વળગી રહીને અને તેને છડેચોક જાહેર કરીને જ આપણો હક સિદ્ધ કરવો રહ્યો એ જ શાંતિમય અસહકારની આ ઝુંબેશનો સાર છે. આ લડત અહીં લગી આપણને ન જ પાલવે. તેનો પાર આણ્યે જ છૂટકો છે. આ સરકાર આ દેશની આમપ્રજાના હિતના વિરોધી એવા પોતાના ખાસ સ્વાર્થો ખાતર જ આ દેશમાં પડેલી છે એ જો ખરું હોય તો તેણે ચાહે તે ભોગે પણ પોતાની એકક જમાવ્યે રાખવી રહી; અને એ દિશાએ તેના તરફથી થનારા પ્રયત્નોની સામે આપણે રોષ ન જ કરીએ. વળી સ્વતંત્ર ઢબના લોકમતને દાબી દેવાની વાત આ સરકારની કારકીર્દિમાં નવી શોધ જેવું તો કશું છે જ નહિ. સરકારના આ ગુણોથી પ્રજા પૂર્ણ પરિચિત છે અને તેથી જે તંત્રના આશ્રય હેઠળ તે આ બધા ગુણો ઝળકવી શકે છે તે તંત્રનો નાશ કરવાને હિંદુસ્થાન આજે મથી રહ્યું છે.

૫. એ અદૃશ્ય સ્વાર્થો હિંદની કાચી પેદાશોને ઉદરની ઢગે ખાવામાં અને એ કામમાં અંતરાય ન આવે એટલા હિંદુસ્થાનને હંમેશને માટે પરદેશીઓના ઉપર આધાર નભવું પડે એટલું નમાલું કરી મૂકવામાં-મતલબ કે આપણા ઘરમાં આપણને કેદી બનાવવાની પેરવીઓમાં-રહેલા છે. અને જે રાજ્યતંત્ર આ બધી પેરવીને સારૂ સ્થાપવામાં આવ્યું છે તેના એક હાથમાં ઇનામો તથા ભેટસોગાદો અને બીજા હાથમાં સજાઓ અને સખ્તી રહેલાં છે. જેઓ એ તંત્રને સહાય કરે છે તેમને ઇલ્કાબો અને ખિતાબોના રૂપમાં ઇનામો મળે છે અને જેઓ એને મિટાવવા કે સૂધારવા મથે છે તેમના પર સજાઓ અગર કાળા કેર પણ વર્તે છે. તેથી ઉંચે માથે પોતાના મત જાહેર કરનાર બધાને જ ગૂંગળાવી મારવાનો અને પોતાના ખાસ સ્વાર્થોને ધક્કો પહોંચાડનારી દરેક પ્રવૃત્તિને દાબી દેવાનો સરકાર તો મરણિયા બનીને પણ પ્રયત્ન કરવાની જ.

૬. આપણે રખે એવા ભૂલાવામાં પડીએ કે સરકારે ઉદાર બનીને છેલ્લી ઘડી સુધી ગમ ખાધી અને છેલ્લી હદ થઇ ત્યારે જ હાથ ઉપાડયો. આપણે જાણવું જ જોઇએ કે આ સરકાર એ દુનિયાએ બીજે કદિ ન જોયેલું એટલું સામર્થ્ય અને દક્ષતા ધરાવનારૂં મંડળ છે. એ વખત જોયા કરે છે. એ પોતાના વિરોધીઓને ગેલ પણ કરવા દે છે. પણ જે ઘડીએ લોકો ગેલ છોડી ગંભીરપણે હિસાબ કરી લેવા માગે છે એમ જૂએ છે તે જ ક્ષણે તે પોતાના પંજાનો ચાપો મારે છે. જે લૂંટારો પોતે ચોરી લીધેલો માલ પાછો મેળવવા માલધણી જ્યાંસુધી બાલિશ પ્રયત્નો કરતો રહે ત્યાંસુધી તેને તેમ કરવા દે પણ તેને સાચું જોર કરતો અને વિજયી થતો જોતાંની સાથે જ ભોંયભેગો કરી દેવા તૈયાર છે તેને ઉદાર કોણ કહેશે?

૭. ત્યારે સરકારના હાથનાં હથિયાર ન બનવામાં જ આપણી દક્ષતા રહેલી છે. એ ચાહે તેટલાને કેદ પૂરે, ચાહે તેવી નરમ કે સખ્ત સજાઓ કરે અને આપણને ચીડવવાને આકાશ-પાતળ

એક કરે, તોપણ મિજાજ ખોઇને ઘેલા ન જ બનવામાં અને આપણે હાથે ક્યાંક ને ક્યાંક મારફાડ કે ખૂનામરકી કરાવવાના પ્રયત્નમાં તેને સંપૂર્ણપણે નિષ્ફળ કરવામાં જ આપણી જીત રહેલી છે, આપણે ફાંસીને લાકડે ચડતાં ન ડગવું જોઇએ.

૮. આમ આપણે માટે એક જ ઇલાજ (અને તે અકસીરમાં અકસીર) છે અને તે એ કે સરકારને આપણે આપણી સામે તેની ઇચ્છામાં આવે તેટલું દોડી ધરાવા દેવી. આપણી પ્રવૃત્તિની સામેનાં તેનાં ભૂંડામાં ભૂંડાં પગલાં પણ હિંદુસ્થાનને માટે રૂડામાં રૂડું પરિણામ લાવનારાં જ થઇ પડવાનાં એવી અડગ શ્રદ્ધા ધરીને તેના ચાહે તેટલા દબાણની સામે પણ લગીરે ન ડગતાં આપણે આપણા માટે રેંટિયા અને હાથસાળને દેશવ્યાપી કરી મૂકવાના નક્કી કરેલા કાર્યક્રમમાં છેવટ સુધી જેવી ને તેવી દૃઢતાથી મચ્યે જવું અને માનવું કે બલિદાનને અંતે દેશનાં દુઃખનું નિવારણ રહેલું જ છે.

૧૪. બેઠો બળવો.

૧. અમે આ જોરાવર સરકારની તાકાતને પડકારી રહ્યા છીએ કારણ એની પ્રવૃત્તિને અમે કેવળ દુષ્ટ અને અમંગળ માનીએ છીએ. અમે આ સરકારને ઉથલાવી પાડવા માગીએ છીએ, તેને પ્રજાની ઇચ્છા આગળ નમવાની ફરજ પાડવા માગીએ છીએ, અમે બતાવી આપવા માગીએ છીએ કે સરકારની હસ્તી પ્રજાની સેવાને સારૂ છે; પ્રજાની હસ્તી સરકારની સેવાને સારૂ નથી. આ સરકારની હકૂમત હેઠળ માણસને છૂટા રહેવું આજે અસહ્ય થઇ પડ્યું છે, કારણ તેવા રહેવાને માટે આજે જે હિમ્મત આપવી પડે છે તે હદબહારની છે. આપણે અગણિત હોઇએ કે ભલે એક જ હોઇએ, પણ સ્વમાન ગૂમાવીને અગર તો આપણા જીવજાન સિદ્ધાંતનું મૂલ આપીને એવી સ્વતંત્રતા લેવાની આપણે ચોકખી ના જ પાડીએ. નાના બાળકોને સુદ્ધાં જ્યારે તેમના ચોક્કસ હેતુની કોઇ આડે આવે છે ત્યારે હઠિલા કહેવાઇને પણ પોતાના હેતુને મક્કમપણે વળગી રહેતાં મેં જોયાં છે; પછી માબાપની નજરમાં વાત ભલે વિસાત વગરની હોય.

૨. [સત્યાચરણ ફક્ત કોઇ એક જ વ્યક્તિ કરી શકે એમ નથી. જનસમુદાય પણ તે કરી શકે છે; માત્ર તેને એક થતાં આવડવું જોઇએ.] એકતાનું વાતાવરણ જ્યારે જનસમૂહમાં દૃઢ થાય ત્યારે જ તે પ્રજા એક કહેવાય. આમ જ્યારે અહિં થશે ત્યારે પોતાના ધ્યેયની પ્રાપ્ત માટે પ્રજાની સામે બે માર્ગ ખુલ્લા રહેશે. એક તો તલવાર ખેંચી ખૂનામરકીની લડાઇ માંડવાનો,

[illegible]

૪. સત્યાગ્રહી [illegible]
કહાડી નાખે; પોતે બહારવટિયો બને અને નીતિને બાધ ન હોય એવા રાજ્યના પ્રત્યેક કાયદા સામે બહારવટું કરે. દાખલા તરીકે, તે રાજ્યના કર આપવા ના પાડે; પોતાના રોજના વ્યવહારની હરકોઈ બાબતોમાં તેની આણ માનવાનો ઇન્કાર કરે; તે રજા વગર દાખલ ન થવાને લગતા મનાઈ કાયદાને ભંગે અને લશ્કરી સિપાઈઓ જોડે ગુફતગો કરવા સારુ તેમની ડેરાછાવણીઓમાં વગર પરવાનગીએ દાખલ થવા પોતાને સ્વતંત્ર સમજે. તે પીકા પરના પહેરાને વિષે નક્કી કરવામાં આવેલી મર્યાદાઓનું ઇરાદાપૂર્વક ઉલ્લંઘન કરે અને બાંધી આપેલી હદની અંદર પેસીને દારૂડિયાઓને વિનવે. આ બધું કરવામાં પોતે કદિ શરીરબળ ન વાપરે અને પોતાની સામે શરીરબળ વાપરવામાં આવે તોપણ કદિ પોતે તેનો સામો ઉપયોગ ન કરે. હકીકતમાં એવો સત્યાગ્રહી જેલ તેમ જ બીજા શરીરબળના પ્રયોગ પોતાની જાત ઉપર માગી લે.

૫. આવો થતા સત્યાગ્રહી ત્યારે જ અને એટલા કારણે સર જ આદરે કે જ્યારે એને જે શારીરિક સ્વતંત્રતા ભોગવવા મળતી હોય તે કેવળ ફારસ રૂપ હોય અને તેથી તે ભોગવવી તે તેના આત્માને નરી વિડંબના હોય. એ વિચારે છે કે રાજ્ય ,તેના

તેટલી જ હદ લગી અંગત સ્વતંત્રતા ભોગવવા દે છે. મતલબ કે રાજ્યના કાયદાને તાબે રહેવું એ દરેક શહેરીને પોતાના અંગત સ્વતંત્રતાને સારૂ આપવું પડતું મૂલ છે. આ સ્થિતિમાં પોતાનાં સુખ સ્વતંત્રતા કાયમ રાખવા ખાતર કોઇ પૂરા કે અધૂરા અન્યાયી રાજ્યને તાબે રહેવા તૈયાર રહેવું એ અધર્મ જોડે સહિયારૂં કર્યા સમાન છે. અને જેને રાજ્યની એવી સેતાનિયતને વિષે શંકા નથી રહી તે શહેરીને એવા જાલિમની દયા ઉપર પોતાની સ્વતંત્રતા ઘડી પણ નભાવવી માથાનો ઘા જ થઇ પડે છે. અને તેથી તે નીતિનિયમોની હદમાં રહેતો છતો એવા રાજ્યને પોતાને કેદ કરી પૂરી દેવા ફરજ પડાવવા મથે છે. જેઓની માન્યતા તેના જેવી ન હોય તેવા લોકોને આવો માણસ સમાજમાં એક બલા રૂપ પણ લાગે.

૬. આમ વિચારતાં સત્યાગ્રહ એ આત્માની પીડાનો ભારેમાં ભારે પોકાર અને અધર્મી રાજ્યની હસ્તી સામે જબરામાં જબરો ફ્ડવતો વાંધો છે. અને દુનિયાની બધી સુધારણાનો ઇતિહાસ શું આવો જ નથી? સુધારકોએ એકાદી પાપી પ્રથાને દફનાવવાની ઝુંબેશ દરમિયાન પોતાના જ લોકોની ઘણા માથે લઇને પણ ઘણી વાર તે પ્રથાને લગતાં નિર્દોષ ચિહ્નો સુદ્ધાં શું ત્યાગ નથી કર્યો?

૭. આમ જ્યારે કોઇ લોકસમૂહ જેની હકુમત હેઠળ પોતે આટલો વખત રહ્યા તેની આણ માનવી છોડી તેનો ત્યાગ કરે, ત્યારે તેણે લગભગ તેનું પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું કહેવાય. 'લગભગ' એટલા સારૂ કહું છું કે તેમ કરનારાઓ જ્યારે રાજ્ય તેમને તેમની પ્રવૃત્તિમાંથી શરીરબળનો ઉપયોગ કરીને અટકાવશે ત્યારે આમે શરીરબળનો ઉપયોગ કરીને 'હું કે તું' નો હિસાબ નહિ કરે.

૮. તેમનું કામ તો જ્યાંસુધી રાજ્ય તેમની સ્વતંત્રતાને કબૂલ ન રાખે, એટલે કે તેમની ઇચ્છાને ન નમે, ત્યાંસુધી વ્યક્તિના

પેંડું જ એ રાજ્યને હાથે ગિરફતાર થઈ કેદ પૂરાવાનું અગર તો તેની ગોળીઓથી વિંધાવાનું જ રહ્યું. ત્રણ હજાર દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓએ ૧૯૧૪ ની સાલમાં આ જ રીતે ટ્રાન્સવાલની સરકારને રીતસર નોટિસ આપીને તેના પરદેશીઓની વસાહતના કાયદાનો ભંગ કરી ટ્રાન્સવાલની સરહદમાં પ્રવેશ કરેલો અને તેમને કેદ કરવાની ટ્રાન્સવાલ સરકારને ફરજ પાડેલી. અને જ્યારે એ સરકાર એક બાજુએ તેમને ખૂનામરકી કે મારફાડ કરવા ઉશ્કેરવાની દિશાએ મથી થાકી અને બીજી બાજુએ તેમને મહાત કરીને પોતાની સત્તા કબૂલ કરાવવામાં પણ તેવી જ હારી, ત્યારે અંતે તે નમી અને હિંદીઓની માગણીઓ કબૂલ કરી.

૯. આમ સત્યાગ્રહીઓનો કોઈ પણ સમૂહ ફોજ અગર લશ્કર જેવો જ છે, અને તેને લશ્કરી જીવનને લગતા બધા જ નિયમો લાગુ સમજવાના છે. ઉલટા સામાન્ય લશ્કરના નિયમોના કરતાં એ વધુ આકરા અને અઘરા છે, કારણ આ સેનાના સિપાઈના જીવનમાં સામાન્ય સિપાઈના જેવું ખૂન ચડવાને અને તે જીરવવાને સ્હેજ આંગળુર બનવાને અવકાશ નથી. બીજી બાજુએ એ પણ સાચું છે કે સત્યાગ્રહીએનું લશ્કર 'જેસે કુ તેસા' ના જુસ્સાથી મુક્ત હોય, જેથી તેમની વૃત્તિમાં વેર કે વિકાર ન હોય; એટલે ઓછામાં ઓછી સંખ્યાથી તે પોતાનો ઉદ્દેશ સાધી શકે. ખરે જ એક જ પૂરો સત્યાગ્રહી અધર્મની સામે ધર્મની લડાઈમાં જય મેળવવાને સારૂ બસ છે.

૧૦. લશ્કરની ઉપમાને ફરી એકવાર લઈએ તો લશ્કરના જે દળો લડાઈમા ન ઉતરતાં સજ્જ રહ્યાં રહ્યાં બાજુએ ઉભાં રાહ જૂએ છે અને પ્રસંગ જોયાં કરે છે તેઓ લડાઈમાં મોખરે રહી પ્રત્યક્ષ લડી રહેલા દળોથી લડાઈમાં કોઈ રીતે ઓછો ભાગ લે છે એમ ન જ કહેવાય. એક જ પ્રસંગ આવા અખતરાઓ ચાલુ હોય તે વેળાએ પણ વ્યક્તિઓ દ્વારા સત્યાગ્રહ અખત્યાર કરવાનો સંભવ રહે છે. જે સરકાર પ્રજાને હા

થનારી શાંત સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિમાં પણ ડખલ દે અને કનડગત કરે તો જે કોઇના સ્વદેશીના કાર્યમાં એવી અઘટિત ડખલ થાય તે હરહાલતમાં બેલાશક સરકારના હૂકમોને કોરે મેલે અને જાલિમના રોષની વેદિ ઉપર કુરબાન થાય. દાખલા તરીકે, કાંતતાં શીખવવા અગર ઠેકઠેકાણે રેંટિયા ચાલુ કરાવવા જનારા કાંતકામના કોઇ શાસ્ત્રીની સામે મનાઇ હૂકમ નિકળે તો એવા હૂકમનો ઘડીની વાટ જોયા વગર અનાદર કરી તેણે જેલને વહાલી કરવી ઘટે. બાકી બીજી બધી બાબતોમાં મને અત્યારે સૂઝે છે ત્યાંસુધી દેશના એક ભાગમાં નીતિની મર્યાદાઓ કાયમ રાખીને રાજ્યના બની શકે તેટલા કાયદા ભાંગવાની દિશાએ પ્રજાએ ઇરાદાપૂર્વક હૂમલો ચલાવેલો હોય તે ઘડીએ બાકીના આખા દેશે બધા હૂકમો અને સૂચનાઓને ધર્મબુદ્ધિપૂર્વક માન આપવું, એ જ સૌથી સારો માર્ગ છે.

૧૧. [આ લડત આમવર્ગની જ હોવાથી તેઓએ તે ચલાવીને ફત્તેહમંદીથી પાર ઉતારવી રહી. તેથી જ તે વર્ગમાં જાગૃતિ આવવાની પ્રથમ આવશ્યકતા છે. અને તેથી] આમવર્ગ અસહકારીઓની મુખ્ય મૂડી થઇ પડી છે. એ તો ખુલ્લું છે. એમને અમે અકાળે છેડવાના નથી જ. તેમની પાસે વગરજોખમે કામ લઇ શકવા વિષે ખાત્રી થતાં સુધી અમે ધીરજપૂર્વક તેમને કેળવ્યે જવાના. અમારા ધ્યેયને વિષે ભૂલાવામાં પડવાની જરૂર જ નથી. અહિંસા જળવાવાની અમને ઠીક ઠીક ખાત્રી આવશે, ચિત્તને ઉકાળનારા સંજોગો સામે પણ એ અહિંસાને ટકાવી રાખવા જેટલો અમારામાં આત્મવિશ્વાસ આવશે, તે જ ઘડીએ લશ્કરી સિપાઇને તેનાં હથિયાર હેઠાં મૂકી દેવાનું અને ખેડુતવર્ગને તેમનાં મહેસુલ આપતાં અટકવાનું કહેવા અમે ચૂકવાના નથી. અમે ખરા દિલથી ઇચ્છીએ છીએ કે એવું કરવાનો વખત જ અમને ન આવે. એટલું ગંભીર પગલું ભરવાનું ટાળવાને અમે અમારી તરફથી કમાલ કરીશું. પણ એ બધું છતાં આખરે જો જરૂર ઉભી થશે જ અને એ દિવસ

આવશે જ તો તે દિવસે અસહકારીઓને હાથે એ પગલું પણ તેટલી જ દઢતાપૂર્વક ભરવામાં મીનમેખ થનાર નથી.

૧૨. જો પ્રજા આ ઝુંબેશમાં અસહકારીઓની પાછળ હશે તો હાંતો સરકારને નમ્યે છૂટકો છે; નહિ તો જમીનદોસ્ત થયે છૂટકો છે. જો પ્રજા અસહકારીઓની મદદગાર નહિ હોય તો તેમને ઓછામાં ઓછો પોતાની સ્વતંત્રતા ન વેચ્યાનો સંતોષ તો મળશે જ. તલવારની લડાઈમાં સામાનું વધું લોહી રેડી શકનારની મોટે ભાગે જીત થાય છે. શાંતિનો અને આપભોગનો માર્ગ એ પ્રજામતને કેળવવાનો ટૂંકામાં ટૂંકો રસ્તો છે અને તેથી તેની જીત એ દુનિયાની દૃષ્ટિએ સત્યની જ જીત છે.

---

૧૫. અંગદવિષ્ટિ.

૧. સભ્ય યુદ્ધનો નિયમ છે કે જ્યારે યોદ્ધામાં સંપૂર્ણ બળ ખીલે છે ત્યારે તે સંપૂર્ણતાએ નમ્ર બને છે. ત્યારે તો તે વિનયને છોડતો જ નથી. દરેક યુદ્ધને પ્રારંભે એ પ્રતિસ્પર્ધીને બરોબર ચેતવણી આપે છે, તેને સાવધાન કરે છે અને તેને પોતાની ભૂલ સુધારવા અથવા યુદ્ધનું કારણ દૂર કરવા વિનય કરે છે.

૨. આવો વિનય રામે રાવણ સાથે કર્યો હતો. જ્યારે રામચંદ્ર સેતુબંધ રામેશ્વર પહોંચી ગયા ત્યારે પોતાની વાનરસેના એકઠી કરી વિચારવા બેઠા કે હવે રાવણને ચેતવણી આપવી તે કોણ આપે? ઘણાને તો આ પગલું અનાવશ્યક લાગ્યું. કેટલાકે તો તેમાં કમજોરી જોઈ. રાવણ જેવા અભિમાનીને વિનય કરવો એ તો તેના અભિમાનને ઉત્તેજન આપવા બરોબર થયું. રામે આ દલીલો ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી અને સેનાને સમજાવ્યું કે રાવણ ઉપર વિષ્ટિની અસર થાય કે નહિ એની ફીકર રામના લશ્કરને કરવાની ન હોય. રામનું લશ્કર તો પોતાની સભ્યતા વિચારે. રાવણ તેથી વધારે ગર્વમાં આવશે તો વધારે ગાફલ રહેશે. તેમાં રામને શું? રામ જ્યારે ચેતવણી આપે ત્યારે રામમાં એટલા ધર્માચરણથી વધારે બળ આવે જ. તેમણે બળવાન્ ધીરજવાન્ વિનયવાન્ અંગદને શોધ્યો અને અંગદવિષ્ટિ કરી. રાવણ તો છેડાયો. એ કંઇ મનાવ્યો માને? પણ એણે રાજ્ય ખોયું, પાટ ખોયું.

૩. તે જ સભ્યતાના પ્રાચીન નિયમને અનુસરીને આપણે વાઇસરૉય સાહેબને વિષ્ટિપત્ર મોકલ્યો. તે તો નહિ માને. તેનું આપણને શું? પણ નહિ માને તેથી આપણું બળ ખૂબ વધવાનું.

જગત્ પણ આપણી નજર બહાર જાય. આજનું જગત્ તે આપણા આગેવાનો, કે જે હજુ આપણને પૂરેપૂરા માની આગ રહે મંદદ ધર રહ્યા છે.

૪. આ સરકારે પોતાનો કાબુ હમેશાં ઘોડાનું જીન જમાવીને રાખ્યો છે. દરદ એક હોય અને બતાવે બીજું. ખિલાફતીઓને આપવાનું દરદ હતું. તે દરદને માટે તેઓનાથી ગોરા હાકેમો ત્રાસ તે ગોરા હાકેમોને દરદ કહી પહેલું દરદ ભૂલાવી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને ગોરાને બદલે નિર્દોષને રંજાડવા અને લોકોને નપુંસક બનાવવાની યોજના રચી. તેનું જ દરદ રૉલેટ ઍક્ટનું. તે દરદની ધૂનમાં પંજાબને સંનિપાત થયો. એ સંનિપાતને મટાડવા સારુ હત્યાકાંડ રચ્યો અને મૂળ દરદને છુપાવવા પ્રયાસ કર્યો. હવે ખિલાફત, પંજાબ અને સ્વરાજ્ય એમ ત્રિવિધ તાપથી હિંદુસ્થાન પીડાય છે, પીડાથી સળગી ઊઠ્યું છે. અંતરાયોથી કોઈ વેળા ગાંડપણ આવી જાય છે. એ ગાંડપણને મૂળ દરદ ગણી સરકાર દમનનીતિ ચલાવે છે. આમ મૂળ દરદને ભૂલાવવું, તેનાં પરિણામોને દરદ મનાવવું અને તે મટાડવા દમનનીતિ ચલાવવી, એવો કાયદો થઈ પડ્યો છે.

૫. હવે આપણે અનુભવે શીખ્યા કે સરકારને લોકોને ભમાવવાનો અવકાશ ન જ આપવો. મૂળ દરદને મટાડે કે નહિ એ તો બાજુ પર રહી શકે છે, પણ મૂળ દરદથી થતાં ઉપદ્રવોને અસલ દરદ મનાવી તેને દબાવવાનો પ્રયત્ન આપણે ન કરવા દઈએ. એવા પ્રયત્નથી જ આજસુધી સરકારે પોતાની સત્તા જમાવી છે. સરકારની ભૂલથી કે આપખુદીથી લોકોને દરદ થાય અને તેથી કદાચ લોકો ભાન પણ ભૂલે તો તેને દબાવવામાં પોતાની આપખુદી ભૂલાવી દેવી એ આપણે ન ચાલવા દઈએ. એ હથિયાર હમેશાંને સારુ છીનવી લેવાય તો પછી સરકાર આપખુદ રહી જ ન શકે. જ્યાં દમનનીતિ બંધ થઈ ત્યાં આપખુદીને બદલે લોકમતનું રાજ્ય આવે.

૧૭. જૂલમ સામે સંયમ.

૧. દમનનીતિ ઉપરથી સરકાર ખૂનામરકી નોતરી રહી છે એવું કોઇ અનુમાન કહાડે તો શી નવાઈ? ડૉ. વરદરાજાલુ અને બીજાઓ સામેના મુકદ્દમાઓમાંના એક પણ દાખલામાં તેમાં જણાવેલા લેખ કે ભાષણથી ખૂનામરકી થયાનો પૂરાવો નથી. આમ સરકાર પોતે જ પોતાના કાયદાનો ગુન્હાખોરીભર્યો ભંગ કર્યાની દોષી છે. વળી આમાં ખમનાર વ્યક્તિના હાથમાં સરકારની સામે કાયદેસર ઇલાજ કયો રહે છે? જ્યારે કોઇ સરકાર પોતાના નીચ હેતુઓ બર આણવાની ખાતર પોતાના જ કાયદાઓ જોડે વ્યભિચાર આદરે ત્યારે તેની સામે કાયદામાં શિક્ષા ક્યાંથી જડે?

૨. તેથી જ્યારે કોઇ સરકાર આમ વ્યવસ્થાપૂર્વક કાયદા વગરની બને ત્યારે તેના કાયદાઓનો સવિનયભંગ એ ધર્મ થઇ પડે છે, અને એ સરકારમાં અગર એના કાયદા રચવામાં જેમનો હિસ્સો નથી હોતો એવા લોકોને માટે તો એ એક જ ઉપાય છે. બીજો પણ ઉપાય છે, અને તે સશસ્ત્ર બળવો કરવાનો. કાયદાનો સવિનયભંગ એ એવી ખૂરેજીની અવેજીનો ઉપાય છે, અને તે સંપૂર્ણ, સચોટ અને ખૂનામરકીથી રહિત છે. વળી એ પણ ઠીક છે કે એવા અન્યાયી અને ગેરકાયદે હુકમોનું પણ પાલન કરીને નમૂનેદાર સંયમ કેળવીને અને તાલીમ મેળવીને આપણે કાયદાના સવિનય ભંગને માટે જોઇતું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરીએ છીએ, કારણ તેમ કરીને એક બાજુએ સરકારનો જૂલમી સ્વભાવ વધુ ઉઘાડો પડ્યો છે અને બીજી બાજુએ અન્યાયી હુકમોનું પણ અમુક સમય સુધી મર્યાદાપૂર્વક અને આપણા

પોતાના બળથી પાલન કરીને આપણે તેનાં ભંગને માટે વધારે લાયકાત મેળવતા થયા છીએ.

૩. વળી એ પણ એટલું જ યોગ્ય છે કે હજુ આજે પણ કાયદાના એવા સવિનય ભંગનું ક્ષેત્ર જેમ બને તેમ મર્યાદિત રાખવામાં આવે છે. આપણે સમજવું જોઇએ કે જેમ કોઇ ભ્રષ્ટ અને પ્રજાનિન્દિત સરકાર સુધરેલા સમાજમાં રોગ સમાન હોઈ એક અસ્વાભાવિક વસ્તુ છે તેમ કાયદાઓનો સવિનય ભંગ એ પણ એક અસામાન્ય સ્થિતિ છે.

૪. તેથી જે શહેરીએ રાજ્યના કાયદાઓનું સ્વેચ્છાપૂર્વક પાલન કરવાની બાબતમાં સંપૂર્ણ તાલીમ લીધેલી છે તે જ જુજ પ્રસંગો પર ઇરાદાપૂર્વક પણ વિનયપૂર્વક કાયદાઓનો ભંગ કરીને એવા ભંગને માટે થનારી સજા પોતાને માથે વહોરી લેવાનો અધિકારી થઈ શકે. તેથી જો આપણે ઓછામાં ઓછા સમયમાં મોટામાં મોટા પરિણામની આશા રાખતા હોઇએ તો એક બાજુએ એક મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં કાયદાનો જોરાવરમાં જોરાવર ભંગ ચાલી રહ્યો હોય ત્યારે દેશના બીજા બધા ભાગોમાં આપણે બધા કાયદાઓનું સંપૂર્ણ પાલન કરી બતાવવું રહ્યું કે જેથી પ્રજાની સ્વેચ્છાપૂર્વક કાયદા પાળવાની શક્તિ અને કાયદાના સવિનય ભંગની ખૂબીની સમજણ સાથેલાગાં દેખાઇ આવે. ટૂંકમાં હિંદુસ્થાનના કોઇ પણ ભાગમાં જો પરતી સત્તા અને પરવાનગી મળ્યા વગર કાયદાના ભંગની સહેજ પણ શરૂઆત થશે તો તે આપણા કાર્યને ભારે હાનિ પહોંચાડશે અને કાયદાના સવિનય ભંગના સિદ્ધાંત વિષેનું આપણું અક્ષમ્ય અજ્ઞાન સિદ્ધ કરશે.

૫. વળી આ જુલમી રહેલા બળવા સામે સરકાર તો સખ્તમાં સખ્ત ઇલાજો લેવા મથશે એ આપણે બરોબર ગણત્રીમાં રાખવું જોઇએ. કારણ સરકારની આખી હસ્તી જ એ લશ્કર ઉપર આધાર રાખે છે. નરી આત્મસંરક્ષણની પ્રેરણા પણ એની પાસે છેક મિટા દેવા સુધીની દમનનીતિ અખત્યાર કરાવશે. અને જો તે એ

નિષ્ફળ જશે તો અલબત્ત એ અન્તર્ધાન પામશે. મતલબ કે કાં તો એને પ્રજાની ઇચ્છા આગળ નમતું પડશે અગર તો તૂટી પડવું પડશે. આપણે તો મોટામાં મોટો ભય એટલો જ સાચવવાનો છે કે સરકારની પજવણીથી ઉશ્કેરાઇને સુદ્ધાં કોઇને પણ હાથે ક્યાંયે મારફાડ કે ખૂનખરાબો ન થાય. એમ થાય તો તેમાં આપણી અહિંસાની પ્રતિજ્ઞાનો ચોક્ખો ભંગ તો છે જ.

૬. પણ એમ એક વાર જાણીબૂજીને ઇરાદાપૂર્વક જાલિમ જોડે ઝુંબેશ માંડીને તેનું સખ્તમાં સખ્ત દબાણ વહોરી લીધા પછી એવાં દબાણ સામે ઉશ્કેરાઇને ઘેલા બનવું એ ગેરવ્યાજબી છે એટલું જ નહિ, પણ આપણી મર્દાનગીને બટ્ટો લગાડનારૂં છે કદાચ મને પકડવામાં આવે, આ શાન્ત બળવામાં ભાગ લેનારા બીજા પણ હજારોને પકડવામાં આવે, કેદમાં મોકલવામાં આવે, તેમના ઉપર હરપ્રકારના ત્રાસ ગુજારવામાં આવે, છતાં બાકીના હિન્દુસ્થાને મિજાજ ન ખોવો જોઇએ. જ્યારે વખત આવે ત્યારે બાકીનું હિંદુસ્થાન ભલે જાતે કાયદાનો સવિનય ભંગ આદરે અને ગિરફતારી, જેલ આવે જૂલમ નોતરે. આપણે કેવળ નિર્દોષોનાં જ બલિદાન લેવાનો જાલિમને ફરજ પાડવા માગીએ છીએ. એવાં નિર્દોષ બલિદાન જ ઇશ્વરને ઘેર રજુ થશે.

૧૮. દમન અને સહનશીલતા.

૧. આખી પ્રજા પ્રત્યે રહેલા અપમાનની ભયંકરતાનું ભાન હજુ આપણને પૂરેપૂરું નથી થયું. આપણે એટલા તો પશુ છીએ કે આપણી કમ્મર કેટલી વાંકી બની રહી છે તેટલું પણ આંખ ઉઘાડી જોવાનો ખ્યાલ આપણામાં નથી રહ્યો! પણ અપમાનો જ ખરે જોતાં પ્રજાઓને માટે તેમના પર જાણીબૂજીને અગર તો ગુસ્સામાં ભાન ભૂલી જઈને કરેલા લત્તાપ્રહારોના કરતાં વધુ અસહ્ય અને વધુ નીચું જોવડાવનારાં છે. પેટ ઘસવામાં અગર તો નાકલીટી તાણવામાં ફટકાઓની સજાના કરતાં ઓછી શારીરિક વેદના હતી, અને છતાં કોણ નથી કહેતું કે એવા ફટકાઓના કરતાં પેટ ઘસવામાં અને નાકલીટી તાણવામાં જ હિન્દુસ્થાનની વધુ નામોશી થઈ છે? સલામી કરવામાં શું ભારે ભલું-બૂરું રહેલું છે? અને છતાં એવી સલામ જ વાઈસરૉયની હાજરીમાં મુકરર કરી આપેલી નીચાઈ સાથે ન કરવાના અને ઠરાવી આપેલી ઢબે પાછે પગલે પોતાની જગ્યા લેવામાં ભુલ કરવાના અપરાધને સારૂ એક દેશી રાજાને પોતાની ગાદી લગભગ ખોવાનો વખત આવ્યો હતો! એ સલામી ખૂશીની–ખાનદાનીની–નહોતી, મદોન્મત્ત સાર્વભૌમ સત્તાએ પોતાનો દરજ્જો ટકાવવા ખાતર બળજોરીથી કરાવેલી એ સલામી હતી.

૨. જે ક્ષણે હિંદુસ્થાનનાં સ્ત્રીપુરુષ પોતાની અંદરની ખરી મર્દાનગી અગર તો શુરાતન ઓળખશે તે જ ક્ષણે હિન્દુસ્થાન સ્વતંત્ર છે. પછી દુનિયાની કોઇ પણ સત્તા તેની સ્વતંત્રતા એક ક્ષણને સારૂ પણ અટકાવી શકશે નહિ. [પોતાની મર્દાનગી સીદ્ધ કરવા સારૂ અને પોતે શુદ્ધ થવા સારૂ પ્રજાએ આજે–

અસહકાર આરંભ્યો છે. જે સરકારે પ્રજાને નિઃશસ્ત્ર, નિર્બળ અને નિર્વીર્ય કરી મૂકી તેની રાક્ષસી નીતિ જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા અસહકારનો પ્રયાસ છે.] ખરું જોવા બેસીએ તો તો અસહકારીનો ધર્મ જ અત્યારે પ્રજાની સરકાર તરફની અપ્રીતિને કેળવી બતાવવાનો અને તે ફેલાવવાનો છે. અસહકારનો સાર જ અત્યારે આ સરકાર તરફની અપ્રીતિ છે. આ દેશમાંના એકેએક અસહકારીની આજે એ માન્યતા છે. ચાલુ સરકાર—એટલે કે રાજ્યતંત્ર કોઈ ચોક્કસ વ્યક્તિ નહિ—દુષ્ટ છે; એના પ્રભાવ હેઠળ હિંદ નિચોવાઈ રહ્યું છે. એના જ પ્રતાપે અગાઉ કદિ ન આવેલી એવી નિર્ધનતા અને તેને પરિણામે દુષ્કાળ અને રોગે દેશમાં ઘર કર્યાં છે. રાજ્યતંત્ર જ હિન્દની આ નાદારીને માટે જવાબદાર છે. બ્રિટિશ પ્રધાનોએ મુસલમાનોને આપેલાં વચનો અલબત્ત તોડ્યાં છે. આ અને એથી પણ કેટલું યે વધારે દરેક અસહકારી બેશક માને છે અને તેથી જ અસહકાર કરીને એ બદીનો તે નાશ કરવા મથે છે.

૩. તેથી એકે એક કાર્યકર્તાને મારી આગ્રહભરી સલાહ છે કે તેમણે આ સરકાર વિષે ભાષણ કરવું કે બોલવું પણ છોડી દઈ અને માત્ર એની બૂરાઈ જોઈ લઈ સહકાર દ્વારા તેની આણ માંનવાનું જ છોડી દેવું અને એવા અસહકાર દ્વારા આ બૂરા રાજ્યતંત્રને સાવ નોખું પાડી એકાકી કરી મૂકવું. હું તો વક્તાઓને પણ ભાષણો કરવાનું જેટલું બની શકે તેટલું ઓછું કરી દઈ મૂંગે મોંઢે સ્વરાજ્યસ્થાપના માટે જરૂરી વ્યવસ્થાનું કામ કરવામાં ગૂંથાઈ જવા અને તેટલે અંશે સરકારને સોંઈ કરી આપવાની સલાહ આપતાં અચકાતો નથી. તેઓને મારી ખાસ સલાહ છે કે તેઓ બોલવાનું બંધ કરે અને માત્ર કામ કરવાનું જ શીખે. અથવા બોલ્યા વિના ન જ રહી શકે તો લોકોને તેમની મંદતાને સારૂ, તેમના સ્વાર્થલોભને સારૂ વગોવે અથવા તેમના [illegible] સારૂ, સ્વાર્થ ત્યાગને સારૂ, (જ્યાં જૂએ ત્યાં) [illegible] અને વધારે ને વધારે કામમાં પ્રેરે. આપણે એવી

સ્થિતિ લાવી રહ્યા છીએ કે જ્યારે સરકાર સરકારને નિંદવાના ગુન્હાને સારૂ સજા નહિ કરી શકે પણ રેંટિયો ચલાવવાને ગુન્હો ગણે, દારૂ ન પીવાને ગુન્હો ગણે. ખરૂં જોતાં જે પ્રવૃત્તિને સારૂ જ્યાં ત્યાં પકડાપકડી ચાલી રહે તે પ્રવૃત્તિ દારૂનિષેધની છે. આપણે દારૂ ન પીએ અને પરદેશી કાપડ ન પહેરીએ એ સરકારને પરવડે તેમ નથી. આપણા બોલવાનો ભય સરકારને નહોતો, આપણા બોલવાની અસર પડવા લાગી છે એનો ભય છે. રેંટિયો ચલાવવાના ગુન્હા સારૂ, દારૂ ન પીવાના ગુન્હા સારૂ, આપણે પકડાવા લાગીશું તે દિવસે આપણી પૂરી જીત છે એમ સમજવું. સરકારને આપણે દારૂના ત્યાગ અને રેંટિયાના સ્વીકાર સિવાય બીજું કંઈ પણ બહાનું નથી આપવાનું. આ કામમાં આપણે જેટલા વહેલા થઈશું તેટલું વહેલું સ્વરાજ્ય મળશે.

૪. આ પ્રવૃત્તિનો નાશ કરવાના હુકમો બીજા શબ્દોમાં રેંટિયા બંધ કરવાની કે દારૂ નિષેધની પ્રવૃત્તિને દાબી દેવા અગર તો તેમાં ડખલ દેવાના અને એ રીતે હુલ્લડતોફાનનો જુસ્સો ઉશ્કેરવાના હુકમો જ ગણાશે. કારણ કે આડકતરી રીતે પણ લોકોને પરદેશી કપડાં પહેરવાં કે દારૂનાં પીઠાંને આશ્રય આપવાની ફરજ પાડવાનો પ્રયત્ન તેમના જુસ્સાને ઉશ્કેરવાનો જ. પણ આપણી જીત તો આપણે આટલી હદ સુધીની જબરાઈ તેમ જ જુસ્સાની સામે પણ સામો હાથ ન ઉગામના જ્યારે આપણી શાંત ડગવા નહિ દઈએ ત્યારે જ છે આપણી ખામોશીથી જ આપણે સરકારના પાગલપણાને જમીનદોસ્ત કરવું જોઈએ. આપણે ઘડી ન ભૂલવું જોઈએ કે પશુબળ જેટલું તેને નામે થવાથી પોષાય છે તેટલું જ તેની સામે સામું પશુબળ વાપરવાથી પણ પોષાય છે.

૫. [રેંટિયો ફેરવવો કે દારૂ ન પીવો એ જ્યારે આ શેતાની સરકારના રાજ્યમાં રાજદ્રોહ ગણાવા લાગશે ત્યારે એનું જડમૂળથી આવી બન્યું જ સમજવું. રામરાજ્યમાં વિષ્ણુની ભક્તિ

પોતાના ઘરમાં કોઇ રાખે તે ગુન્હો ગણાતો હતો. આ રાવણુરાજ્યમાં ધોળી ટોપી પહેરવી, અદાલતોમાં ન જવું, દારૂ ન પીવો, પરદેશી કપડાં ન પહેરવાં, રેંટિયો ચલાવવો, એ ગુન્હો ગણાય તો નવાઇ નહિ. આપણે બધા જ્યારે એ ગુન્હો કરતા થઈ જઇશું તે જ દિવસે સ્વરાજ્ય છે અથવા આ રાજ્ય તે દિવસે પોતાની પદ્ધતિ બદલશે. કેમકે જો આપણે સાચા થઇશું તો ત્રણમાંથી એક જ વસ્તુ બને: (૧) સરકાર રાજ્યનીતિ બદલી લોકમતને અનુસરે, (૨) રાજ્યનીતિ ન બદલતાં લોકનીતિને ગુન્હો ગણી અસંખ્ય માણસોને જેલમાં મોકલવાનો ફોગટ પ્રયત્ન કરે, અથવા (૩) લોકનીતિ સહન ન થઇ શકે તેમ લોકને દબાવવાનું પણ ન બની શકે તેથી સરકાર હિંદુસ્થાનનો ત્યાગ કરે.

૬. ત્રણે સ્થિતિ આપણે સારૂ ઇષ્ટ જ છે. ચોથી વસ્તુ મારી કલ્પનાની બહાર છે. તે એ કે મૂઠીભર આગેવાનો પકડાવાથી લોકો પોતાની ધર્મનીતિને ત્યાગી જે સરકારની નીતિને તેઓ આજ વખોડી રહ્યા છે તેને જ વશ થઇ જાય. મારી ઉમેદ છે કે એ કાળ ગયો છે.

૭. અસહકાર જેવી હિલચાલ સરકાર વગર દબાણે ચાલવા ન જ દે. કોઈ સરકાર એવી હિલચાલને ન ચાલવા દે. એ હિલચાલનો અર્થ એ છે કે જો તે ફત્તેહમંદ થાય તો સરકારનો કારભાર જ અટકે. એવું બનતું અટકાવવાને સારૂ સરકાર પગલાં ભરે જ. [પણ જ્યારે આ લડતનું બળ તોડવાનું સરકારે ધાર્યું જ હોય તો તેવી નીતિ તેણે સ્પષ્ટ કરવી જોઇએ. વળી કોઇ પણ જાતની ધામધૂમ વગર અને ધાર્મિક રીતે બતાવવામાં આવતો વિરોધ તોડી પાડવો એવી જો પોતાની ઇચ્છા ન હોય તો સરકારે તેવું સાફ કહી દેવું જોઇએ. નાના નાના અમલદારોને સરકારની નીતિની ખબર ન હોવાથી સંભવ છે કે તેઓ કમઅક્કલનાં અને ઉદ્ધતાઇનાં પગલાં ભરી બેસે, અને બધા મામલાને એવો બગાડી મૂકે કે સરકારને પસંદ ન પડે. અસહકારની હિલચાલ જંગી સ્વરૂપ પકડે એવો પૂરો

સંભવ છે એટલે આવી હિલચાલ તરફ આંખ આડા કાન કરી ન શકાય. સરકારની નીતિ જાહેર રીતે પ્રગટ થાય એ બધાનું હિત જોતાં ઇચ્છવાજોગ છે.

૮. [સરકારની રાજ્યનીતિ અને લોકમત વચ્ચેનું આ યુદ્ધ છે. જેની પાછળ વધારે ખરાપણું શ્રદ્ધા, નીતિ અને વ્યવસ્થાશક્તિ રહેલાં હશે તેની જીત થશે.] મારો વિશ્વાસ છે કે આપણે આપણા મુકામની ભાગોળ લગભગ આવી પહોંચ્યા છીએ. પણ ફતેહ જ્યારે સાવ નજીક આવીને ઉભી રહે છે, ત્યારે એ પગથિયે જોખમો પણ સૌથી વધુમાં વધુ સામાં આવે છે. આ દુનિયામાં આજ સુધીમાં કોઇએ પણ મહાન્ ફતેહ, અગાઉની બધી કોશિષો અને જહેમતોને પાછળ નાખી દે એવી એક છેલ્લી અસાધારણ કોશિષ કર્યા વગર મેળવી નથી. ઇશ્વિરના ઘરની છેલ્લી કસોટી આકરામાં આકરી હોય છે. પ્રભાત પહેલાંનું અંધારૂં ઘોરમાં ઘોર હોય છે. પ્રસૂતિ પહેલાંની વેદના અસહ્ય જેવી હોય પ્રસવને જ વિષે માના મનમાં શંકા ઉઠે છે. તેમ જ આપણો પ્રસૂતિકાળ એ કઠણમાં કઠણ હશે. સેતાનની છેલ્લામાં છેલ્લી લાલચ સૌથી વધુ લોભાવનારી હોય છે. જો સ્વતંત્રતા આપણને પ્યારી હોય તો એ ઇશ્વરી કસોટીમાંથી આપણે અણીશુદ્ધ પાર ઉતરવું જોઇએ; સેતાનની એ છેલ્લી લાલચમાંથી હરજોગે ઉગરવું જોઇએ.

૯. [અસહકારીઓની ચળવળ દાબી દેવા માટે ચડતા ઉતરતા ક્રમના અનેક વિઘ્નો સરકાર તેમના માર્ગમાં લાવી શકે છે.] સરકાર અસહકારીઓને માટે ગમે તે દિવસે તાર બંધ કરે, રેલ બંધ કરે, છાપું પણ બંધ કરે. પણ તેથી શું આ લડત ક્ષણ પણ અટકશે ખરી કે? મારી ઉમેદ છે કે ન અટકે. જો આપણને તારના સુખસાધનની ના પાડવામાં આવે તો આપણે ટપાલથી ચલાવી લેવું જોઇએ ટપાલનો વ્યવહાર પણ અટકાવવામાં આવે તો આપણે ખેપિયાઓનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ. એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે મુસાફરી કરતા આપણા મિત્રો આપણને મહેરબાની

પણ ૧૯૧૯ ના એપ્રિલના અત્યાચાર સમયમાં મેં જણાવી આપ્યું હતું કે હાથે લખીને વર્તમાનપત્ર કહાડવું અશક્ય નથી. છૂટા મહેનતુ લહીઆઓ મળી જાય તો અમે તેટલી નકલો કહાડી શકાય. અને અસહકારીઓની પ્રવૃત્તિ માત્ર તેમની કલમમાં જ પરોવી જાય તેમાં હું તો ઘણો લાભ જોઉં છું. (આ ઉપરાંત કેટલાક ગેરવ્યાજબી જુલમી કાયદાઓનો દુરુપયોગ કરીને સરકાર અસહકારીઓને રંજાડી શકે છે પરંતુ સરકારે સમજવું આવશ્યક છે કે હાવે તેવા પીંઢારાઓને તથા લુંટારૂઓના કરતાં પણ અધમ ગણાતી દમનનીતિને શાંતિથી વધાવી લેવાનો અસહકારીઓએ દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે. બાકી જગતમાં ઉદ્ભવતું એક પણ દુઃખ એવું ન હોય કે જેની સામે વીરતાથી ઉભા રહેવાનું બળ અસહકારીઓએ મેળવેલું ન હોય.

૧૨. [ઘડીભર માની લઇએ કે] જુલમી કાયદાઓ રદ થશે; પણ તેથી જુલમ અટકશે એમ માની લેવાનું કારણ નથી. લેબાસ બદલાશે પણ અંદરની વસ્તુ તો એની એ જ કાયમ રહેવાની. આપણે તો એ વસ્તુને જ બદલવા માગીએ છીએ; એ વૃત્તિને પલટાવવા–દિલનો પલટો કરવા–મથી રહ્યા છીએ.

૧૩. અને એ પલટો જો આપણે ધારેલો જ જોવો હોય તો આપણે જાતે પ્રથમ પલટાવું જોઇએ. એટલે કે આપણે ચાહે તેટલા જુલમની સામે પણ અભેદ્ય બનવું જોઇએ. અને જેમ સરકારના અત્યાચાર સામે આપણે સામા અત્યાચાર કરવા પ્રવૃત્ત ન થવું જોઇએ, તેમ સરકારના જુલમ કે જેલ ઇત્યાદિ ચાહે તેટલાં સખ્ત કે અસહ્ય હોય તોપણ તેનાથી ન હારતાં મનને દૃઢ કરીને ટટ્ટાર જ રહેવું જોઇએ.

૧૪ એક બહાદુર મુસલમાન કેદીને સંયુક્ત પ્રાંતની જેલમાં માથું ફાટી જાય એવી બદબો વચ્ચે ત્રણ દિવસ સુધી તાળું મારી પૂરી રાખવામાં આવ્યો. મને ખબર આપનાર ભાઇએ મને પૂછ્યું કે 'આવી બદબો કોઈ રીતે સહન ન જ થઈ શકે તેણે શું કરવું?' મેં એને દયારહિત છતાં વિચારપૂર્વક આપેલો જવાબ એ હતો

'છતાં યે એનાથી માફી તો ન જ મગાય. જોઇએ તો કેદની દિવાલ જોડે માથું પટકીને એ પોતાના પ્રાણ કહાડી નાખે; પણ જાલિમની ઇચ્છાના તાબેદાર એનાથી ન જ થવાય.'

૧૫. અને આ માત્ર મોંઢાનો જ અભિપ્રાય નથી, પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના અનુભવોમાંની આ એક વાનગી છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની જેલોમાં ગુલાબનાં બિછાનાં નહોતાં. કેટલા યે હિંદીઓને ત્યાં એકાંત કોટડીઓની કેદ ભોગવવી પડેલી. સેંકડોને મેલું ઉડાવવાનાં કામ કરવાં પડેલાં. અનેક જણે અપવાસો કરેલા. એક બાઇ, જેને જેલના અધિકારીઓ તરફથી તેને ખપે એવો ખોરાક લેવાની પરવાનગી નહોતી, તે બહાર આવી ત્યારે કેવળ હાડપિંજર રહી હતી; પણ તેનો આત્મા જેવો અને તેવો જ માની અને દૃઢ હતો. દક્ષિણ આફ્રિકાની જેલોમાં ગયેલા એ હજારો હિંદીઓમાંથી શરૂઆતના કાળના એક બે અપવાદો સિવાય એક પણ જેલી કાયર બન્યાનો કે હારીને માફી માગી પોતાનો છૂટકારો મેળવ્યાનો દાખલો મને યાદ નથી. અને પારસી રૂસ્તમજી, ઇમામ કાદર બાવઝીર, થમ્બી નાઇડુ અને બીજા કેટલા યે તો કદિ તલભાર ન ડગતાં ફરીફરીને જેલોમાં જવાનું ચાલુ રાખેલું.

૧૬. આપણી ફરજ તો ચોકખી છે. આપણે ઇસ્લામના રક્ષણને માટે, પંજાબની ઇજ્જતને માટે, સ્વરાજ્યની સ્થાપના કરવા માટે દુઃખ ભોગવવાની, કુરબાની કરવાની, આત્મબલિદાન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તેથી સરકાર તરફથી થતી પકડાપકડી અને તેમાં થતી જેલની સજાઓને આપણે વધાવી લેવી જોઇએ. પ્રત્યેક સાચની લડાઈ પાચ સ્થિતિઓમાં થઇને પસાર થાય છે. દુર્લક્ષની, હાંસીની, નિંદાની, સખ્તી જબરદસ્તીની અને અંત માનની. થોડા મહિના આપણી તરફ કોઇએ ન જોયું. પછી એક દિવસ નામદાર વાઇસરૉયે એને હસી કહાડવાની તસ્દી લીધી. નિંદા અને વિપર્યાસનો વરસાદ પણ મુશળધાર વરસી ચૂક્યો. જૂદા જૂદા પ્રાંતના ગવર્નરો તેમ જ અસહકાર વિરોધી છાપાંઓ અસહકારની નિંદાની કમાલ કરી થાક્યાં.

હવે સખ્તીની સરહદમાં લડત દાખલ થતી જાય છે. હજુ સખ્તીનો આરંભ છે. એનું સ્વરૂપ પણ હજુ બહુ ઉગ્ર નથી. પણ એવી નરમ કે ઉગ્ર ચાહે તેવી સખ્તી અને દબાણના મારાને પણ હાલો થવા દઈને જે લડત ઉગરે છે તેને દુનિયા માનથી નમે છે. એ માન સફળતાનું બીજું નામ માત્ર છે. જો આપણે સાચા હોઈશું તો આ સખ્તીને દિવસેદિવસે નજીક ને નજીક ચાલ્યા આવતા વિજયનું જ ચિહ્ન માનીશું. વળી જો આપણે સાચા હોઈશું તો જેમ આપણે ગમે તેવી સખ્તી સામે પણ હાર નહિ માનીએ તેમ એ સખ્તીનાં પગલાંઓ સામે તપીને ઉકળીને સામો ઘા પણ નહિ જ કરીએ–તોફાન રમખાણ નહિ કરીએ. આપણે એક વાતની મન જોડે ગાંઠ જ વાળી મૂકવી જોઈએ અને તે એ કે અત્યારે કોઈ પણ સ્થિતિમાં આપણે આપણો હાથ સામો ઉગામવો એ આ લડતને મધ્યદરિયે મૂકી આપઘાત કર્યા બરોબર છે. સત્તા સહેજે મોત કબૂલ નથી કરતી, અને સરકાર પણ પોતાની જાન પર આવી લાગે ત્યારે સખ્તી તો સખ્તીનો આશ્રય લઈને પણ જીવતાં રહેવા છેલ્લાં હવાતિયાં મારે જ એ આપણે ન ભૂલવું જોઈએ. આ કટોકટીની વેળાએ સંપૂર્ણ ખામોશી અને આત્મસંયમ એ જ એક વહેલામાં વહેલા વિજયની કુંચી છે. સરકાર તો મને પૂરી ઉમેદ છે કે અસહકારની હિલચાલને જેટલી ને તેટલી જ જોસભેર આગળ ધપતી જોશે.

૧૭. મને ખાત્રી છે કે આપખુદી મનાઈહુકમોનો ભંગ કરી અસહકારીઓ જેલમાં જઈ બેસવા તૈયાર છે. પણ એવો કાયદાનો ભંગ શરૂ કરવાનો સમય હજુ નથી આવ્યો. મનાઈહુકમોને બીજી પણ એક બાજુ છે. કાયદાનું રક્ષણ તો આપણે હવે ઈચ્છાપૂર્વક નથી ખોળવા માગતા તેથી મનાઈહુકમો કેટલે દરજ્જે કાયદેસર છે. એ વિષે વાદ કરવામાં કશો જ સાર નથી. આપખુદ અમલ ચલાવવા માગનારી કોઈ પણ સરકારને દરેક વસ્તુ કાયદેસર જ છે અથવા તો તેને તે કાયદેસર બનાવી શકે છે. બાકી જે

સહકારીઓ છે તેમણે અત્યારે હિંદુસ્થાનમાં ચાલી રહેલી સરકારની આ બધી લીલા ક્ષણ વાર વિચારવા જેવી છે ખરી. કારોબારી કાઉન્સિલોના હિંદી સભાસદો તેમ જ લોકોને સોંપાયેલાં ખાતાંઓના કહેવાતા પ્રધાનો પણ આ બધા હૂકમોનો અમલ કરવામાં ગવર્નરોના જેટલા જ સંડોવાયેલા છે. ઘડી વાર માની લઇએ કે અસહકારીઓ બધા દુષ્ટ લોકો છે. છતાં તેમની ઉપર પણ આપખુદ હૂકમો બજાવવામાં આવે એ સ્થિતિથી સહકારીઓ શું સંતુષ્ટ છે ?

૧૮. મારો અભિપ્રાય એવો છે કે દમનીનતિ એટલે આપણું મોઢું બંધ કરવું, આપણા સંઘો વિખેરવા અને આપણાં વાજીંત્રો તોડી પાડવાં; અથવા જ્યારે જ્યારે અમુક સ્થિતિને પહોંચી વળવાને સારૂ જોઇએ તે કરતાં વધારે વેગવાળાં પગલાં ભરવામાં આવે ત્યારે તે અવશ્ય દમનનીતિ કહેવાય. લોકોનો માલ લૂંટવો, નર્દોષ લોકો ઉપર હૂમલા કરવા, કેદીઓની તરફ ઘાતકી રીતે વર્તવું, એમને ફટકા મારવા—એ કોઇ પણ રીતે કાયદેસર, સભ્ય અથવા તો આવશ્યક ન જ ગણી શકાય. આ પ્રમાણે સત્તાવાળા જ જ્યારે મર્યાદાનો ભંગ કરે ત્યારે તેને નિરંકુશ દમનનીતિ એ જ વિશેષણ આપી શકાય.

૧૯. સરકારે ખરા શાન્તિસ્થાપકોની જોડે તેઓ શાંતિનાશક હોય તેવું વર્તન ચલાવ્યું છે. સરકાર તો અશાન્તિને નોતરી રહી છે. જાણે પોતાનો ઉદ્દેશ જ એ ઠરાવી મૂકયો હોય તેમ તે મુલકને અશાન્તિને માટે તૈયાર કરી રહી છે. પણ એ સામે હું વાંધો ઉઠાવવા નથી માગતો. હું કબૂલ કરૂં છું કે આ અને આથીયે ઝાઝા દમનની આપણામાંના ઘણાએ પ્રથમથી જ આશા રાખી હતી, અને તેમ છતાં હિમ્મત ધરીને અડગ ડગલે આગળ ધસવું એવા નિર્ણય પર આપણે આવ્યા હતા. આજે આપણો આશરો એક ઇશ્વર છે અને તે દહાડે પણ ઇશ્વર જ આપણો આશરો હતો. પરંતુ કંઇ અણધારી મુસીબતો આવી પડે તેને સંભાળી લેવા આપણે અલબત્ત દરેક બનતી ખબરદારી રાખીએ.

૨૦. આ સ્થિતિમાં આપણો ધર્મ શું? આપણે તો સરકારની સખ્તીને આપણી કસોટીનો પથ્થર જ સમજીને ચાલવું જોઈએ. જો એ સખ્તીની સામે આપણે ઢીલા ન પડતાં, આપણો સંયમ નભાવ્યાં રહીને આપણું પાણી બતાવી આપીશું તો જ આપણે ચઢીશું અને આપણી સાધ્ય વસ્તુને નજીક લાવી શકીશું. જો આપણામાં આપણા સાધ્યને માટે સાચી દાઝ હશે તો દર પ્રયત્ને ગમે તે સ્થિતિમાં પણ, મિજાજ ન ખોતાં આપણે આ કસોટીમાંથી પાર ઉતરીશું. સરકારની જોડે સહકાર કરવા ઈન્કાર કરીને આપણે સરકારની ધીરજની કસોટી કરી રહ્યા છીએ એ તો સાવ ઉઘાડી વાત છે. સરકારને પણ આત્મરક્ષણ તો કરવુ જ રહ્યું. એ આત્મરક્ષણનો ખ્યાલ એમની પાસે અમુક હદ સુધી સકામ ધૈર્ય ધારણ કરાવે. પણ એવી ધીરજને પણ હદમર્યાદા હોય જ. એ હદ આવી જાય એટલે પછી એની ધીરજ પણ ડગે; એ પણ ભાન ભૂલે. એની સામે લડતાં આપણે પણ એની પેઠે જ સામી ધીરજ ખોઇ બેસીએ—સામું ભાન ભૂલીએ, તો તેટલે દરજ્જે આપણે નબળા પડવાના અને સરકારને સામુ તેટલું જોર આવવાનું. અહિંસાધર્મ આપણને એ જ શીખવે છે કે સરકાર ગમે તેટલી હદ સુધી મિજાજ ખોઈ બેસે અને ભાન ભુલે તોપણ આપણે સામા તેમ ન જ કરીએ.

૨૧. અને આ વાત બરોબર ધ્યાનમા રાખી જો આપણે હાથે તેનો સંપૂર્ણ અમલ થાય તો અંતે સરકારને આપણી આગળ નમ્યે જ છૂટકો છે. હવામા અફાળેલો હાથ જેમ અફળ જાય છે અને પોતાના મૂળથી ખડી જાય છે, તેમ સરકારની સખ્તીની ધાર પણ આપણી અહિંસા આગળ બુઠી થઈ જશે અને હિંદુસ્થાનનો અઢી હજાર વર્ષનો જૂનો સનાતન સિદ્ધાંત આપણે આજની નાસ્તિક દુનિયાને ફરી એક વાર ખરો કરી બતાવીશું કે

—

अक्रोधेन जिने क्रोधं असाधुं साधुना जिने ।
जिने कदरियं दानेन सच्चेन अलिकवादिनम् ॥

ભાવાર્થ—'અક્રોધથી જ ક્રોધને જીતવો, સાધુતાથી અસાધુને જીતવો, દાનથી કૃપણને જીતવો અને સત્યથી જ જૂઠાને જીતવો.'

૨૨. સરકારની સખ્તી અને દબાણની સાથે સાથે જ પ્રજા સામી ચડતી જવી જોઇએ, પાછળથી નહિ. કારણ થોડા સમય પૂરતી પણ પ્રજા સરકારી સખ્તી આગળ કાયર થઇ દબાય છે એમ જોશે તો પશુબળ ઉપર ખડી થયેલી સરકાર એનો તેટલા પૂરતો લાભ લેવા પણ કદાપિ ચૂકશે નહિ, પછી પાછળથી ભલે લોકો ફરી માથું ઉંચકે. પશુબળના જોર પર ચાલતી સરકારો ચાલતી ઘડી પૂરતું જ જોનારી હોય છે અને દમનનીતિ ઉપર જ તે ફાલે છે. એ દમનનીતિ જ્યારે અફળ નિવડે છે અને જે હેતુસર અખત્યાર કરવામાં આવેલી હોય છે તે હેતુ જ્યારે તેમાંથી બર આવતો અટકે છે ત્યારે આવી સરકારો સ્વાભાવિક મરણને શરણ થાય છે. જો આપણા આગેવાનો પકડાતાં આપણે તેમનો જુસ્સો આપણામાં ઉતરેલો ન બતાવી આપીએ તો આપણે આપણા આગેવાનોના નામને લજવીએ.

૨૩. બધા સરકારી દબાણને પ્રજાનો સરસમાં સરસ જવાબ તો એ જ હોઇ શકે કે કોઇ પણ જાતનો ખળભળાટ ન થવા દેતાં, જાણે કશું જ અસાધારણ નથી બન્યું એમ માનીએ. પોતપોતાના ઉદ્યોગમાં પરોવાયેલા રહેવું. લૉર્ડ કિચનર જેવો પડયો, તેનાથી કંઇ ઇંગ્લાંડે લડાઇ થોભાવી નહિ. 'પોતપોતાના કામમાં પરોવાયેલા રહો' એ જ ઇંગ્લાંડનું સૂત્રવાક્ય રહ્યું. એનું હિસાબ'ગ પૂરેપૂરૂં તૈયાર હતું. સેનાપતિ વગર કામ લીધે જવાય અગર તો એક પછી એક અગણિત સેનાપતીઓ મળ્યે જ જાય એટલી તૈયારી હતી. આપણે પણ શું આજે અહિંસાબળમાં એટલા તૈયારીવાળા છીએ કે આગેવાનો વગર જ આપણે જેવા અને તેવા જ આપણી લડાઇ ચલાવ્યે જઇએ, એટલે કે આપણી વચ્ચેથી આગેવાનોની અખૂટ સંખ્યા નિકળી આવે?

૨૪. અવિનાશી આત્માને પારખું કરનાર રેશુલ રેલ કાયમને માટે કે ચોકસ મુદતને માટે પણ આમ આગળથી ખસતી જ રહે પ્રેમ ઉઠી જાય છે તે પ્રેમ આંધળો, અચેતન અને સ્વાર્થી છે. આગેવાન એ સરખેસરખાના દળમાંનો મોખરાનો માણસ છે એટલું જ. કોઇ કોઇને તો મોખરે રહેવું જ રહ્યું અને તે આખી સાંકળમાંના નબળામાં નબળા મીંડાના કરતાં વધુ જ મજબૂત હોય એમ પણ નથી. આમ જે કોઇને આપણે આપણો મુખી કરીને થાપ્યો તેને પછી આપણે પૂરી વફાદારીથી વળગી રહીને સાથે જવું જોઇએ, નહિ તો આખી સાંકળ તૂટે અને કર્યું કરાવ્યું ધૂળ મળે.

૨૫. મારા આનંદને–જેમાં દેશના હજારો લોકોએ ભાગ લીધો છે એમ હું માનું છું–શરત રહેલી છે. તે શરત એ કે જ્યારે આપણા એકેએક આગેવાનને આપણી વચ્ચેથી પકડી જવામાં આવે ત્યારે પણ ચાહે તેવાં અંતર ઉકાળનારા સંજોગો છતાં આપણે સંપૂર્ણ શાંતિ જાળવીએ. સરકાર સુખેથી બધા આગેવાનોને પ્રજા પાસેથી ખૂંચવી લે. તેઓ જોશે કે તેમના એકેએક પ્રયત્નો છતાં જે અપ્રીતિને તેઓ આમ દાબી દેવા મથે છે તે તેમની ધાગસ અને અવિચારી સખ્તીને પરિણામે વધારે ને વધારે તીવ્ર જ બનતી જાય છે. પ્રજાની ફરજ તો ચોકખી છે. તેમણે તો તેમના સંગીન કાર્યક્રમનું ચણતર બેખટકે ચણ્યે જવું જ રહ્યું. એમાં જ ભાવિ વિજયની તૈયારી સમાયેલી છે. સરકાર મિજાજ ખોઇ બેસે તોપણ આપણે તો ભેજું સાબૂત રાખીને શાંતિપૂર્વક અડગ રહી આપણું કાર્ય કર્યે જવાનું છે.

૨૬. જો બધી જ પકડાપકડી છતાં આપણી વચ્ચે સંપૂર્ણ અહિંસાની આણ વર્તેલી રહે તો આપણી જીત સંપૂર્ણ છે. જો શાંતિ જાળવવાને સારુ આપણી વચ્ચેના બધાં જ શાંત–અશાંત તત્ત્વો ઉપર આપણે પૂરેપૂરો કાબુ ન રાખી શકીએ તો આપણે ભૂંડી રીતે હારવાના. આપણે માર્યા વિના મરવા નિકળ્યા

આપણે કશું દુઃખ માન્યા વગર–કશો ધોખો કર્યા વગર–જેલમ જઇ બેસવાની પરઠણુ કરી છે. આપણે જ કરેલી બોલીની સામે આપણે કેમ વાંધો ઉઠાવીએ? [કોઈ આપણને દુઃખી કરે છતાં તેનો તિરસ્કાર ન કરીએ.] આ કસોટીની ક્ષણે કહો કે વિજયની ક્ષણે કહો પણ મારા ધર્મનો હું એકરાર કરી લઉં. હું તો મારા શત્રુઓની ઉપર પણ પ્રેમ કરવાના પંથમાં માનનારો છું.

૨૭. બધી નાહકની પજવણી અને ધોંચપરોણા સામે પણ આપણે સંયમ ટકાવી રાખવો જોઇએ. આપણી અંતિમ મુક્તિ આપણી પ્રતિજ્ઞાને દ્રઢતાથી વળગી રહેવામાં રહેલી છે. આપણું અંતર વલોવાતું હોય તો આપણે હજુ પણ વધારે અહિંસામય બનવા મથીએ, સવિનય ભંગ પર આપણે આપણી શક્તિઓને વધારે એકાગ્ર કરીએ. સવિનય ભંગને જરૂરની શરતો પૂરી કરવામાં આપણે જરા પણ વખત ન ખોઇએ. હિંદુ–મુસલમાન અને બીજી કોમો વચ્ચેની એકતાની ગાંઠ વધારે મજબૂત કરીએ.

૨૮. દેશમાં જે સાર્વત્રિક દબાણુ છે તેનો હિંદુસ્થાનના હાથમાં સરસમાં સરસ જવાબ તો એ છે કે આ ઘડીએ ઇલ્કાબોનો, અદાલતોનો, શાળાકૉલેજોનો અને પરદેશી કાપડનો વધારે ને વધારે જોસભર્યો બહિષ્કાર કરીને અને હાથવણાટ અને હાથકંતામણનો પુનરુદ્ધાર કરવાને વધુ મોટા અને વધુ બહોળા પ્રયત્નો કરીને જ સરકારની સખ્તીના હથિયારોની ધારને આપણે વહેલામાં વહેલી અને સહેલામાં સહેલ રીતે બૂઠી કરી, અર્થશાસ્ત્રીઓ ગમે તેટલા આંકડાઓ રજુ કરીને દલીલ કરે તોપણ તે સામું ન જોતાં, એકેએક માણસે પરદેશી કાપડનો ઝાડીઝાપટીને એકદમ ત્યાગ કરવો. આપણી પાસે હજુ પણ જે કંઇ પરદેશી કાપડ રહ્યુંસહ્યું હોય તે વાળીચોળીને કહાડી નાખીએ અને હાથે કાંતેલી ખાદી વધારે પ્રમાણમાં પેદા કરવા તત્પર થઇ જઇએ. આપણામાં જો નિશ્ચયનું બળ હશે તો આપણને જોઇતુ બધું કાપડ હાથકંતામણ અને હાથવણાટ દ્વારા ત્રણ

મહિનામાં આપણે તૈયાર કરી શકીએ છીએ. રાજ્ય આપે ત્યાંસુધી
આદીથી અતોષ માનવાની હિંમત અને નિશ્ચય આવશ્યકમાં છે।

૨૯. આપણી પ્રગતિનો આધાર નક્કી મુંઝવણમાં મદદ મળવા
એક હાથ પણ બરબાદ કરવામાં નહિ, પણ આપણે પોતે જ વેઠેલાં
આપણાં કાર્યોમાં હાનિયાં સંપૂર્ણ કરવા પર જ છે. જેલીઓને
પડતાં દુઃખોનો વસોપાન કરવાનું આપણે શીખી જ લેવું રહ્યું છે.
સરકારે કેમ આપણી સાથે કરાર નથી કર્યો કે જેલોમાં આપણી
જોડે અમુક જ પ્રકારનું વર્તન ચલાવવામાં આવશે. આપણે તો
બિનશરતે આપણાં શરીર એને આપવા કબૂલ્યાં છે. પ્રભુ આપણને
પૂરતું બળ આપે તો પછી તેઓ ભલે સહેજ પણ ગભરાટ વગર
આપણાં શરીરોને છૂંદીને તેના રાઈ રાઈ જેવડા ટુકડા કરી લે. કોઈ
પણ હાલતમાં આપણે ઘેલા બની કે હિંમત ખોઈ હારી ન બેસીએ.

૩૦. [આપણને તક મળે તે પહેલાં સરકાર પોતાનું બધું પશુબળ
અજમાવ્યા વગર રહેશે નહિ. પરંતુ તે સામે ટકી રહેવા આપણે
તૈયાર રહેવું ઘટે. દમનનીતિનાં બધાં દુઃખો મટાડવાનો એક જ
ઉપાય એ છે કે બધા પ્રકારના દુઃખના ભયમાંથી ઉગરી જવું.
મરણ માટે પણ સ્વેચ્છાથી, આનંદથી તૈયાર થવું.]

૩૧. મને જેલમાં જવાની મુદ્દલ હોંશ રહી નથી; પણ હું તો
ગોળીથી મરવા ઇચ્છું છું. અને મારી એવી ઇચ્છા છે કે ઘણા
હિંદી ભાઈઓ પણ એ જ માગે. કેટલોક કાળ થયાં હું
ઈશ્વરની પાસેથી એ જ માગી રહ્યો છું કે તું મને આ સરકારને
હાથે મોત આપજે. હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જે દુઃખ
ભારતવાસીઓ ભોગવી રહ્યા છે તે સાંભળવું અને સહન કરવું
મુશ્કેલ છે. કોઈના માલ લૂંટાય છે તો કોઈને ફટકા પડે છે.
મારપીટ કરીને સરકાર સભાઓને વિખેરી નાખે છે એ બધું કેમ
સાંખી શકાય? તેનું નિવારણ જેલ નથી. તેનું નિવારણ તો
જલિયાંવાલા બાગ છે અને હું એમ ઇચ્છું છું કે એ સરકારનો

૧૯. ધર્મની કસોટી.

૧. હવે કસોટીનો વખત આવ્યો છે. સુધરેલા દેશોમાં જ્યારે ોઈ પણ હિલચાલ હાંસી કર્યે નથી મરતી ત્યારે લોકો તેના તરફ માનની નજરથી જોવાનો આરંભ કરે છે. વિરોધી મત ધરાવનારાઓ માનપૂર્વક અને સંગીન દલીલોથી તેની સામે થાય છે અને સામસામાં પક્ષનું પરસ્પર વર્તન એકબીજા પ્રત્યે કદિ ઝનુન પર આવી જતું નથી. દરેક પક્ષ સામાવાળાઓને જીતી લેવા અગર કેવળ દલીલ અને તર્કવાદથી પોતાની બાજુ મજબૂત કરી બતાવી સામાને મહાત કરવા મથે છે.

૨. આથી આપણે માની લેવું જોઈએ કે જેમ જેમ પ્રજા અસહકારના માર્ગમાં પ્રગતિ કરતી જાય તેમ તેમ તેટલે દરજ્જે દબાણ અને જૂલમ વધુ વધુ આકરાં કરતા જવાનું સરકારી કાર્યક્રમનું બીજું પગથિયું જલ્દી જ શરૂ થાય છે. અને આ હિલચાલ એ જૂલમના કાળને વટાવી શકશે તો પછી જીત દૂર નથી. આટલા માટે પકડાવા, અદાલતોમાં ઘસડાવા, જેલ જવા અને દેશપાર થવા સુદ્ધાં હવે આપણે હરઘડી તૈયાર રહેવું રહ્યું. આપણા આગેવાનોને આપણી વચ્ચેથી ઉઠાવી જવામાં આવે તો આગેવાનો વગર પણ આપણે આપણો કાર્યક્રમ ચલાવ્યે રાખવાની શક્તિ કેળવવી જોઈએ. એ જ સ્વરાજ્ય ચલાવવાની શક્તિ છે. અને દુનિયામાંની કોઈ સરકાર એક આખી પ્રજાને જેલમાં પૂરી શકે તેવું ન હોવાથ અંતે એણે એ પ્રજાની માગણી આગળ માથું નમાવવું જ રહ્યું અગર તો પ્રજાને રુચે તેવી સરકારને માટે જગ્યા કરી આપી પો રૂખસદ લેવી રહી.

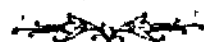
૩. અત્યારની સ્થિતિએ બે માર્ગ ખુલ્લા છે. એક તે મદદ કરે. એક તો આ હિલચાલને નમતું આપવા તો જંગલી રીતે અમલ કરીને તેને દાબી દેવા પ્રયત્ન કરવો. આપણે પણ કાં તો એ જુલમ આગળ મહાત થવું ના તો એ જુલમને આપણી જાત ઉપર ઝીલી જવા છતાં પણ નીચા ન નમતાં આપણી લડત ચાલ્યે જવું રહ્યું.

૪. આ લડત જ ધર્મની છે. તેને અધ્યાત્મ કહો કે અખત્યાર, તેને રાજ્યનૈતિક કહો કે સાંસારિક, ગમે તે નામે તેને ઓળખો; તેનું મૂળ ધર્મમાં છે. ધર્મને ખાતર, ધર્મને નામે તે લડીએ છીએ. અલીભાઈઓએ ચોખ્ખી વાત કરી. "રાજ્યના કાયદાની અને ઇશ્વરના કાયદાની, પિનલ કોડની અને કુરાને પાકની, સરખામણી કરવાની હોય ત્યારે અમે અમારા ઇશ્વરને અને અમારા પાક કુરાનને જ પસંદ કરીએ." આ તેમનું કહેવું હતું. મુસલમાન પોતાનો, હિંદુ પોતાનો, પારસી પોતાનો અને ખ્રિસ્તી પોતાનો ધર્મ જાણે અને પાળે એની આ લડત છે. સૌ ધર્મને ખાતર મરે. મરે તે તરે. મારે તે મરે. બીજાને મારીને પોતે ધર્મ પાળી શકત તો આજે લાખો મોક્ષ પામ્યા હોત.

૫. તેથી આપણે તો સંકટ સમયે ઇશ્વરને જ સમરવાનો રહ્યો છે. જેને એટલો વિશ્વાસ નથી તે છેવટ જતા અટકવાનો. ખોટો રૂપિયો ભલે ઘણી દુકાને ફરી આવે, તેથી કંઇ તેની કિંમત વધવાની નથી. શરાફને ત્યાંથી તો પાછો જ ફરવાનો, અને વચમાં જ્યાં જ્યાં તે ફર્યો હશે તે બધા તેના અડકવાથી થોડા ઘણા અભડાયા હશે. તેમ જ આપણામાંના જે ખોટા હોઇશું તે છેલ્લી તકેથી પાછા ફરવાના જ.

૬. આપણે પહેલાં જેવા ૬૮ જણનું જોઇએ પગલું ભર્યું ત્યારથી આપણાથી પાછા કેમ જ હઠાય? હિંદુસ્થાનની જેલોમાં આપણે માટે જે જે કંઇ દુઃખ અને યાતનાઓ ભોગવવાની લખી હોય તે તે બધું પ્રસન્ન ચિત્તે ભોગવી છૂટયે જ આપણો આરો છે. સરકારની

૨૦. સવિનય ભંગ.

૧. કાયદાનો ભંગ કરવા રૂપી વિભાગ ભલે કોઇને પસંદ ન હો, પણ આ મરણાન્ત સત્ય જાણવું અને સત્યને જાળવતાં આપણે કોઇને ઇજા ન કરવી. દુશ્મન પ્રત્યે પણ પ્રેમભાવથી વર્તવું એ ઉત્તમ છે એ વિષે તો મતભેદ ન જ હોઇ શકે. સત્ય અને અહિંસાનો જ્યાં સંગમ થાય છે ત્યાં આખી દુનિયાને વશ કરી શકાય છે અને સત્યાગ્રહ એ મૂળમાં પ્રજાજીવનમાં સત્ય અને અહિંસાનો પ્રવેશ કરવાનો પ્રયત્ન છે.

૨. જો કાયદાનો ભંગ સાચા ભાવથી, માનપૂર્વક અને વિરોધની વૃત્તિ વિના કરવામાં આવે અને તે સમજપૂર્વક બંધાયેલા પાકા સિદ્ધાન્તના આધારે હોય, તેમાં સ્વચ્છંદ ન હોય અને સહુથી મુદ્દાની વાત એની પાછળ દ્વેષ કે તિરસ્કારનો છાંટો પણ ન હોય તો જ તે શુદ્ધ સત્યાગ્રહ કહેવાય.

૩. [જે વેળા સત્યાગ્રહની ચળવળ ઉપસ્થિત થઇ હોય ત્યારે અમુક પ્રસંગે અણસમજુ માણસો ઉશ્કેરાઇ જઇ તોફાન કરે તેથી તેના સિદ્ધાન્તના ખરાપણા વિષે શંકા કરવી એ અણઘટતું છે.] ૩૦ મી માર્ચ ૧૯૧૯ ના દિલ્હીના તોફાન પરથી જ આવી આધ્યાત્મિક-પવિત્ર હિલચાલને વખોડી શકાય નહિ. તેનો ૨૫૯ હેતુ સોદાના રોગીને ખૂનામરકી કરતા અટકાવવાનો અને સત્તાધારીઓ હાથે કરીને મન ગુમાવી બેસે તેવાં કામ કરે ત્યારે રાજદ્રોહી ભગવાને ખાસ સવિનય ભંગ કરવાનો છે વળી ૩૦ મી માર્ચે તો સવિનય ભંગ ઠર પણ નહોતો થયો. આજ્ઞાભંગીઓ [illegible] જ્યારે પ્રજા સરકારની સામે થાય છે ત્યારે ત્યારે હોડે પડે

પણ અંધાધુંધી થઇ જ છે. ૩૦ મી માર્ચ તથા ૬ ઠ્ઠી એપ્રિલ ૧૯૧૯ ના રોજે જે દેખાવો થયા તે જેમ સત્યાગ્રહને પ્રસંગે થયા તેમ બીજે પ્રસંગે પણ થાત. સવિનય ભંગ વેળાએ શાન્તિ અને સભ્યતાનો અવતાર થયો ન હોત તો દિલ્હીમાં જે તોફાનો થયાં તેથી પણ વધારે થાત.

૪. સત્યાગ્રહનો મંત્ર લોકોએ જલ્દી ગ્રહણ કર્યો તેથી આખા હિન્દમાં તોફાન થતાં અટક્યાં છે. આજ પણ જનરલ ડાયરના કાળા કેરની યાદગીરી લોકોને તોફાન કરતાં નથી અટકાવતી. લોકોમાં સત્યાગ્રહ વ્યાપક થયો છે–પછી ભલે તે ખૂશીથી ન હોય–તેથી બખેડાઓ અને અશાન્તિ નાબૂદ થઇ જશે. હવે જ્યારે હિન્દમાં સત્યાગ્રહનું તત્ત્વ લોકોમાં કાયમને માટે દાખલ થયું છે, ત્યારે હંટર કમિટીના ગોરા સભ્યોએ તેમ જ કંઇક અંશે હિન્દી સભ્યોએ પણ તેના ઉપર આક્ષેપ કર્યો, છે. તેથી પણ વધારે ગંભીર આક્ષેપો કરવામાં આવે તોપણ સત્યાગ્રહના વિજય વિષે કંઇ શંકા હોઇ શકે નહિ.

૫. [સત્યાગ્રહના દરેક વિભાગમાં જોખમ રહેલું છે તે વાત સાચી છે.] જેમ બધાં મહાકાર્યોમાં તેમ અસહકારમાં જોખમો હોય જ. જિંદગી અખતરાઓ અને જોખમોથી ભરેલી છે. સાહસ વિના મોક્ષ પણ નથી મળતો. ભૂલથી ભરેલો મનુષ્ય માત્ર આટલું જ વિચારી શકે છે: "અમુક કામ કરવામાં વધારે જોખમ છે કે ન કરવામાં; અને જો કરવામાં ઓછું હોય તો તે બીજી રીતે પણ કર્યા વિના ન ચાલે તેમ છે કે કેમ?"

૬. [ઘણા સૈકાઓથી પ્રજા રાજ્યમદ સાંખતી આવી છે, અને તેથી તે રીસાવાની ટેવ પણ ભૂલી ગઇ છે. પોતે સત્ય હોવાની શંકા કરે છે; સત્યાગ્રહ કરવાનું બળ તેનામાં છે તે તે વિસરી ગઇ છે. આપણે સત્ય ઉપરથી શ્રદ્ધા છોડી છે.] આપણે ધર્મને છોડ્યો છે તો પછી કેમ એક તાલુકાના લોકોએ

ગોળી ન ખાવી જોઇએ! કેમ તેમણે જેલમાં ન જવું જોઇએ! જ્યારે ઘણા ધર્મવિમુખ થાય છે ત્યારે બધા ધર્મ પાળનારા થાય એટલા સારૂ થોડાએ ગોળી ખાવી જોઇએ, ગાળો વેઠવી જોઇએ, જેલ જવું જોઇએ. એ તપશ્ચર્યા છે. તપશ્ચર્યા એટલે ઘરમાં બેસી રહેવું એ નથી, તપશ્ચર્યા એટલે જે દુઃખો બહારથી આવી પડે તેને ઝીલવાં. બાળકો જેમ દડાને ગમ્મતથી ઝીલે છે તેમ આપણે પણ આનંદની સાથે દુઃખોને ઝીલીએ કે જેથી સૌ ધર્મ પાળનાર થઈ જાય."

૭. [આવી શ્રદ્ધારહિત અને નિર્બળ દશા માટે આપણે કોનો વાંક કહાડીએ? વાત સાચી છે કે] માણસ પોતાના દોષ વિના જે સ્થિતિમાં મૂકાય તે સ્થિતિની બરદાસ ઝપાટાભેર કરે છે. [પણ પોતાની ખરાબ સ્થિતિ જાણવી અને તેમાંથી બહાર આવવું એ દરેક જણની તાકાત બહારની વસ્તુ નથી. પોતે ધારે તો એકલ-દોકલ હજારોની સાથે ઝૂઝી શકે અને જય મેળવે જ. સ્વરાજ્ય મેળવવા આપણે નિકળ્યા છીએ એટલે આપણને આપણા ખરાપણામાં વિશ્વાસ બેસવો જોઇએ; અને તેને માર્ગે અહિંસાનો પંથ કાપવો રહ્યો.]

૮. [સ્વરાજ્ય એ કંઇ માગવાની વસ્તુ નથી. પરંતુ જાતે પ્રાપ્ત કરવાની એ સ્થિતિ છે. જેટલો આપણો પ્રયાસ તેટલા આપણે તેની નજીક છીએ] તમે આજ પણ પંચાયતો સ્થાપી તમારા કજીઆઓનો ચૂકાદો કરી શકો છો. તમારી નિશાળોને ખીલવી તેમાં બધા બાળકોને સંપૂર્ણ તાલીમ આપી શકો છો. બધાં ઘરમાં રેંટિયા દાખલ કરીને દરેક ગામમાં વણકર અને પીંજનારા તૈયાર કરી તમારી આવક વધારી આર્થિક સ્વતંત્રતા મેળવી શકો છો અને તેમાંથી જે લાભ થાય તેમાંથી જ તમારી અદાલતોનું, તમારી નિશાળોનુ અને દારૂનિષેધનું તથા સ્વદેશીનુ કામ ચલાવી શકો છો. આપણે ખાદીમય ન બનીએ, આપણી સ્ત્રીઓ ખાદીની શોખીન ન થાય ત્યાંસુધી આપણે સ્વરાજ્ય મેળવવા લાયક નથી થયા

કેમકે ત્યાંસુધી ભૂખમરાનો ઇલાજ આપણે હાથ નથી આવવાનો અને ત્યાંસુધી આપણે કંગાળની સેવા કરવા લાયક નહિ બનીએ; અને જ્યાંસુધી એવા ન બનીએ ત્યાંસુધી સવિનય ભંગ કરવા આપણે લાયક નથી.

૯. [કઇ કઇ દિશામાં અને કેવી રીતે કામ કરવું] તેનો માર્ગ પણ તમને મહાસભાએ બતાવ્યો છે. દરેક સ્ત્રીપુરુષ મહાસભાનાં સભાસદ થાય અને તિલક સ્વરાજ્ય ફાળામાં તેમની ગયા વર્ષની કમાણીનો સોમો ભાગ આપે. આમાં તમને ઘણી સ્વતંત્રતા રહી છે અને એટલી તમે સુવ્યવસ્થિત રીતે મેળવી શકો ત્યારે જ હવે તો તમે સવિનય ભંગને સારૂ લાયક થયા ગણાઓ.

૧૦. સ્વરાજ્ય મેળવવા અને ખિલાફત રક્ષવા કરેલા બંડમાં થોડા માણસોથી ન ચાલે. તેમાં આપણને હજારો માણસ જોઇએ. એકલા મુંબઈની મારફતે આપણે સ્વરાજ્ય મેળવવાની તાકાત કેળવવી હોય તો આપણને એક લાખ યોદ્ધા જોઇએ. તેમાં ભલે પુરુષ અને સ્ત્રી બન્ને હોય. સોળ વર્ષથી માંડી ગમે તે ઉમરનાં સ્ત્રીપુરુષ કામ આવી શકે. એટલા યોદ્ધાને ખાવાનું કોઇ સંસ્થા નહિ આપી શકે. જો મહાસભા આપવા બેસે તો આપણે હારી જઇએ. તેટલાનું ખર્ચ રોજનું આપણે જાજુદીક આઠ આના ગણીએ તોપણ ૫૦,૦૦૦ રૂપિયા થયું. એક મહિનાની આપણી લડત ગણીએ તો પંદર લાખ રૂપિયા માત્ર તેટલા માણસના ખોરાકના થાય. તેઓનાં કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવું પડે તો કેટલું ખર્ચ થાય એનો અંદાજ કહાડવો જ મુશ્કેલ છે. પણ મેં માંડેલી રકમને ખોળામાં ખોસી બેવડાવવી જોઇએ.

૧૧. [સ્વરાજ્યના લશ્કરની ભરતીમાં આવતા સ્વયંસેવકો એટલું તો જરૂર જાણી લે કે] અસહકારમાં અહિંસા જેટલી જરૂરી વસ્તુ છે તેટલી જ કાયદાના ભંગમાં વિનય અગત્યની વસ્તુ છે. કાયદાનો સવિનય ભંગ એ અસહકારનું તીખામાં તીખું સ્વરૂપ છે; કર ભરવાના ઇન્કાર કરતાં પણ વધુ તેજ અને જલદ છે.

૧૨. નિઃશસ્ત્ર અવરોધનો એક અર્થ અસહકાર પણ હોય તેનો અર્થ કાયદાનો સવિનય ભંગ કરી શકાય. અને વાત ખરી છે કે કાયદાના સવિનય ભંગમાં ભારે આત્મશિક્ષા છે, અને તેનાં પરિણામ સુખદ છે, પણ તે જ કારણોને લઈને અસહકારના કરતાં કાયદાનો સવિનય ભંગ હજારગણો વધારે મુશ્કેલ છે. અસહકાર સૌ કોઈ કરી શકે. કાયદાનો સવિનય ભંગ તો તે જ માણસ કરી શકે કે જેણે હંમેશાં સહમતાએ કાયદાને વિનયપૂર્વક માન આપેલું હોય. એવા માણસો અત્યંત થોડા જ. અસહકાર એ એક પ્રકારનો સત્યાગ્રહ છે એમાં કાંઈ શક નથી. અને નિઃશસ્ત્ર અવરોધ એટલે સત્યાગ્રહ હોય તો અસહકાર નિઃશસ્ત્ર અવરોધ પણ છે. અસહકારથી નોકરીઓ છૂટશે તેને સારુ અને કેટલીક આવશ્યક પ્રવૃત્તિઓ અટકશે તેથી જે યોજના થવી જોઈએ તે થઈ રહી છે. અસહકાર જેવું તેવું શસ્ત્ર નથી એ તો સ્વયંસિદ્ધ છે. તેથી તે હથિયાર વાપરવાને સારુ જે જે યોજનાઓ થવી જોઈએ તે થશે ત્યારે જ એ ચમત્કારી શસ્ત્રનો ઉપયોગ થશે એમ મારી માન્યતા છે. અમર્યાદિત અસહકારનો અર્થ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના હોઈ શકે.

૧૩. જો હિંદુસ્થાનનો એક પણ પ્રાંત સંપૂર્ણ અસહકાર કરવાનું માથે લે અને તે સારુ તૈયાર થાય તો સ્વરાજ્ય મળે. આ પ્રવૃત્તિનો ગુણ જ કાટખૂણાના જેવો છે. જેમ એક સમાંતર બાજુચોખૂણ આકૃતિમાં એક કાટખૂણો હોય તો બીજા પણ ત્રણ કાટખૂણા જ હોય તેમ જ જો એક પ્રાંત તૈયાર થઈ જાય તો બીજા તૈયાર જ હોય વાત કેવળ બાક બાંધવાની છે. વાઘ મનાતા કોઈ પ્રાણીને જો પાંચ-સાત તેને ઓળખી ગયા હોય તે તેનો ડર છોડી તેની સાથે ખેલ કરે તો બીજા તેમ કરતા તરત થઈ જાય એકનો અનુભવ બીજાને જ્ઞાન આપવાને બસ છે. તેવું જ સ્વરાજ્યનું છે એક મોટા સમુદાયે પોતાની હિંમત બતાવવાની જરૂર રહી.

૧૪. જેને ગમે તે રમે. જેને પાલવે તે જ મેદાનમાં આવે. નોતરૂં
સૌને છે. પણ ભૂખ્યા જ ભાણે બેસશે તો પે અકળાશે. જે ભૂખ્યો નથી
તેને પકવાન્નો પણ નહી ગમે. જે ભૂખ્યો છે તે સૂકો જારનો રોટલો
પણ રસપૂર્વક જમી જશે. તેમ જ જે અસહકાર સમજ્યા છે, જેણે
ધર્મનો મર્મ જાણ્યો છે, તે જ ઉભા રહી શકશે. સમજેલાને સૌ
સહેલું છે, અણસમજુને બધું અઘરૂં. આંધળાંની પાસે આરસી શા
કામની?

૧૫. સત્યાગ્રહી લશ્કરની ભરતીમાં ઓરત–મર્દ, જુવાન–ઘરડાં,
લૂલાં–પાંગળાં, દુર્બળ–સબળ, હિંદુ–મુસલમાન, પારસી–ઇસાઇ
યહુદી, બ્રાહ્મણ–ક્ષત્રી–વૈશ્ય–શૂદ્ર, ઢેડ–ભંગી–બધા દાખલ થઇ
શકે. પ્રહ્લાદ જેવા કોઇ બાળક નિકળી પડે તો તે પણ દાખલ
થઇ શકે. અને માબાપ પોતાનાં બાળકોને પણ ભરતીમાં કહાડી શકે
આવો શંભુમેળો છતાં એ લશ્કર સામાના લશ્કર કરતાં ઘણ
વધારે કામ કરી શકે અને તેનું ખર્ચ તો હોય જ શું? એ લશ્કરન
સિપાઇમાં ગુણ માત્ર નિર્ભયતાનો હોવો જોઇએ. તેનામાં મરવાન
શક્તિ હોવી જોઇએ એટલે તે સિપાઇમાં આસ્તિકતા હો
જોઇએ.

૧૬. જે બીજા ગુણોની માગણી મેં આ સમયે કરી છે
હંમેશની નથી. તે ગુણો તો આજની પરિસ્થિતિને અંગે આવશ્યક

૧૭. હવે વિચારીએ કે આપણી લાયકાત શામાં રહેલી
(૧) નિર્ભયતા. (૨) શાંતિ. (૩) હિંદુ–મુસલમાન એકતા.
સ્વદેશી. (૫) અસ્પૃશ્યતાનિવારણ આ તો સહેલું છે.

૧૮. તોફાન, પાખંડ, ઉદ્ધતાઇ, દાંડાઈ, જૂઠ, પશુબળ વિ
દૂર રાખી આપણેતો શાન્તિ, સરળતા, નમ્રતા, સાદાઇ, સત્ય
આત્મબળનો વિજય કરાવવો છે. તેથી પ્રથમ ગુણ જ અ
જેને 'ભોળાઇ' કહીએ છીએ તે શોધવો જોઇએ. તે ભોળાઇને

શૌર્યનો રંગ ચડે ત્યારે તે શોભે. એવું કાર્ય થવાની મેં આશા રાખી છે.

૧૯. [જેનામાં શૌર્ય છે તે ડરકણ નથી કે નથી અવિનયી. કાયદાનો સવિનય ભંગ કરનાર પોતે જ પોતાનો કાયદો બને છે. કાયદાનો સવિનય ભંગ કરનારનામ ઉચી કોટિની હિમ્મત અને સારાસાર વિવેકશક્તિ જોઇએ.

૨૦. [સત્યાગ્રહની લડતમાં જ હિમ્મત જોઇએ છીએ એમ નથી. જે લડાઈમાં જીતની આશા રહેલી છે તેવી ગમે તેમાં હિમ્મતની જરૂર છે જ. શસ્ત્રની લડાઈમાં પણ યોદ્ધા એટલા વિશ્વાસથી લડે છે કે પોતાની જમીન તો જીત મળ્યે પાછી લેવાના; તો આ શાંત યુદ્ધમાં બીજું પરિણામ કેમ આવે? પણ લડાઇ દરમિયાન આપણી જમીનનો કબજો ખોવા પણ આપણી તૈયારી હોવી જોઇએ. આ લડત જ આત્મવિશ્વાસની એટલે ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાની છે.

૨૧. શાંતિ એ બલિષ્ઠનું શસ્ત્ર છે, અને તેના હાથમાં જ તે શોભે છે. શાંતિ એટલે ક્ષમા અને ક્ષમા એ વીરનુ ભૂષણ છે. જેને હોજરી નથી અને ખાતો નથી તેને કંઇ અપવાસનું પુણ્ય મળતું નથી. જે મારી શકતો નથી તેથી મારતો નથી તે કંઇ પુણ્ય નથી કરતો. પરાણે પુણ્ય હોય જ નહિ. સ્વરાજ્યના યોદ્ધા જ્યારે એક પણ પારસી, એક પણ અંગ્રેજ એક પણ સહકારી હોય, તેને સતાવે નહિ, તેની ઉપર વેરભાવ ન રાખે, ત્યારે તેઓ શાંતિના લશ્કરમાં જોડાવાને લાયક બન્યા ગણાય. શાંતિના નામને અશાંતિનું કામ કરવા સારૂ વાપરનારા દેશદ્રોહી તો છે જ, પણ તેઓ જગતદ્રોહી પણ બને છે, કેમકે આપણા શાંતિ શસ્ત્રના ઉપયોગને જગત્ તૃષાતુરની જેમ ટગર ટગર નિરખી રહ્યું છે. જ્યાંસુધી શાંતિને બળવાનના શસ્ત્ર રૂપે વાપરતાં હિંદુસ્થાન ન શીખે ત્યાંસુધી સમાધાનીને અશક્ય સમજી તેનાથી સો ગાઉ દૂર રહેવું જોઇએ.

૨૨. અહિંસાની પ્રતિજ્ઞાને લીધે આપણે આપણો તેજોવધ ન થવા દઇએ. એટલે આપણને પેટે ચાલવાની કે નાક-લીસોટી

કે યુનિયન જૅકને સલામો કરવાની કે અમલદારોના કહેવાથી કો
પણ જાતનું નામોશી લાગે તેવું કૃત્ય કરવાની એ પ્રતિજ્ઞા ફરજ
પાડતી નથી. તેથી ઉલટું, આ પ્રતિજ્ઞા તો એવી ફરજ પાડે
કે ગોળીથી ઉડાવી મૂકવામાં આવે તોપણ આવું કોઇ કૃ
આપણે ન કરીએ. દાખલા તરીકે જલિયાંવાલા બાગમાંના લો
ઉપર ગોળી છોડવામાં આવી ત્યારે તેમની ફરજ પાછા ભાગવાન
કે પીઠ ફેરવવાની નહોતી જ. જો તેઓ અહિંસાનો મર્મ સમજેલ
હોત તો આપણે તેમની પાસેથી એવી આશા રાખત કે જ્યાં
ગોળી ચાલી ત્યારે ખુલ્લી છાતીએ તેઓ તેની સામા જાય અને તેમન
મરણથી દેશનો છૂટકારો થશે એવી શ્રદ્ધાપૂર્વક મૃત્યુને આનંદથી વધાવી લે

૨૩. અહિંસાવાદી તો જાલિમના જોરને હસી કહાડે છે અ
પોતાની નિર્વૈરતાથી તેને મોળો પાડે છે. તેણે ધાર્યું હતું તેમ
આપણે વર્ત્યા તેથી જનરલ ડાયરની જાળમાં આપણે ફસાયા.
તેની ગોળીના મારામાંથી આપણે નાસી છૂટીએ, આપણે પેટે
ચાલીએ અને નાક-લીસોટી તાણીએ એવું તે કરાવવા માગતો હતો.
'તોબા પોકરાવવા'ની યુક્તિનો તે એક ભાગ હતો. આપણે સામે
મોંએ તેનો વિરોધ કરીએ તો ભૂતના ભડકાની માફક તે ઉડી
જાય. આપણે સહુ એ જાતની હિમ્મત ન યે બતાવી શકીએ, પરંતુ
મારી ખાત્રી છે કે આપણામાંના કેટલાકમાં જરા પણ બદલો
લેવાની ઇચ્છા વિના આવા જુલમો સામે ખડકના જેવા અડગ
રહીને ઉભવાની હિમ્મત નહિ હોય ત્યાંસુધી સ્વરાજ્ય મળવાનું
નથી. જેમ હવામાં જોરથી હાથ વીંઝીએ તો તે ઉતરી જાય, તેમ
જાલિમના જોરનો સામો જવાબ ન મળે તો તેને પોતાને તેનો પાછો
આંચકો વાગે છે.

૨૪. કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવાની શક્તિ મેળવવા સારુ
જેમ આપણામાં ઉપર વર્ણવી તેવી શાંત હિમ્મતની જરૂર છે
તે જ પ્રમાણે સ્વેચ્છાથી હુકમ ઉઠાવવાની પૂરેપૂરી તાલીમની પણ
જરૂર છે. કાયદાનો સવિનય ભંગ એ અહિંસાનું સક્રિય સ્વરૂપ છે.

નબળાની નિષ્ક્રિય અથવા અભાવાત્મક અહિંસા અને સબળાની અહિંસામાં જે ભેદ છે તે કાયદાના સવિનય ભંગમાં જોઇ શકાય છે. નિર્બળતાથી તો સ્વરાજ્ય મળે જ નહિ, તેમ અભાવાત્મક અહિંસાથી પણ આપણું કાર્ય સરે નહિ. [મહેનત કર્યા વગર ઇશ્વર પણ મદદ નથી કરતો, કેમકે] મનુષ્ય યત્ન વિના ઇશ્વર કૃપા થતી જ નથી.

૨૫. કાયદાનો સવિનય ભંગ કરનારા તરીકે આપણે દરેક જગ્યાએ નિરંકુશ બનવાના વલણ સામે ભારે સાવચેત રહેવું જોઇએ. અને સવિનય ભંગનો અખતરો ચાલુ હોય ત્યારે દેશના બીજા કોઈ પણ ભાગમાં ખૂનામરકી થાય તો દેખીતી રીતે જ એ અખતરાને ભારે ધક્કો પહોંચે અને કદાચ અખતરો બંધ પડવાનો પણ વખત આવે, એ વાત તો દેશને હૈયે ઠસાવવાની હવે જરૂર નથી રહી. જે ભાગમાં સત્યાગ્રહ ચાલુ હોય ત્યાંના લોકો કેદ થાય, ગોળીઓથી વિંધાઇને ચાળણીઓ થાય અગર તો જાલિમના દૂતોને હાથે તેમના પર સિતમોના વરસાદ વરસે તોપણ દેશના બાકીના ભાગોએ ખામોશ સ્વસ્થ રહેવું જોઇએ. ચાહે તેવા પ્રસંગો વચ્ચે પણ સોળવલ્લું સોનું નિવડીને બહાર આવવાની શક્તિની આપણે તેમનામાં આશા રાખીએ જ.

૨૬. કાયદાના સવિનય ભંગથી હવે આપણે અજાણ્યા નથી. જેલ તો તેની સાથે છે જ તે ભોગવી આવીશું. ભલભલા ગયા છે, તો આપણે શીદને આટલું ન કરી શકીએ? એટલે તેમાં તો કંઇ નથી.

૨૭. પણ–! માર્શલ લૉ થાય તો? ગુરખા આવે તો! ટૉમી ઍટકીન્સ આવે તો? અને પછી ભાલાં મારે, ગોળી છોડે, પેટે ચલાવે તો! અરે ભલેને આવે. છો આવનો. પેટે ચલાવે તો વારૂ! મરીએ પણ પેટ ન ઘસડીએ. ભાલું મારે તો ભલે મારે. મરકીને બદલે ભાલે મરીશું. અને ગોળીબાર કર્યે થોડા આપણે પીઠ ફેરવવાના હતા! હવે તો જોશ એવું આવ્યું છે કે છાતી ખુલ્લી મૂકીને

જેમ ગોઈદાંડિયામાં મોઈ ઝીલીએ તેમ ગોળીને છાતીએ ઝીલવી. ગુરખાને ભાઈ બનાવવા. અને નહિ બને તો ભાઈને હાથે મરવું એવું શુભ કયું? એમ કહેતાં તો શેર લોહી ચડે જ.

૨૮. પણ ગુજરાતે બંદુકના ભડાકા કયે દહાડે સાંભળેલા? ગુજરાતે લોહીની નદીઓ ક્યારે જોયેલી? ફટાકડાની જેમ બંદુકો ફૂટતી હોય અને માટલીની જેમ માથાં ફૂટતાં હોય તે ગુજરાતથી જોયાં જાય કે?

૨૯. બીજાનાં માથાં ફૂટતાં ગુજરાત જોઈ શકે તો એ ગરવી ગુજરાત મરે. પોતાનાં માથાં ફૂટતાં જૂએ તો ગુજરાત અમરપદ મેળવે. તેને સારૂ તાલીમ શી?

૩૦. વિશ્વાસ. એ વિશ્વાસ સમિતિના ઠરાવથી ન મળે. ઈશ્વર દુર્બળનો બેલી છે, ઇશ્વર હિમ્મતનો દેનાર છે. રામ રાખે તેને કોઈ ન ચાખે. તેણે આ દેહ દીધો; તે ભલો લઈ જાય. આ દેહને સંઘર્યો સંઘરાય તેમ નથી. જેમ રૂપિયો તેમ દેહ સારા કામમાં ખર્ચવો જ ઘટે. અને આ અત્યાચારમાંથી નિકળવાના કામમાં દેહ દેવો એના જેવો રૂડો બીજો અવસર દેહ દેવાનો કયો હોય? આમ જે હૃદય પુર્વક માને તે તો હસતે મુખે, છાતી ઉઘાડી મેલીને નિશ્ચિંતપણે ગોળીઓને દડાની જેમ ઝીલે.

૩૧. આવો અડગ વિશ્વાસ હોય તો જ કોઈ તાલુકાએ રણમાં ઝૂકાવવુ..

૩૨. બધાને આવો વિશ્વાસ ભલે ન હોય. મેં પ્રમાણ આપ્યું છે. પણ બીજાઓનામાં ભલે ગોળી ઝીલવાની તાકાત ન હોય. પણ બીજાઓનાં ઘરબાર લૂંટે તોપણ તેઓ માથું ન ઝૂકાવે એટલી તાકાત તો તેમનામાં હોવી જ જોઇએ, ઘરબાર લૂંટશે તો ભલે લૂંટે. તેમાં જ જીવતા હોઇશું તો પાછા જઇશું. અને તે પાછા લેતાં મરીશું એ જ સ્વરાજ્ય છે.

૩૩. [illegible] ક્યારે શરૂ કરવાનો [illegible] અને [illegible] ન [illegible] આપણું એકેએક કુચેષ્ટાના સર્વોપરી એકાદ [illegible] માની લેવાની ભૂલભરી માન્યતાથી હરેક વખતે આ વસ્તુ પોકળ પુરવાર થયેલો જોવામાં આવે છે. મારી ખાત્રી છે કે એ વસ્તુ આપણું સર્વ દુઃખોનું સર્વોપરી એકાદ નિવારણ ધારે, ન જ રહે; માત્ર તેને માટે એવું વાતાવરણ દેશમાં પેદા કરવા આપણે શક્તિમાન થવું જોઇએ. વ્યક્તિને માટે તો એવું વાતાવરણ હમેશાં છે જ, સિવાય કે જ્યાં પોતાના એકલાના સત્યાગ્રહ કરવાથી પણ ખરેખર ખૂનામરકી ચાલે તેવું હોય. આ વ્યક્તિધર્મની મર્યાદા છેલ્લા સત્યાગ્રહ વખતે મેં જોયું.

૩૪. જ્યાં એવો પણ વખત આવે જ્યારે ચાહે તે ભોગે પણ અંતરના નાદની ઉપેક્ષા કરવાનું વ્યક્તિઓથી પણ બની શકે નહિ. મારે પોતાને માટે હું એવો સમય આવેલો સ્પષ્ટ કલ્પી શકું છું કે જ્યારે મારા પકડાવાથી ખૂનામરકી ચાલવા વિષે ખાત્રી લાગતી હોય તોપણ મારે સરકારના પ્રત્યેક કાયદાનો નિરાદર કર્યે જ છૂટકો હોય. જ્યારે અંતરના અવાજને દબાવી રાખવો એ ઈશ્વરનો ઇન્કાર કર્યા બરોબર થઇ પડે તેમ હોય ત્યારે કાયદાનો સવિનય ભંગ એ માણસનો સર્વોપરી ધર્મ થઈ પડે છે.

૩૫. વળી એ લક્ષમાં રાખવું જરૂરી છે કે અત્યારે અસહકારીઓ જે કાયદાનો ભંગ કરી રહ્યા છે તે તેમણે મૂળ કરવા ધારેલો સવિનય ભંગ નથી. ન્યાયસભા ભરવાના કે તેમાં હાજરી આપવાના હક્કને સારુ અગર તો શાંતિમય સ્વયંસેવકોની સમિતિઓ બનાવવાના હક્ક સારુ લડવાના અસહકારીઓના આજના આગ્રહને સવિનય ભંગનો કે સત્યાગ્રહનો દરજ્જો આપવો અનુચિત છે. અત્યારે તો અસહકારીઓ માત્ર બચાવની લડાઇ કરી રહ્યા છે. હુમલાની લડાઇ તો અસહકારીઓ શાંતિ અને અહિંસાનું વાતાવરણ જાળવવાને વિષે તેમના મનને પૂરતી ખાત્રી થશે તેની સાથે જ હજુ હવે આદરશે ને તે અવશ્ય આદરશે. એવું વાતાવરણ જાળવવાને સારુ [illegible]

શક્તિ આપણામાં આવી છે કે નહિ તે તપાસી જોવાય પરીક્ષામાં આજે આપણને ઉતારીને સરકારે આપણી ઉપર ખરેખ અહેશાન જ કર્યો છે.

૩૬. આપણને મળેલું ફરમાન તો જાણીતું છેઃ—

(૧) અહિંસાવ્રત પાળી હરહાલતમાં શાંતિ જાળવવી; ચાહે તેટલી પજવણી થાય તોપણ.

(૨) હિંદુ-મુસલમાન એકતાને પ્રાણથી પણ અધિક વહાલી વસ્તુ ગણીને જાળવવી; ગમે તેટલું તાણ પડવાના પ્રસંગો ઉભા થાય તોપણ.

(૩) પરદેશી કાપડનો સદંતર બહિષ્કાર કરવો; પછી માત્ર લંગોટીથી ચલાવી લેવું પડે તોપણ.

પોતપોતાના વખતમાંથી બચતી દરેક પળ દરેક સ્ત્રીપુરુષે રેંટિયો કાંતીને સૂતર પેદા કરવામાં આપવી.

૩૭. જ્યારે આ આજ્ઞાઓનો આપણે પૂરો અમલ કરીશું ત્યારે અને ત્યારે જ આપણામાં સત્યાગ્રહ કરવાની તૈયારી જામશે. સત્યાગ્રહના શસ્ત્રમાં એક આખી પ્રજાની ઇચ્છાને તુચ્છકારનાર ચાહે તેવડી ચક્રવર્તી સલ્તનતને સુદ્ધાં જેર કરવાનું અમોઘ સામર્થ્ય રહેલું છે.

૩૮. [આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે અહિંસાપાલન ઉપર ઘણો ભાર મૂકાયો છે. આ ઉપરાંત એકતા વિષે આપણે જેટલું બોલીએ તેટલું ઓછું છે. એકતા વગર આપણે એકપ્રજા નથી, અને તેનું બળ પણ આપણામાં નથી. બળ વગર ઝૂઝવું એ હારેલી લડત લડવા નકિળ્યા જેવું સમજવુ. વિશેષમાં] સવિનય ભંગની તૈયારી એટલે ખાદીનો પ્રચાર, રેંટિયાનો પ્રચાર, સૂતરનું વજન અને તેનો ગુણ વધારવા, વણકરો વધારવા, પૂણીઓમાં સુધારો કરવો, શરાબ નાબૂદ કરવો, રાષ્ટ્રીયશિક્ષણ પાકું કરવું, અસ્પૃશ્યોની સાથે સંબંધ જોડવો; આમ અનેક રચનાત્મક કે ઉત્પન્ન કરનારી પ્રવૃત્તિઓ વધાર્યા કરવી. તેમાંથી જ સવિનય ભંગ

આવે છે, જ્યાં સવિનય ભંગ નથી આદર્યો ત્યાં આવી પ્રવૃત્તિઓ ઘણા વધારે વેગથી ચાલવી જ જોઇએ.

૩૯. જે ઘડીએ આપણે કુલ પરદેશી કાપડનો દેશમાંથી બહિષ્કાર કરી શકીશું અને પોતપોતાના પ્રાંતમાં અને ગામડાઓમાં જોઇતી બધી ખાદી પેદા કરી લઇશું તે જ ઘડીએ કદાચ પ્રજાસમુદાયને હાથે કાયદાનો સવિનય ભંગ શરૂ કરવાની જરૂર પડશે, અગર પણ આપણે સ્વતંત્ર થઇશું. તેથી જ્યાંસુધી પરદેશી કાપડના બહિષ્કારનો અને પોતપોતાના પ્રદેશને જરૂર પૂરતી બધી ખાદી પોતાને ત્યાં પેદા કરી લેવા જેટલો સ્વદેશીનો કાર્યક્રમ આપણે હાથે પાર ન પડ્યો હોય ત્યાંસુધી કાયદાના સવિનય ભંગની પહેલ કરવાની આપણે જેટલી ઓછી ઉતાવળ રાખીએ તેટલું સારૂં છે.

૪૦. મહાસભાની સંસ્થાઓને મજબૂત કરી લેઇએ. સભાસદો નોંધવાનું અને ચાર આના ઉઘરાવવાનું કામ તો ઘણું જ વેગપૂર્વક ચાલવું જોઇએ. ગામેગામ મહાસભાની ઑફીસ સ્થાપવી જોઇએ અને તેમાં પાંચ અમલદારો નિમાઇ જવા જોઇએ. આ બધું કામ ન થતું હોય તે આપણે કદિ સર્વત્ર સવિનય ભંગને સારૂ તૈયાર થવાના જ નથી.

૪૧. આપણી પ્રવૃત્તિ દરમિયાન સરકારની દમાણનીતિને અંગે જે કંઇ ફરજ્યાત સવિનય ભંગ કરવાના પ્રસંગો આપણા ઉપર આવી પડે ત્યાં તો બધે જ આપણે તે સહર્ષ વધાવી લઇએ અને એવો સવિનય ભંગ કરીએ.

૪૨. પણ જો કદિ આ બધી પકડાપકડી અને દમાણ આપણને નાસીપાસ કરી દે અગર તો આપણને પાડે તો તે એ આપણી દુર્બળતાની તેમ જ સ્વરાજ્યને માટે આપણી ચોકખી નાલાયકીની જ નિશાની ગણાશે. જે મરવાથી ડરે છે અગર તો માથું આપવાથી કાયર થઇ મોં છુપાવે છે તે સિપાઇ નથી, સાચો સિપાઇ તો પોતાને જેટલું વધુ ખમવાનો પ્રસંગ આવે તેટલો પોતાને સૌથી વહેલું ખમવાનો વખત આવ્યો જોઈ રાજી થાય.

૪૩. આપણી અહિંસાની પ્રતિજ્ઞાને વિસારી તો આપણે નવા જલિયાંવાલા બાગોને સારૂ અને હિંદુસ્થાનને એક વિશાળ કતલખાનું બનેલું જોવાને સારૂ તૈયાર રહેવું પડશે. અંગત હૂમલાઓની કસોટીમાં થઇને પણ આપણે પસાર થવું જોઇશે. આપણે પ્રત્યક્ષ મરણનો ભય તજવો જોઇએ. મને ઉમેદ છે કે જો હિંદી પ્રજાના ભાગ્યમાં એવો વખત આવવાનો હશે તો તે સામે ઉભા રહેવા હિંદુસ્થાનમાંથી પૂરતા અસહકારીઓ નિકળશે, જેમને વિષે લખાશે કે 'તેમણે ગોળીઓ ખાધી પણ તેમનાં ભવાં સરખાં ન ચડ્યાં, અને પોતાને મારનાર અજ્ઞાનીઓના કલ્યાણની પ્રાર્થના કરતા કરતા જ તેઓ મૂઆ.'

૪૪. સવિનય ભંગ કરવાને પ્રજા તલપાપડ થઇ રહી છે. પણ તેમનો નમૂનેદાર સંયમ અને જાતે સ્વીકારી લીધેલી તાલીમ જ જેને જેને આવા હૂકમો મળે છે તેને તેનો સવિનય ભંગ કરતાં અટકાવે છે. હજી વધુ તાલીમ અને વધુ સંયમ કેળવીને પણ પ્રજા ચડશે જ. કાયદાના 'સવિનય ભંગ'નો અમલ કરવાનો ઉચ્ચ અધિકાર અને લાયકાત આપણને પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં આ બન્ને ગુણોને હજુ પુષ્કળ વધારે પ્રમાણમાં આપણે કમાવા પડશે. સવિનય ભંગ તે જ છે જેમાં કોઈ પણ પ્રકારની શેખી કે ધમકી ન હોય, જોરજબરાઈ ન હોય. એમા અંધાધુંધી પણ ન હોય. સવિનય ભંગ કરનાર માણસ જેલને માગી લે છે. એ જેલનો આશક છે. તેથી તે પકડાય કે જેલ જાય ત્યારે શોક કે રોષનાં પ્રદર્શન કરવાપણું ન હોય પણ તેને તેની ઇષ્ટ વસ્તુ મળી તે સારૂ આનંદ-ઓચ્છવ કરવાપણું જ હોય. ચોક્કસ નક્કી કરી આપેલા કાયદાઓની બહારના બીજા કાયદાઓ પ્રજા નહિ ભાંગે અગર તો મુખ્ય આગેવાનો પકડાય તોપણ પ્રજા તોફાન કે રમખાણ નહિ કરી બેસે એવી આપણે ખાતાજરી લઇ શકતા હોઇએ, તો આવતી કાલથી જ કાયદાનો સવિનય ભંગ શરૂ થઇ શકે.

એમ આપણને જણાય તેની ર
ફકરાઓ જ છૂટકો છે. દરમિયા
આપણે મળી લેવા ઉચિત
વિચારપૂર્વક પાલન કરવાનો જે સંયમ આપણે બતાવીશું તેમાંથી જ હાલ સત્તાધારીએ જે કાયદાઓ વિનયપૂર્વક ભાંગવાનું સામર્થ્ય આપણામાં આવશે.

૪૬. પણ આમ જોકે લખવે કામ સહેલું લાગે છે છતાં ને સમજાય ત્યાંસુધી અઘરું છે. જે તાલુકો બીડું ઝડપે તેનામાં ભારે પરિવર્તન થયેલું હોવું જ જોઇએ. તે તાલુકાના સિપાઇઓ એક ક્ષણ પણ નવરાં ન બેસે. તેથી જ્યારે લડત શરૂ થશે ત્યારે પ્રત્યેક સત્યાગ્રહી જેલ જવા સારુ કોઇ જગ્યાએ સવિનય ભંગ કરતા હશે, અથવા તો સૂતર કાંતતાં હશે, ખાદી વણતાં હશે, કે રૂ પીંજતાં હશે કે લોઢતાં હશે. કોઇથી એક ક્ષણ વાર નવરાં ન જ બેસાય. પછી ભલે તે પૈસાદાર હોય કે ભીખારી સિવાયગિરીમાં નવરંગી મરીઆઇનો ભેદ ન હોય. પંચમ જ્યોર્જ જ્યારે નૌકામાં કામ કરતો હતો ત્યારે તે પણ બીજાની જેમ બોરે સૂતો અને દૂધ વિનાનો કાવો તથા ભૂંસાવાળી કઠણ રોટી ખાતો એમ જ હોય.

૪૭. એટલે કે તાલુકાને તૈયારી કરવી હોય ને તેમ જ તૈયાર થયેલો તાલુકો પણ પોતાના તાલુકાના ગામોનું એકેક પત્રક કરે અને તેમાં નીચેની વિગત ભરે –

(૧) ગામનું નામ.
(૨) મથકની જગ્યાથી તેનું અંતર

(૩) કુલ વસ્તી. તેમાં સ્ત્રી, પુરુષ, સોળ વર્ષની અંદર બાળક-બાળકીઓ, હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ઈસાઈ ઢેડ, ભંગીની સંખ્યા.
(૪) રેંટિયાની સંખ્યા.
(૫) સાળોની સંખ્યા.
(૬) પીંજણોની સંખ્યા.
(૭) કપાસનો જથ્થો.
(૮) નિશાળ અને તેમાં હાજરીની સંખ્યા.
(૯) પોલિસની સંખ્યા.
(૧૦) સરકારી હકૂમતની નિશાનીઓ.
(૧૧) જેલમાં જવાને તૈયાર હોય તેમની સંખ્યા.
(૧૨) દારૂનાં પીઠાંની સંખ્યા.
(૧૩) સહકારીઓ હોય તો તેમની સંખ્યા.

૪૮. જો આપણે એક લશ્કર બન્યા હોઇએ તો દરેક ગામમાં પ્રજાનો પ્રતિનિધિ અને પ્રજાપંચ હોવાં જોઇએ. દરેક વિશ માણસની ટુકડી હોવી જોઇએ, અને તેમાં એક તે ટુકડીનો સરદાર હોવો જોઇએ. એવા વિશ સરદારોની પાછી એક ટુકડી હોવી જોઇએ અને તે વિશમાંથી એક સરદાર નિમાય. બનતાં સુધી આમાં હિંદુ-મુસલમાન કે બીજા વાડા ન બંધાવા જોઇએ. રીત તો એ છે કે પાડોશીઓમાં જ એમ ટુકડીઓ બંધાઇ જવી જોઇએ. જ્યાં લોકમત બંધાયો હોય ત્યાં આ કામમાં જરા પે મુશ્કેલી ન આવવી જોઇએ. લોકમત બંધાયાની આવું સંગઠન એક ભારે નિશાની છે.

૪૯. એક જીલ્લો પણ જો પૂરો તૈયાર હશે તો તેની મારફતે આપણે લડત ખૂબ ચલાવી વિજય મેળવી શકીશું. તેવા જીલ્લામાં તે સમયે રહેવા હું તૈયાર છું. તે તૈયારીની શરતો આ છેઃ-

(૧) ત્યાંના હિંદુ-મુસલમાન સગા ભાઈની જેમ રહેતા હોય; એકબીજાથી ડરીને નહિ પણ એકબીજાને પ્રેમને વશ વર્તી.

(૨) ત્યાંના હિંદુ, મુસલમાન, પારસી બધા અંતઃકરણપૂર્વક માનતા હોય કે હિંદુસ્થાનની માફતે ખિલાફતની છત કેવળ શાંતિમય યુદ્ધથી જ થઇ શકે.

(૩) ત્યાંના લોક માનતા હોય કે શાન્તિની સાથે આપણામાં ફાંસીએ લટકવા સુધીની હિમ્મત હોવી જોઇએ. અને તે હિમ્મત ત્યાંના સોમાં એક જણમાં તો હોય જ; એટલે પાંચ લાખની વસ્તીના જીલ્લામાં એવા શાંત મરજીવા ઓછામાં ઓછા ૫૦૦૦ નિકળવા જોઇએ.

(૪) ત્યાંના હિંદુઓ અસ્પૃશ્યતાને પાપ સમજતા હોય અને ભંગી ઢેડ ઇત્યાદિ સાથે દયાભાવથી વર્તતા હોય.

આટલું તો માનસિક આચરણ અને તેમની સચ્ચાઇની નિશાની દાખલ અને તેમની ખંતના પુરાવા દાખલ.

(૫) ત્યાંની વસ્તીના નેવું ટકા સ્ત્રીપુરુષો પરદેશી કાપડનો ઉપયોગ ન કરતાં હોય અને કેવળ હાથે કાંતેલી અને તે જીલ્લામાં જ વણાયેલી ખાદી પહેરતાં હોય અને તેમાં દર દશ જણ દીઠ એક રેંટિયો હોય અને તે ચાલતો હોય.

૫૦. જો સત્ય અને શાન્તિએ આપણામાં ઘર કર્યું હોય તો આપણને ઉપરની શરતો રમત માત્ર છે. એટલું સૌ યાદ રાખશે કે આપણા વિરોધીઓ–પછી તે અંગ્રેજ હોય કે આપણા જ વર્ણના સહકારીઓ હોય–તેમનો આપણે તિરસ્કાર ન કરીએ, તેમને ગાળ ન દઇએ, તેમનું અપમાન ન કરીએ. આપણે જ બળે આપણે ઝુઝવાનું છે, તેમને હલકા પાડીને નહિ. આ લડત સભ્યતાની છે. સભ્યતાને જગતમાં શત્રુ નથી, નથી તે નથી જ.

૫૧. [કાયદાનો સવિનય ભંગ એટલે શું તે બરોબર સમજવાની જરૂર રહી. કાયદાનો સવિનય ભંગ એટલે જે રાજ્યસત્તાના કાયદા અથવા હુકમો પ્રજાની આધ્યાત્મિક, નૈતિક અથવા શારીરિક સ્થિતિની પડતી કરાવે તેના અમુક અથવા બધા કાયદાઓનો કોઇ પણ જાતની મલિન ઇચ્છાઓથી દોરાયા વગર, વિવેક અને અહિંસાનું પાલન કરીને

પરિણામ માટે બેપરવા રહીને અંતરના અવાજે જાણી જોઈને કરેલો નિરાદર અથવા ભંગ. આજ કાયદાનો સવિનય ભંગ.]

૫૨. કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવાનો દરેક શહેરીનો કુદરતી હક્ક છે. પોતે માણસ મટી ગયા સિવાય તે તેને છોડી શકે જ નહિ. સવિનય ભંગની પાછળ અંધાધુંધી નથી થતી પણ એ ર[illegible] કાયદાના અવિનયી ભંગથી જ થાય છે. દરેક રાજ્યગુન્હાને ભંગને બળપૂર્વક બેસાડી દે છે. તે તેમ ન કરે તો નાશ પામે. પણ સવિનય ભંગને દબાવી દેવો એ અંતરાત્માને કેદ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા બરોબર છે. સવિનય ભંગથી જોર અને પવિત્રતા આવે જ. સવિનય ભંગ કરનાર હથિયાર વાપરતો નથી, અને તેથી કરીને લોકમતના અવાજને સાંભળવાને ખુશી હોય એવી કોઈ સરકારને તે નુકસાન કરતો નથી. પણ આપમુખત્યાર સરકાર માટે તે ભય ભરેલો છે. કારણકે જે બાબત વિષે તે સરકાર સામે ટક્કર ઝીલે છે તે [illegible] બાબતમાં લોકોનો મત મેળવીને તેને તે જમીનદોસ્ત કરી નાં[illegible] છે. તેથી સરકાર જ્યારે અધર્મી થાય અથવા બીજા શબ્દો[illegible] કહીએ તો ભ્રષ્ટ થાય ત્યારે સવિનય ભંગ પવિત્ર ફરજ થઈ પડે [illegible] અને જે શહેરી આવી સરકાર જોડે સંબંધ રાખે છે તે [illegible] અનીતિ અથવા અધર્મમાં ભાગીદાર બને છે.

૫૩. તેથી અમુક કાયદાની બાબતમાં સવિનય ભંગ કરવો [illegible] ડહાપણ ભરેલું છે કે નહિ એવો સવાલ થઈ શકે; ધારાની [illegible] સાવચેતી આપવાની સજાનું બની શકે; પણ સવિનય ભંગના [illegible] વિષે તો સવાલ થઈ જ ન શકે. તે એક જન્મસિદ્ધ હક્ક છે [illegible] સ્વાભિમાન ગયું કર્યા વિના તે જતો કરી શકાય નહિ.

૫૪. સવિનય ભંગના હકનો આશ્રય કરવાની સાથે તેનો [illegible] કરતી વખતે બને તેટલી [illegible] કાળજી રાખવી જોઈએ. [illegible] હિંસા અથવા અત્યાચાર [illegible] ન [illegible] તેને માટે [illegible] જ તેમાં [illegible] ભેદભાવ કરતાં [illegible] સંજોગોની જરૂરિયાત [illegible] હદની સીમા [illegible] જોઈએ.

૫૫. તીવ્ર સવિનય ભંગ અને શીત સવિનય વચ્ચેનો ચોક્કસ ભેદ સમજવો અગત્યનો છે. રાજ્યના કાયદાઓનો અહિંસાત્મક અને સ્વેચ્છાપૂર્વક કરેલો સવિનય ભંગ એ તીવ્ર સવિનય ભંગ છે; અને તેનો ભંગ કરવાથી નૈતિક ભંગ થતો નથી, રાજ્યસત્તાની સામે બળવાની નિશાની તરીકે તેને હાથમાં લેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે મુલકી કાયદાઓ અથવા રાજની સગવડને સારૂ કરેલા વ્યક્તિગત વર્તણુકના કાયદાઓની-જોકે આવા કાયદાઓ જ પોતે મુશ્કેલી ઉભી કરતા નથી અને તેથી તેમને ફેરવવાની જરૂર નથી-અવગણના કરવી એ તીવ્ર સવિનય ભંગ છે.

૫૬. બીજી બાજુએ જે કાયદાઓ પોતે જ ખરાબ છે અને જેને માન આપવામાં સ્વમાન અને મનુષ્ય તરીકેના માનની હાનિ રહેલી છે, એવા કાયદાઓનો આપણી ઇચ્છા વિરુદ્ધ ભંગ કરવો પડે તે શીત સવિનય ભંગ છે. શાંતિના હેતુઓ માટે સ્વયંસેવક સેનાની સ્થાપના કરવી, તેવા જ હેતુઓ માટે જાહેરસભાઓ ભરવી, મનાઇ હુકમો છતાં પણ, હિંસા ન ઉશ્કેરે અથવા તેનો વિચાર સરખો યે જેમાં ન હોય એવા લેખો છાપવા, આ બધો શીત સવિનય ભંગનો પ્રકાર છે. અને તે જ પ્રકારે વિરુદ્ધ હુકમો છતાં પણ લોકોને જેની ચોકી થતી હોય તેવી બીજી અગર જગ્યાઓથી દૂર રાખવાને શાંત રીતે ચોકી કરવી એ પણ શીત સવિનય ભંગ પછી ઉપર જણાવેલી શરતો તીવ્ર સવિનય ભંગમાં પાળવી જેટલી આવશ્યક છે તેટલી જ શીત સવિનય ભંગમાં પાળવી આવશ્યક છે.

૫૭. તીવ્ર સવિનય ભંગ કરવાનો હક્ક આપણને સખ્ત તપશ્ચર્યા પછી જ મળી શકે છે. તેથી કોઈ પ્રકારનો અકાળિક તીવ્ર સવિનય ભંગ કરવાથી આપણે ટળી ન શકીએ એવો બિનજરૂરી બારીક સમય આવીને ઉભો રહે. આપણે વિચારી શકીએ એવા બધા ઉપાયોથી તેવા સમયને આપણે આવતો અટકાવવો જોઇએ.

૫૮. વ્યક્તિગત સવિનય ભંગ એટલે એક વ્યક્તિ કે અગાઉથી નક્કી થયેલી વ્યક્તિઓની સંખ્યા કે મંડળ, કાયદા કે હૂકમોનો જે સવિનય ભંગ કરે તે. તેથી જે જાહેરસભામાં ટિકિટોથી પ્રવેશ નક્કી થયેલો હોય અને જ્યાં રજા વગર કોઇને દાખલ કરવામાં ન આવતું હોય તેવી જાહેરસભા છતી બંધીએ ભરવી. એ વ્યક્તિગત સવિનય ભંગનું દૃષ્ટાંત. જે જાહેર સભામાં સામાન્ય લોકોને કોઇ પણ જાતના અંકુશ વગર દાખલ થવાની છૂટ હોય તેવી સભા છતી બંધીએ ભરવી એ સામુદાયિક સવિનય ભંગનું દૃષ્ટાંત થયું. જ્યારે મનાઇ થયેલી જાહેરસભા હંમેશની પ્રવૃત્તિને અંગે ભરવામાં આવે ત્યારે તે શીત સવિનય ભંગ કહેવાય; પછી ભલે પરિણામે પકડાપકડી થાય. પરંતુ પકડાવાના અને કેદમાં જવાના ઉદ્દેશથી જ ફક્ત તેવી સભાઓ ભરવામાં આવી હોય તો તે તીવ્ર સવિનયભંગ કહેવાય. એ તો સ્પષ્ટ છે કે સવિનય ભંગ કરતો મજુર લોકોના જેવો વર્ગ ઉશ્કેરાઇ જવાનો સંભવ છે, તેથી હું એવી સલાહ આપું કે તીવ્ર સવિનય ભંગ એવા લોકો રહેતા હોય તે જગ્યાએ ન જ કરી શકાય. મજુરવર્ગને તીવ્ર સવિનયભંગમાં દાખલ કરવા એટલે શાંતિ ભંગને વહોરી લેવા બરોબર થાય. તેથી ખાદી, રેંટિયો, આવા ભાગોમાં મદ્યપાનનિષેધ વિગેરે કામોને ખૂબ વધારવાં.

૫૯. કર ન ભરવાનું કહેતાં જરૂર હું તમને શાહુકારી ચોરી કરતાં તો શીખવવાનો. સરકારને તો દશ માથાં અને વિશ ભુજા છે. તમે મહેસુલ ભરવાની ના કહેશો તેને બીજે દિવસે સરકારનાં ઘોડાં આવીને ઉભાં રહેશે. તે વખતે આપણે સિપાઇઓ સાથે લડીશું નહિ. આપણો કપાસ, અનાજ, શાકભાજી, જે લઇ જઇ શકે તે ભલે લઇ જાય, પણ સરકાર એ ચીજો આપણી પાસે રહેવા દેશે તો આપણે જરૂર ઘેર લઇ જવાના. એમ પોતાનો માલ ઘેર લઇ જવો એ ચોરી કહેવાતી હોય તો ભલે સરકાર આપણને દંડે કે મારી નાખે.

૬૦. કોઈ પણ કામનો આરંભ ન કરવો એ પ્રથમ બુદ્ધિલક્ષણ છે પણ જો આરંભ કર્યો તો તેને પાર ઉતારવું એ બહુ આવશ્યક છે. [માટે સો વાતનો વિચાર કર્યા પછી જ સવિનય ભંગ કરવા માટે ઘતું તેમાં શોભા છે.]

૬૧. કાયદાના સવિનય ભંગમાં રાજ્યની સત્તાનો અગર તો કબજાગિરીનો સંપૂર્ણ ઇન્કાર રહેલો છે અને તેથી રાજ્ય જ્યારે ન્યાયનીતિમાં સાવ દેવાળિયું બની ગયું હોય અને એને સુધારવાના બધા પ્રયત્નો ફોક હોય ત્યારે જ એવો ભંગ વ્યાજબી ગણાઇ શકે.

૬૨. દેશનું વાતાવરણ સ્વચ્છ થઈ જાય, જો 'સવિનય' પદનું મહત્ત્વ લો અને હૈયે પૂરેપૂરૂં ઠસી જાઇને મન વર્તન બન્નેથી તેઓ અહિંસક બની જાય, અને ત્યારે પણ સરકાર પ્રજાની ઇચ્છાને માન આપતી નથી થઇ એવું જો હું જોઇશ તો ત્યારની જરૂર મુજબ વ્યક્તિગત અગર સામુદાયિક સવિનય ભંગની હિમાયત કરનાર હું સૌમાં પહેલવહેલો હોઇશ એ વિષે મારા મનને છાંટાભાર શંકા નથી. જ્યાંસુધી હિંદુસ્થાનની પ્રજા પોતાનો જન્મસિધ્ધ હક્ક છોડી દેવાની ઇચ્છા જાહેર ન કરે ત્યાંસુધી એ ધર્મમાંથી છૂટી શકાય તેમ નથી.

૬૩. અંગ્રેજ લોક જેઓ જન્મથી જ લડવૈયા છે, તેમનામાંથી લોકોને જ્યારે હું સવિનય ભંગની લડતને વખોડતાં અને કેમ જાણે તે કોઈ આસુરી ગુન્હો હોય તેમ પૂરી કડકાઇથી તેની ખબર લઈ નાખવાની હિમાયત કરતા જોઉં છું, ત્યારે મને તેમની પ્રામાણિકતાને વિષે સાચે જ શંકા જાય છે. સશસ્ત્ર બળવાઓના બંદીજન બની જે પ્રજા આટલા કાળ તેના ગુણગાન કરતી આવી છે અને જેણે જાતે પણ યોગ્ય પ્રસંગોએ એ જ માર્ગની ઉપાસના કરી છે તે જ પ્રજામાંના અનેક લોક નિઃશસ્ત્ર અને અહિંસાભરી શાંત સવિનય ભંગની લડતના વિચાર સરખાની આજે આટલા વિરુદ્ધ શાસારૂ? હિંદુસ્થાન જેવા દેશમાં સંપૂર્ણ અહિંસાનું વાતાવરણ એ જાઇએ તો અસંભવિત વસ્તુ છે એ એમની દલીલ હું

સાચો પ્રયત્ન એ સ્વરાજ્ય છે. સ્વરાજ્ય તો જેમ દોડીશું તેમ તેમ છેટું જ લાગશે.

૩. અસહકારમાં ઠરાવો થયા કરે છે. મહાભારત લડાઇમાં અનેક વ્યૂહ રચાય અને તોડાય. બધાનો હેતુ એક જ હોય છે. વ્યૂહ રચાયા જેટલી જ તેને તોડવાની પણ જરૂર હોય છે. સત્યાગ્રહના યુદ્ધમાં હારને અવકાશ નથી પણ સામાન્ય યુદ્ધમાં તો હાર પણ થાય તો યે લશ્કર નાસીપાસ ન થાય. આપણી સામે એવો આરોપ મૂકાયેલો છે કે ભારતવાસીઓ હાર સાંખી શકતા જ નથી; એક હાર ખાધી એટલે તરત તેઓ નાસભાગ કરવા માંડે છે. આ આરોપને હિંદુસ્થાન ખોટો પાડશે એવી હું જરૂર આશા રાખી બેઠો છું.

૪. એવી દલીલ કરવામાં આવી કે ચૌરીચોરાના લોક તપી ઉઠે તેમાં બારડોલીને કઇ રીતે ધક્કો પહોંચે? હા, બારડોલીના પોતાના લોક જો કદિ ચૌરીચોરાનું જોઇને તોફાન કરી ઉઠે તો ભય ખરો, પણ બારડોલીને વિષે તો મને એવો કશો ભય છે જ નહિ. બારડોલી તાલુકાના લોક મારા અભિપ્રાય મુજબ આખા હિંદુસ્થાનમાં સૌથી શાંત છે. પણ હકીકત તો એ છે કે આખા હિંદુસ્થાનની વસ્તી સામું જોતાં બારડોલી તો 'દરિયા મેં ખસખસ' સમાન છે. એના પ્રયત્નને બાકીના બધા હિંદુસ્થાન તરફથી સંપૂર્ણ પીઠબળ ન મળે તો એ પ્રયત્નને કશું જ ફળ ન આવે. અને બારડોલીનો કાનુન-ભંગ પણ ત્યારે જ સવિનય ગણાય જ્યારે બાકીનું આખું હિંદુસ્થાન તદન શાંત રહે. જેમ ભરી દૂધકડાઈમાં સોમલનું એક બુંદ પડે તો પણ બધું દૂધ ઝેર બની જઇ નિરુપયોગી થઈ પડે છે તે જ પ્રમાણે ચૌરીચોરાના ઝેરથી બારડોલીનો વિનય પણ બેકાર બની જાય છે. કારણ જેટલે દરજ્જે બારડોલી હિંદુસ્થાનનું પ્રતિનિધિ છે તેટલે જ દરજ્જે ચૌરીચોરા પણ છે.

૫. અને ચૌરીચોરાનો બનાવ પણ રોગના એક બહાર ફાટી આવેલા ચિહ્ન રૂપે જ નથી શું? મેં કદિ એવું નથી માની લીધું કે જ્યાં

દમનનીતિ ચાલી રહેલ છે ત્યાં ભાગ્યે કોઈ જ જગ્યાએ માનસિક અગર પ્રત્યક્ષ મારફાડ થઈ જ નથી, મેં એટલું જ માન્યું છે, હજુ માનું છું અને 'યંગ ઇન્ડિયા'ના પૃષ્ઠોમાં એનો દસ્તાવેજ પૂરાવો મળશે.

૬. દમનનીતિવાળા પ્રદેશોમાં ક્યાંક ક્યાંક થતા અત્યારનાં છમકલાં અને તે સામે સરકાર તરફથી વર્તાવવામાં આવતા જુલમ અને દમન એ બે વચ્ચે કશું જ પ્રમાણ કે હદમર્યાદા નથી. સભાબંધી કરેલાં સ્થળોમાં ઇરાદાપૂર્વક સભાઓ ભરવી એ હું હિંસામાં ગણતો નથી. રોડાં કે પત્થરા ફેંકવા, ધમકી આપવી અગર બીજા દાખલાઓમાં જ્યાં ક્યાંક ક્યાંક અસહકારી કહેવડાવનારાઓ તરફથી પરાણે જે કેટલાંયે કામો કરાવવામાં આવે છે તેને અલબત્ત હિંસા કહું છું. ખરું જોતાં તો સવિનય ભંગની લડતમાં ઉશ્કેરણી બિલકુલ ન હોય; સવિનય ભંગ એ તો મૂંગે મોઢે દુઃખ સહેવાની તૈયારી છે. એની અસર અદૃશ્ય અને મુલાયમ છતાં ગજબની હોય છે. છતાં અત્યારની સ્થિતિમાં જરાતરા ઉશ્કેરણી અને જરાતરા વગરઇરાદાની બળજોરી અનિવાર્ય છે અને ક્ષમ્ય પણ છે એમ કંઇક મને ભાસેલું. એટલે કે આવી કંઇક અપૂર્ણતાઓવાળી સ્થિતિ વચ્ચે સવિનય ભંગ મને છેક અસંભવિત ન જણાયો. આદર્શ સ્થિતિમાં તો સવિનય ભંગ કળાતો પણ નથી. પણ અત્યારની ઝુંબેશ તો દેખીતી રીતે જ વિરુદ્ધ પરિસ્થિતિ વચ્ચે એક જોખમી અખતરો છે.

૭. ચૌરીચૌરાનો હત્યાકાંડ આપણે માટે દીવાદાંડી રૂપ છે. જો કડકમાં કડક ચોકી ન કરવામાં આવે તો હિંદુસ્થાન કઈ દિશાએ સહેજે વળી જઈ શકે એમ છે તે એ બતાવે છે. જો આપણે અહિંસાના સંઘમાંથી હિંસાને કહાડી ન શકીએ તો જેમ બને તેમ જલદી પાછા ફરીને શાંતિનું વાતાવરણ સ્થાપીએ જ, અને આપણો કાર્યક્રમ નવેસર ગોઠવી ફરી સવિનય ભંગ થાય અને તે વેળાએ સરકાર ચાહે તેટલી પજવણી કરે તોપણ ખૂનામરકી ન થવા વિષે તેમ જ અધિકાર વગરના સંઘો સામુદાયિક ભંગ શરૂ નહિ કરી દે

એવી આપણા મનની ખાત્રી ન થાય ત્યાંસુધી, સામુદાયિક સવિનય ભંગનો વિચાર સરખો છોડી દીધે જ, આપણો આરો છે.

૮. જો આપણે ચૌરીચૌરાના હત્યાકાંડમાંથી પૂરેપૂરો ધડો લઇએ તો જે શાપસમાન છે તેને જ આશીર્વાદના રૂપમાં ફેરવી નાખી શકીએ, કર્મમાં તેમ જ વૃત્તિમાં સંપૂર્ણતાએ સત્યપરાયણ અને અહિંસાપરાયણ બનીને અને સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિને એટલે ખાદીના કાર્યક્રમને પાર ઉતારીને એક પણ વ્યક્તિને સવિનય ભંગ કરવાની જરૂર પડ્યા વગર જ આપણે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય સ્થાપી શકીએ, ખિલાફતને બચાવી લઇએ અને પંજાબની ભરપાઇ મેળવીએ. આમ સામુદાયિક સવિનય ભંગની મોકુફી અને ઉશ્કેરણીનું શમન એ પ્રગતિને સારૂ આવશ્યક છે, એટલું જ નહિ પણ તે સિવાય આપણે જરૂર વધુ પડવાના છીએ.

૯. મારો માર્ગ ચોકખો છે. હુ જોઉ છું કે મારો દુરુપયોગ થઇ રહ્યો છે. મારે નામે ચૌરીચૌરામાં ખૂનો થયાં. હું સવિનય ભંગની વાત કરૂં છું તો સાંભળનાર વિનય પદને ઉડાવી દઇ કેવળ ભંગ પદનું જ ગ્રહણ કરે છે. સવિનય ભંગ એ અવિચ્છિન્ન સમાસ સમજવો. રસાયણશાસ્ત્રમાં બે મેળવણી મનાય છે. એક સામાન્ય, જેમાં બધી વસ્તુઓ પોતાનો ગુણ રાખે છે. બીજું એવું મિશ્રણ જેમાંથી એક ત્રીજી જ વસ્તુ પેદા થાય છે કે જેનો ગુણ બેમાંથી એકે મૂળ વસ્તુની સાથે મળતો નથી. સવિનય ભંગ એ એક એવું રસાયણી મિશ્રણ છે. તેમાં ભંગનું એક પણ ખરાબ પરિણામ ન હોય અને તેમાં કેવળ વિનયથી થતાં પરિણામો આપણે જોતા જ નથી. વિનયની સાથે ઘણી વેળા આપણે નબળાઇ જોઇએ છીએ. ભંગની સાથે ઉદ્ધતાઇ અસત્ય ઈત્યાદિ જોઇએ છીએ. સવિનય ભંગમાં તો કેવળ નિર્દોષતા અને નિર્ભયતા જ હોવાં જોઇએ. એવા અવિભક્ત પ્રયોગને તોડી તેમાંથી કેવળ ભંગનું જ ગ્રહણ કરનાર મનુષ્યો જ્યાંસુધી જોવામાં આવે છે ત્યાંસુધી સવિનય ભંગનું ચલાવવું અશક્ય જેવું થઇ જાય છે. પણ જો સવિનય ભંગ કરનારનો પ્રજા બહિષ્કાર કરે [illegible] પોતાની

શાંતિનો પ્રયોગ બતાવી રહ્યો છું. જો તેમ ન બને તો જેમ સરકારની સાથે તે જ રીતે અશાંતિ ઇચ્છનાર પક્ષની સાથે પણ મારે અસહકાર જ કરવો રહ્યો.

૧૦. હું નથી માનતો કે દેશ અશાંતિને સારુ તૈયાર છે, અથવા તો દુર્બળ 'ભાતખાઉ'ને સારુ અશાંતિથી સ્વરાજ્યનો કંઈ જ અર્થ હોઈ શકે. તે તો અશાંતિના ઉપાસકોનાં ભોગ જેમ આજ છે તેમ જ રહેવાના. અશાંતિના પૂજારી હિંદુસ્થાનના કરોડોને સારુ સ્વરાજ્ય નથી ઇચ્છતા પણ પોતાને સારુ સત્તા ઇચ્છે છે. આ આરોપ તેઓ કબૂલ નહિ કરે. તેમની પ્રવૃત્તિનું એ પરિણામ આવે જ એ તેઓ જાણતા પણ નથી. હું તેમને દોષ દેવા આ નથી લખી રહ્યો; હું તો માત્ર તેમની પ્રવૃત્તિનાં પરિણામો જ બતાવી રહ્યો છું.

૧૧. શાંતિમાર્ગે જ હિંદુસ્થાન થોડા માસમાં સ્વરાજ્ય મેળવી શકે. અશાંતિમાર્ગે સો વર્ષે પણ ન મળે એમ માનું છું. વળી જે સ્વરાજ્યને સારુ આપણે મથી રહ્યા છીએ તે જો ગરીબોનું અને 'ભાતખાઉ' દુર્બળ પ્રજાનું હોય તો તો સો વર્ષે પણ તેઓ પોતાની દુર્બળતામાંથી ઉઠી શકવાના નથી. શાંતિના પ્રયોગથી તો આપણે દુર્બળને પણ બતાવીએ છીએ કે તેના શરીરમાં જે આત્મા છે તેનું બળ ચક્રવર્તિના આત્મા જેટલું જ તે ધારે તો બનાવી શકે છે

૧૨. આ વાત જો ખોટી હોય, એ માન્યતામાં ત્રુટિ હોય, તો આ 'શાંત અસહકારની પ્રવૃત્તિ પણ ખોટી છે; તો પછી અસહકાર એક જ નામ રાખી શકાય. વિનય, શાંતિ, સત્ય વિગેરે પદોનો ઉપયોગ આપણે તજવા જોઈએ અને સજ્જનને રાક્ષસી કહેવાનો રિવાજ પણ છોડવો જોઈએ. રાક્ષસી પ્રયોગોથી લડનારને પ્રતિપક્ષીની પ્રથાને રાક્ષસી ગણવાનો કે કહેવાનો અખત્યાર નથી રહેતો.

૧૩. કબૂલ કર્યું તે પર કાયમ રહેવું એ મોટો જ સદ્ગુણ છે, પણ જ્યારે બરેલા કબૂલાપર કાયમ રહેવા ખાતર ઉઘાડી વસ્તુસ્થિતિ સામે

માણસ આંખ મીંચવા તૈયાર થાય ત્યારે તે હાસ્યાસ્પદ થઈ પડે છે. મેં તો મોટાં લશ્કરોના મોરચા સુદ્ધાં કલાકે કલાકે બદલાતા જોયા છે. ઝુલુ બળવામાં એક વાર અમે બધા ઉંઘતા હતાં, સવાર માટે અમને ચોક્કસ હુકમો મળી ચૂક્યા હતા. પણ મધરાતને સુમારે અમને અચાનક જગાડવામાં આવ્યા અને અનાજની ગુણોની થપ્પી પાછળ લપાવાનો અમને હુકમ મળ્યો, કારણ જે ટેકરી ઉપર અમે પડાવ નાખ્યો હતો તેની ઉપર દુશ્મન ઘુંટણભર ચાલીને ચડી આવતો હતો એવા ખબર મળ્યા અને અનાજની ગુણોની થપ્પી અમને દિવાલ તરીકે રક્ષણ આપે એમ હતી. બીજે જ કલાકે ખબર મળ્યા કે એ બધી જૂઠી બૂમ હતી એટલે વળી પાછો અમને પોતપોતાના તંબુમાં જઈ સુઈ રહેવાનો હુકમ મળ્યો! આ બધી 'ગુલાંટો' જરૂરી ફેરફારો જ હતા. રોગના નિદાનમાં જેમ ફેરફાર જણાતા જાય તેમ તેના ઈલાજોમાં પણ ફેરબદલ થતાં જ જાય, વૈદ્યને એક દિવસ શીત-જ્વર લાગુ પડેલો દેખાય અને તે કિવનાઈન કે કરિયાતાનો કાઢો આપે; અને બીજે જ દિવસે કાળીજ્વરનાં લક્ષણ માલમ પડે અને એ બધા ઉપચાર બંધ કરી દર્દીને કેવળ આરામ અને લાંઘણ ઉપર રાખવાની એને સૂચના કરવી પડે. પાછળથી વળી એને ક્ષયનું આક્રમણ થતું જણાય તો વળી તે ઉપચારમાં ફેરફાર કરે અને પૌષ્ટિક ખોરાક આપવા કહે. આમાં વૈદ્યને તોરી-તરંગી કહેવો કે સાવધાન અને પ્રામાણિક કહેવો?

૧૪. હું માનું છું કે લોકોની સંમતિ મેળવવાની ખાતર લોકોથી દોરાયેલા દેખાવું તેના કરતા હાલના વખતમાં હઠીલા અને આપમુખત્યાર ગણાવું એ વધારે સારું છે જો આપણે તોફાની લોકોના કાયદાથી દૂર રહેવા માગતા હોઈએ અને દેશને માટે વ્યવસ્થિત પ્રગતિ ઇચ્છતા હોઈએ તો જેઓ લોકોને દોરવાનો દાવો કરતા હોય તેમણે તેમનાથી દોરાવાની મક્કમપણે ના પાડવી જોઈએ.

૧૫. હું માનું છું કે પોતાનો મત સ્પષ્ટ રીતે જણાવી દેવો અને લોકમત પોતાની બુદ્ધિને રુચે એમ ન હોય તો નેતાઓએ તેનાથી વિરુદ્ધ વર્તવું એ તેમની ફરજ છે.

૧૬. બારડોલીમાં મહાસભાની કારોબારી સમિતિને સવિનય ભંગ* મુલતવી રાખવાની સલાહ મેં એટલા સારુ આપી કે એવો સવિનય ભંગ સવિનય રહેત નહિ, એવો કોઈ પણ ભંગ સવિનયી નહિ પણ અવિનયી જ થઈ પડે એ હું જાણું છું; અને શાંતિનું વાતાવરણ એ તો સવિનય ભંગનો શ્વાસોચ્છ્વાસ છે.

૧૭. સવિનય ભંગ—વ્યક્તિગત સવિનયભંગ સુદ્ધાં—ને માટે શાન્તિનું વાતાવરણ અનિવાર્ય છે. કાર્યકર્તાઓ જ્યાંસુધી અહિંસાવૃત્તિને જીવનમાં ન ઉતારે અને તે બાબત અંગ્રેજ તેમ જ હિન્દી અધિકારીઓ પાસેથી સુદ્ધાં પ્રમાણપત્ર ન મેળવે એટલે કે મનથી પણ તેમનું બૂરું ઇચ્છવાનું ખરેખર છોડી ન દે ત્યાંસુધી સવિનય ભંગની શરૂઆત ન જ થવી જોઈએ. જ્યારે આપણી સભાઓમાંથી અસહિષ્ણુતા નીકળી જશે અને આપણાં છાપાંઓમાંથી બધી કડવાશ નીકળી જશે ત્યારે જ એની સાચામાં સાચી કસોટી થશે. બીજી જરૂરની કસોટી આપણે આપણા રચનાત્મક કાર્યક્રમ પાછળ પૂર્ણ ગંભીરતાથી લાગી જઈએ તેમાં રહેલી છે. એ કાર્યક્રમની અંદર ગિરફતાર થઈ જવાનું આપણાથી નહિ બની શકે તો અહિંસામાં સફળતા મેળવવાની શક્તિ વિષે આપણામાં હજુ અશ્રદ્ધા ભરેલી છે એમ માનવાને મને તો ચોક્કસ સાબિતી મળી જશે.

૧૮. આનો અર્થ એવો નથી કરવાનો કે જેને [illegible] સંબંધ નથી એવી ગમે તેવી અશાંતિથી પણ સવિનય ભંગ અટકે. કુટુંબ કબીલાના ઝઘડાઓથી કોઈ જગ્યાએ લોહી રેડાય તે, તેટલાથી કંઈ હું દેશની [illegible] વિષે નિરાશ ન થાઉં. તે જ પ્રમાણે ગુંડા, ધાડપાડુ લોક કોઈ જગ્યાએ હિંસા કરે તો તેથી પણ હું પાછો ન પડું. [illegible] એવા [illegible] પ્રજામાં હજી પૂરી આત્મશુદ્ધિ પ્રસરી નથી એટલું અનુમાન તો હું જરૂર કરું. સવિનય ભંગ અટકે તે તો રાજ્યપ્રકરણી અશાંતિ થાય તો જ. [illegible] એ રાજ્યપ્રકરણી

* પરિશિષ્ટ ક

અશાંતિનું એક દૃષ્ટાંત હતું. એનો જન્મ એક રાજ્યપ્રકરણી જ થયો. એ જલસો સંપૂર્ણ શાંતિથી પાર ઉતારવાની શક્તિ નહોતી તો પછી એથી બચવાની આપણી ફરજ હતી. મેં મલબાર અને માલેગામના બનાવોને આપણી પ્રગતિમાં આડે એટલા સારૂ ન આવવા દીધા કે મોપલા એ જૂદી જ જાતના લોકો હતા અને તેઓને અહિંસાનો સંદેશો જોઇએ તેટલો પહોંચ્યો નહોતો. માલેગામનો કિસ્સો એથી વધારે ગૂંચવણભર્યો ગણવો જોઇએ, છતાં ત્યાંના મુખ્ય અસહકારીઓએ ખૂનરેજી અટકાવવાને પોતાથી બનતું કરેલું એવો સ્પષ્ટ પૂરાવો બહાર આવ્યો હતો. વળી તે વખતે સામુદાયિક સવિનય ભંગની તૈયારીઓ નહોતી ચાલતી અને બીજે ઠેકાણે ચાલતા વ્યક્તિગત સવિનય ભંગમાં એનાથી વિઘ્ન આવે એમ નહોતું.

૧૯. અસહકારીની પ્રતિજ્ઞામાં તેનો ખાનગી બાબતોમાં બચાવ કરવાનો હક્ક જતો કરવાની ફરજ નથી આવતી. રાજ્યપ્રકરણી હિંસાને માટે જ અસહકારીઓને સખ્ત નિષેધ છે. તેથી જેઓ અસહકારને શાશ્વતધર્મ ન માનતા હોય તેમને હુમલો કરનાર વિરોધીઓ સામે પોતાનો અથવા પોતાના આશ્રિતો અને બાળબચ્ચાંઓનો બચાવ કરવાની છૂટ છે. પણ પોતાની સત્તાનો અમલ કરતી પોલિસ સામે તેમનાથી પોતાનો બચાવ ન કરી શકાય, પછી એ સત્તા ખરી હોય કે ગેરકાયદે ધારણ કરેલી હોય. તેથી જે કલેકટરો સ્વયંસેવકોને મારી માન્યતા અનુસાર ગેરકાયદે માર મારે, તેમની સામે સ્વરક્ષણ કરવાનો હક્ક આપણી પ્રતિજ્ઞામાંથી પ્રાપ્ત નથી થતો.

૨૦. મોટી કોમોમાંની એક જો અહિંસાની પ્રતિજ્ઞાના બંધનને ફેંકી દે તો હું કબૂલ કરું છું કે બીજા પક્ષને એકલા જ આ લડતની ઝીક ઝાલવી અશક્ય નહિ તો અતિ અઘરી તો થઇ પડે જ. એ પક્ષને અહિંસાની નીતિમાં અડગ શ્રદ્ધા હોવી જ જોઇશે પણ જો એક કોમ પણ સમજી જાય કે હિંસામય સાધનોથી હિંદુસ્થાન સૈકાઓ સુધી સ્વરાજ્ય ન જ મેળવી શકે તો તે કોમ પોતપોતાના

સતત અહિંસામય એટલે પ્રેમમય વર્તનથી સર્વ વિરોધી પક્ષોને હું પોતાના પક્ષમાં મેળવી શકું.

૨૧. જો બધા પક્ષ મારો ત્યાગ કરે તો હું હમેશાની માફક શાંતિ જ ધારણ કરૂં અને છેવટે પણ દૃઢતાપૂર્વક મારી અહિંસાની ચળવળ ચલાવું. કારણ આજે તેમને લીધે મારો પગ બંધાયેલો રહે છે તે તે વેળાએ નહિ રહે. આજે તો હું મારા માત્ર વ્યવહારુ ધર્મતત્વને જ અમલમાં મૂકતો જણાઉં છું. પણ તે દિવસે તો હું મારા શાશ્વતધર્મને અમલમાં મૂકતો હોઈશ.

[illegible] ધનિકોમાં
[illegible] વળો માટી છે
[illegible] મેળું હું જે
[illegible] વાની મારી
[illegible] કર્યું છે તે
[illegible] શરૂ કરેલું

૨. મારે માટે એ અતિશય દુઃખદાયક ફરજ છે, પણ મારે માથે જે જવાબદારીઓ રહેલી હતી તે જોતાં તે ફરજ મારે અદા કરવી જ પડી છે. મુંબઈ, મદ્રાસ અને ચૌરીચૌરાના બનાવોના સંબંધમાં જે જવાબદારી વિદ્વાન્ ઍડવોકેટ જનરલે મારે માથે નાખી છે તે બાબતમાં મારો ગુન્હો હું સ્વીકારી લઉં છું.

૩. આજે સવારે મને લાગ્યું કે અત્યારે હું જે કહું છું તે હું ન કહું તો મારી ફરજ હું ચૂકું. હું અશાન્તિ ટાળવા ઇચ્છતો હતો, હજી યે ઇચ્છું છું. અહિંસા મારા ધર્મનો પહેલો મંત્ર છે, અને એ જ મારા ધર્મનો છેલ્લો મંત્ર છે પણ મારે તો બે બૂરાઇઓ વચ્ચે પસંદગી કરવાની હતી. કાં તો મારે મારા દેશને પારાવાર નુકસાન કરી રહેલી રાજ્યપદ્ધતિને વશ થવું રહ્યું, નહિ તો મારે મુખેથી દેશની વાસ્તવિક સ્થિતિ વિષે સાંભળ્યા પછી મારા દેશી બંધુઓનો પિત્તો ઉછળે એનું જોખમ ખેડવું રહ્યું. મારા દેશી બંધુઓ કેટલીક વાર ગાંડા બન્યા છે તે હું જાણું છું. તે માટે મને ખૂબ દુઃખ થયેલું છે. અને તેથી જ અહિં હું નરમ સજા નહિ પણ સખતમાં સખત સજા માગી લઉં છું.

૪. હું દયા માગતો નથી. તેમ મારા ગુન્હાને હળવો ગણવો એવી પણ કશી દલીલ કરવા ઇચ્છતો નથી. મારે કાયદાની દૃષ્ટિએ જે ઇરાદાપૂર્વક ગુન્હો ગણાય, પણ મારે મન તો જે દરેક શહેરીની એક ઉંચામાં ઉંચી ફરજ છે તે માટે સખતમાં સખત સજા માગી લેવા અને તેને તાબે થવા હું અહિં બેઠો છું. મારા લેખી એકરારમાં હું હમણાં જ જણાવવાનો છું તેમ હે ન્યાયાધીશ! તમારે માટે બે જ ખુલ્લા છે. જો તમને લાગે કે જે કાયદાનો અમલ તમારે કરવાનો

છે તે એક પાપી વસ્તુ છે અને ખરૂં જોતાં હું નિર્દોષ છું તો તમે તમારી જગ્યાનું રાજીનામું આપો અને એમ કરીને પાપનો સંગ તજો; પણ જો તમને એમ લાગે કે જે કાયદાનો તમે અમલ કરો છો તે સારી વસ્તુ છે અને તેથી મારી પ્રવૃત્તિ પ્રજાહિતને નુકસાનકર્તા છે તો કડકમાં કડક સજા ફરમાવો. મેં પહેલો કહ્યો તેવો પલટો તમારામાં થાય એમ હું ધારતો નથી પણ મારો એકરાર હું પૂરો વાંચી રહું તે પહેલાં એક સમજુ માણસને આટલું ભારે જોખમ ખેડવા પ્રેરે એવું શું શું મારા હૈયામાં વલોવાઇ રહ્યું હોવું જોઇએ તેની ઝાંખી કદાચ તમને થશે. [બાદ પોતાની જગ્યાએ બેઠાં મહાત્માજીએ પોતાનો લેખી એકરાર નીચે મુજબ વાંચી સંભળાવ્યો હતો:—]

એકરાર.

૫. હિંદુસ્થાન પ્રત્યે તેમ જ જે વિલાયતની પ્રજાને સંતોષવા ખાતર મુખ્યત્વે કરીને આ મુકદ્દમો માંડવામાં આવ્યો છે તે પ્રજાની પ્રત્યે રહેલો મારો ધર્મ વિચારતાં મને લાગે છે કે એક ચુસ્ત રાજ્યનિષ્ઠ અને સહકારી શહેરી મટીને આજે હું એક કટ્ટો રાજ્યદ્રોહી અને અસહકારી શાસાર બન્યો છું એનો ખુલાસો આપવાને હું બંધાયેલો છું. સિવાય કોર્ટને પણ હિંદુસ્થાનમાં કાયદાથી સ્થપાયેલી સરકાર સામે અપ્રીતિ ફેલાવવાના આરોપને હું શા કારણે સ્વીકારી લઉં છું એ મારે જણાવવું જોઇએ.

૬. મારા જાહેર જીવનની શરૂઆત સને ૧૮૯૩માં દક્ષિણ આફ્રિકામાં વિષમ સંજોગો વચ્ચે થઇ. એ દેશમાં અંગ્રેજી સત્તા જોડેનો મારો પહેલવહેલો સમાગમ ઝાઝો સુખદાયી ન કહેવાય. મને માલમ પડ્યું કે માણસ તરીકે અને એક હિંદી તરીકે મને કશા જ હક્ક નહોતા; ઉલટું મેં જોયું કે હું હિંદુસ્થાની હતો એટલા જ કારણસર માણસ તરીકેના મારા હક્ક પણ માર્યા જતા હતા.

૭. પણ આથી હું હાર્યો નહિ. હિંદીઓ પ્રત્યે ચલાવવામાં આવતું દુર્વર્તન એ એક મોટે ભાગે સારા એવા રાજ્યતંત્ર ઉપર વળેલો બહારનો મેલ છે, મૂળ હાડે તો તંત્ર સારૂં છે એમ

મેં મારા મનને મનાવ્યું અને જ્યાં મને એ સરકારના દોષ જણાયા ત્યાં તે સારૂ તેને વખતોવખત વખોડવા છતાં તેનો નાશ કદિ પણ ન ઇચ્છતાં એ સરકાર જોડે હું સ્વેચ્છાપૂર્વક અને સાચા દિલથી સહકાર કરતો રહ્યો.

૮. આથી સને ૧૮૯૯ માં બોઅર યુદ્ધ વેળાએ જ્યારે સલ્તનતની હસ્તી જોખમમાં આવી પડી ત્યારે મેં તેને મારી સેવા અર્પણ કરી. મેં જખમીઓની માવજત કરનારી સ્વયંસેવકોની ટુકડી ઉભી કરી અને લેડીસ્મીથના બચાવને સારૂ થયેલી સંખ્યાબંધ લડાઇઓ દરમિયાન મારાથી બનતું કર્યું. તે જ પ્રમાણે સને ૧૯૦૬ માં ઝુલુ બળવા દરમિયાન પણ મેં જખમીઓને ઉઠાવનારા ડોળીવાળાઓની એક ટુકડી ઉભી કરેલી અને 'બળવો' શમતાં સુધી સેવા બજાવેલી. આ બન્ને પ્રસંગે મારી સેવાઓને માટે મને ચાંદ મળેલા અને સરકારી ખરીતાઓમાં મારા કામની ખાસ નોંધ લેવાયેલી. દક્ષિણ આફ્રિકામાંના મારા કામની કદરમાં લૉર્ડ હાર્ડિંજ તરફથી મને કૈસરે-હિંદ સુવર્ણપદક મળેલો. સને ૧૯૧૪ માં જ્યારે ઇંગ્લાંડ અને જર્મની વચ્ચે લડાઈ જાગી ત્યારે મેં લંડનમા તે વખતે વસતા હિંદીઓની—મુખ્યત્વે વિદ્યાર્થીઓની-એક 'એમ્બ્યુલન્સ' ટુકડી ઉભી કરેલી. આ ટુકડીએ કિમ્મતી સેવા બજાવ્યાની ત્યારના અમલદારોની કબૂલાતો છે. અને છેલ્લે હિંદમાં જ્યારે ૧૯૧૭ ની સાલમાં દિલ્હીમાં મળેલી યુદ્ધપરિષદમા લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડે લશ્કરભરતીને સારૂ આગ્રહભરી અરજ કરી ત્યારે સુદ્ધાં મારી તબિયત સામુ પણ ન જોતા ખેડા જીલ્લામાં લશ્કરભરતીને સારૂ હું મથ્યો, જોકે મારા પ્રયત્નને ફળ આવવા માંડ્યું એટલામા લડાઇ બંધ થઇ અને વધુ રંગરૂટોની જરૂર ન રહ્યા બાબતના હૂકમો નિકળ્યા. આ બધા સેવાના પ્રયત્નો દરમિયાન હું એ જ આશાની હુંફે જીવતો હતો કે આવી સેવાઓ બજાવીને મારા દેશબંધુઓને સારૂ સલ્તનતમાં સંપૂર્ણ સમાનતાનો દરજ્જો મેળવી શકાશે.

૯. એ મારી આશા પર પહેલવહેલો ફટકો 'રૉલેટ ઍક્ટ' ના રૂપમાં પડ્યો. એ કાયદા સામે મારે કડવી ઝુંબેશ ચલાવવી પડી. ત્યાર

બાદ પંજાબનો કાંડ શરૂ થયો, જેનો આરંભ જલિયાંવાલાની કતલથી થયો અને અવધિ પેટે ચલાવવાના હુકમોમાં, જાહેરરસ્તાઓ પર ફટકાઓ મારવામાં અને એવાં જ બીજાં અકથનીય અપમાનભર્યાં કૃત્યોમાં થઇ. મેં એ પણ જોયું કે તુર્કી તેમ જ ઇસ્લામનાં પવિત્ર સ્થળો પર હાથ ન નાખવાના સંબંધમાં હિંદી મુસલમાનોને વડા પ્રધાને આપેલો કોલ પળાવાનો ઝાઝો સંભવ નહોતો. પણ એ બધાં લક્ષણ દેખાતાં છતાં અને મિત્રોએ પણ મને ગંભીર ચેતવણીઓ આપ્યા છતાં અમૃતસરની મહાસભા વેળાએ સરકાર જોડે સહકારની તેમ જ મૉન્ટેગ્યુ–ચેમ્સફર્ડ સુધારા સ્વીકારવાની તરફેણમાં હું ઝૂઝયો, એવી આશાએ કે વડા પ્રધાન હિંદી મુસલમાનોને આપેલો પોતાનો કોલ આખરે પાળશે, પંજાબનો જખમ રૂઝવવામાં આવશે અને સુધારા જોકે અધુરા અને અસંતોષકારક હતા છતાં તે હિંદના જીવનમાં એક નવા અને આશાદાયી યુગના સૂચક નિવડશે.

૧૦ પણ મારી આશાઓ બધી ધૂળ મળી. ખિલાફતને લગતો કોલ પાળવાનો મોખ નહોતો. પંજાબના કાંડ પર સફેદો ફેરવવામાં આવ્યો અને ગુન્હેગારોને શિક્ષા કરવાનું તો કોરે રહ્યું પણ ઉલટા તેઓ પોતાની નોકરીઓ પર કાયમ રહ્યા અગર તો તેમના પેન્શનો હિંદી ખજાનામાંથી અપાવાં ચાલુ રહ્યાં અને વળી કેટલાક દાખલાઓમાં તો તેમને ઉલટા ઇનામ–અકરામો એનાયત કરવામાં આવ્યાં ! મેં એ પણ જોયું કે સુધારાઓથી જે દિલના પલટાની આશા બાંધવામાં આવી હતી તેવો કશો યે પલટો ન થતાં માત્ર હિંદુસ્થાનનું ધન વધુ ચૂસવાની અને માત્ર તેની ગુલામીને લંબાવવાની જ તે એક નવી તદબીર હતી.

૧૧. અફસોસપૂર્વક હું એ નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે બ્રિટિશ હકુમતે રાજદ્વારી તેમ જ આર્થિક બન્ને દૃષ્ટિએ હિંદને તે અગાઉ કદિ નહોતું તેટલું લાચાર જ કરી મેલ્યું છે. નિઃશસ્ત્ર હિંદ આજે કોઈ પણ હુમલાખોર સામે શસ્ત્રની લડાઇમાં ઉતરવા માગે તો તેમ કરવાની આજે તેનામાં કશી જ તાકાત નથી. અને આ સ્થિતિ એટલી તો હદ સુધી વ્યાપેલી છે કે અમારા કેટલાક સારામાં સારા માણસો પણ આજે એવું માને

છે કે હિંદે સંસ્થાનોની ઢબનું સ્વરાજ્ય મેળવવાને પણ હજુ અનેક પેઢીઓ વીતાવવી જોઇએ. હિંદુસ્થાન આજે એટલું તો નાદાર બની ગયું છે કે તેનામાં દુકાળોની સામે ટકાવ કરવાની બિલકુલ શક્તિ નથી. અંગ્રેજોએ અહિં પગલાં કર્યાં તે અગાઉ હિંદ પોતાનાં લાખો ઝૂંપડાંઓમાં કાંતવું તથા વણવું અને ખેતીમાંથી મળી રહેનારી પોતાની નાની શી આજીવિકામાં રહેતી ખોટ ભરી કહાડતું. જીવાદોરી સમો આ હિંદનો ગૃહઉદ્યોગ માની ન શકાય એટલા નિષ્ઠુર અને અમાનુષ ઉપાયો વડે નષ્ટ કરવામાં આવ્યો, જેનાં બ્યાનો અંગ્રેજ સાક્ષીઓએ કરેલાં છે. હિંદની અધપેટ રહેનારી આમપ્રજા કેવી ધીમે ધીમે મૃતપ્રાય થતી જાય છે એની શહેરોના રહેનારાઓને ભાગ્યે જ ભાળ છે. તેઓને ખબર નથી કે તેમને ભોગવવા મળતા ક્ષુદ્ર એશઆરામ તેઓ હિંદને ચૂસનારા પરદેશી મૂડીદારોનાં ઘર ભરવા જે મહેનત કરે છે તેની દલાલી સિવાય બીજું કશું નથી. અને પેલાઓનો બધો નફો તેમ જ આમની દલાલી બન્ને હિંદની ગરીબ પ્રજાને નિચોવીને જ નિતારી કહાડેલાં હોય છે. તેમને ગમ નથી કે બ્રિટિશ હિંદમાં કાયદાથી સ્થપાયેલી સરકાર એ ગરીબ આમપ્રજાને આ રીતે ચૂસવાની ખાતર જ ચલાવવામાં આવે છે. ચાહે તેવા વિતંડાવાદથી કે આંકડા અહેવાલોનાં ચાહે તેવા માયાવી કોઠાથી આજે જે પુરાવો હિંદના ગામડાઓ પોતાનાં ચાલતાં ખોળનાં હાડપિંજરોથી નરી આંખને પણ આપી રહેલ છે તેને ઉડાવી શકાય તેમ નથી. મારા મનને તો છાટાભાર શક નથી કે ઇશ્વર જેવો કોઈ માલિક જો દુનિયાને માથે હોય તો તેના દરબારમાં ઇંગ્લાંડને તેમ જ હિંદુસ્થાનના આ બધા શહેરોમા વસનારાઓને બેઉને આ ગુન્હાને માટે–ઇતિહાસમાં કદાચ જેની જોડ ન મળી શકે એવા આ માનવજાતિ સામેના ગુન્હાને માટે–જવાબ દેવો પડશે. ખુદ કાયદો પણ આ દેશમાં હિંદને ચૂસી લેનાર પરદેશીઓની સેવાને અર્થે જ વપરાય છે. પંજાબ માર્શલ લૉના મુકર્દમાઓની મારી તટસ્થ તપાસને પરિણામે મારા ઉપર એવી જ છાપ પડી કે સેંકડે ઓછામા ઓછી પંચાણું ટકા સજાઓ કેવળ દુષ્ટ હતી.

હિંદમાંના રાજદ્વારી મુકદ્દમાઓના મારા અનુભવ ઉપરથી મેં જોયું છે કે તેમાં સજા પામેલા લોકોમાંના દરેક દશમાંથી નવ સાવ નિ[r]દોષ હતા. સ્વદેશપ્રીતિ એ જ એમનો ગુન્હો. હિંદની અદાલતોમાં યુરોપિયનને સામે કામ માંડનારા સોમાંથી નવાણું હિંદીઓને ન્યાય મળતો ન[thી]. આ ચિતારમાં રંગ પૂરણી કે અતિશયોક્તિ ક્યાં યે નથી. આ મુકદ્દમાઓ જોડે સંબંધ ધરાવવાનો જે જે કોઇ હિંદીઓને પ્રસ[ંગ] પડયો છે તેવા લગભગ દરેક હિંદીનો અનુભવ આવો જ છે.

૧૨. સૌથી મોટું દુર્ભાગ્ય તો એ છે કે અંગ્રેજ લોક તેમ[જ] દેશનો કારભાર કરવામાં ભળનારા તેમના હિંદી સાથીઓ પોતે ઉપર વર્ણવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેવો કશો ગુન્હો કરવા[માં] રોકાયેલા છે એ સમજી શકતા નથી. મને ખબર છે કે ઘ[ણા] અંગ્રેજ તેમ જ હિંદી અમલદારો પ્રામાણિકપણે એવું માનનારા છે કે પે[ોતે] દુનિયામાંનું એક સારામાં સારૂં રાજ્યતંત્ર ચલાવી રહ્યા છે અને તે[થી] હિંદુસ્થાન ધીમે પગલે પણ સંગીન પ્રગતિ કરી રહ્યું છે. તેમને ભા[ન] નથી કે પ્રજાને થથરાવી મૂકવાની એક અદૃશ્ય પરંતુ અસરકાર[ક] કાર્યપદ્ધતિથી તથા પશુબળના વ્યવસ્થિત દેખાવથી અને બીજી બાજુ[એ] પ્રતિકાર કરવાની અગર આત્મરક્ષણની સુદ્ધાં બધી શકિત પ્રજા પાસે[થી] ખૂંચવી લેવામાં આવ્યાથી પ્રજા આખી નપુંસક બની ગઇ છે અ[ને] તેમનામાં દંભ અને પામરતા ફેલાયા છે. અને આ ભયાન[ક] કુટેવને પરિણામે કારભારીઓમાં અજ્ઞાન અને આત્મવંચન બેવ[ડાં] બન્યાં છે. જે ૧૨૪ અ કલમનું સદ્ભાગ્યે મારા ઉપ[ર] તહોમત મેલવામાં આવ્યું છે તે કલમ હિંદી નાગરિક[ની] સ્વતંત્રતા કચરી નાખવા સારૂ ઘડવામાં આવેલી રાજદ્વારી કલમોમ[ાં] કદાચ સર્વોપરી છે. પ્રીતિ કંઈ કાયદાથી પેદા થનારી કે નિયમમ[ાં] રહેનારી વસ્તુ નથી. માણસને જો કોઈ શખ્સ કે વસ્તુ પ્રત્યે પ્રીતિ ન હોય તો જ્યાંસુધી તે મારફાડ કે ખૂનામરકીનો ઇરાદો ન રાખતો હોય અગર તો ખૂનામરકીને ઉત્તેજન કે ઉશ્કેરણી ન કરતો હોય ત્યાંસુધી તેને પોતાની અપ્રીતિ દર્શાવવાનો પૂરેપૂરો અખત્યાર હોવો જોઇએ.

પણ જે કલમમાંનો આરોપ મારા ઉપર મૂકવામાં આવ્યો છે તે મુજબ તો માત્ર અપ્રીતિ ફેલાવવી એટલું પણ ગુન્હો છે. આ કલમ નીચે ચાલેલા કેટલાક મુકદ્દમાઓ મેં તપાસ્યા છે અને હું જાણું છું કે હિંદના કેટલાક મોટામાં મોટા પ્રજામાન્ય પુરુષોને એ કલમ હેઠળ સજાઓ કરવામાં આવી છે. અને તેથી આ કલમ હેઠળ મારા પર આરોપ મૂકાયો એમાં હું મારી મોટી ઇજ્જત થઈ સમજું છું. મારી અપ્રીતિના કારણોની ટૂંકામાં ટૂંકી રૂપરેખા આપી દેવા મેં ઉપર પ્રયત્ન કર્યો છે. કોઇ પણ અમલદાર કે કારભારી સામે મારે અંગત કે વ્યક્તિગત એવું કશું જ વેર નથી, તો રાજાની સામે તો મારે અપ્રીતિ હોઇ જ શી શકે ! પણ જે સરકારે અગાઉના બીજા કોઈ પણ રાજ્યતંત્રના કરતાં સરવાળે હિંદુસ્થાનનું અહિત જ વધારે કર્યું છે તેની સામે અપ્રીતિ થવી એને તો હું સદ્‌ગુણ જ સમજું છું. બ્રિટિશ હકુમત હેઠળ હિંદમાં અગાઉ કોઇ કાળે ન થયેલો એટલો મર્દાનગીનો લોપ થયો છે. આવી મારી માન્યતા હોવાથી એવા રાજ્યતંત્રને વિષે મનમાં પ્રીતિ હોવી એને હું પાપ માનું છું અને તેથી મારી સામે પૂરાવા તરીકે રજુ કરવામાં આવેલા જૂદા જૂદા લેખોમાં મેં જે કંઇ લખ્યું છે તે બધું હું લખી શક્યો એ વાતને હું મારું અહોભાગ્ય ગણું છું.

૧૩. ખરું જોતાં તો હું માનું છું કે જે અસ્વાભાવિક સ્થિતિમાં અત્યારે ઇંગ્લાંડ તેમ જ હિંદુસ્થાન રહે છે તેમાંથી ઉગરી જવાનો અસહકારનો માર્ગ બતાવ્યો તેમાં મેં બન્નેની સેવા જ બજાવી છે. મારા નમ્ર અભિપ્રાય મુજબ તો બૂરાઇની સામે અસહકાર કરવો એ નેકીના જોડે સહકાર કરવા જેટલી જ માણસની ફરજ છે. પણ બૂરાઇ કરનાર સામે ઇરાદાપૂર્વક હિંસા અખત્યાર કરીને જ એવો અસહકાર પ્રદર્શિત કરવાની પ્રથા આટલો કાળ દુનિયામાં ચાલતી આવી છે. હું મારા દેશવાસીઓને બતાવી આપવા મથી રહ્યો છું કે હિંસાવૃત્તિથી ચલાવેલો અસહકાર સરવાળે દુનિયામાં બૂરાઇને હટાવવાને બદલે વધારવાનું જ હથિયાર બને છે અને બૂરાઇને નભાવવાનું એકમાત્ર સાધન હિંસા

હોવાથી પોતાના તરફથી તેને મળતો ટેકો ખેંચી લેવા માગનારે નિઃશેષ ત્યાગ કરવો રહ્યો. એવી અહિંસાવૃત્તિમાં બૂરાઇ જોડે કરવા જતાં ખમવાં પડનારાં દુઃખોને સ્વેચ્છાપૂર્વક માથે લેવાં એ આવી જાય છે. તેથી કાયદાની નજરે જે મારો ઇરાદાપૂર્વક કરેલો ગુન્હો ગણાય અને છતાં મારી પોતાની નજરમાં જે શહેરી તરીકેનો માણસનો સર્વોપરી ધર્મ છે, તેને સારૂ આકરામાં આકરી સજા માગી લેવા અને તે સજા આનંદપૂર્વક માથે ચડાવવા હું આહં ઉભો છું. જજ સાહેબ આપને માટે તેમ જ પંચના સાહેબોને માટે પણ એટલો જ માર્ગ ખુલ્લો છે કે જે કાયદાનો અમલ કરવાનું તમને સોંપવામાં આવ્યું છે તે કાયદો જ ખરૂં જોતાં દુષ્ટ છે અને હું વસ્તુતઃ નિર્દોષ છું એમ જો તમે માનતા હો તો તમારે તમારી જગ્યાઓના રાજીનામાં આપી દેવાં અને એ રીતે પાપની ભાગીદારીમાંથી નિકળી જવું. આથી ઉલટું જે તંત્ર અને જે કાયદો ચલાવવામાં તમે અત્યારે મદદ કરી રહ્યા છો તે હિંદની પ્રજાને સારૂ હિતકર છે અને તેથી મારી પ્રવૃત્તિ જાહેરાહતને નુકસાન કરનારી છે એવો જો તમારો વિશ્વાસ હોય તો તમને ઘટે છે કે તમારે મને સખ્તમાં સખ્ત સજા દેવી. *

---

*એકરાર વંચાઈ રહ્યા પછી જજે નીચે પ્રમાણે ચુકાદો આપ્યો હતોઃ—

ચુકાદો.

૧. મી. ગાંધી, તમે આરોપનો સ્વીકાર કરી એક રીતે મારૂં કામ સરળ કરી આપ્યું છે પણ તમને કેટલી સજા આપવી એ નક્કી કરવાનું કામ સહેલું નથી. મને નથી લાગતું કે આ દેશમાં કોઈ પણ જજ આગળ આટલું અઘરૂં કામ કોઇ વાર આવી પડ્યું હોય. કાયદાની દૃષ્ટિએ કોઈ નાનું કે મોટું નથી છતાં અત્યાર સુધી મેં જેમના જેમના ફેંસલા કર્યા છે અથવા જેમના ફેંસલા કરવાના ભવિષ્યમાં મારા હાથમાં આવશે તે બધા કરતાં તમે જૂદી જ કોટીના પુરુષ છો તે તરફ મારાથી દુર્લક્ષ કરાય એમ નથી. તમારા કરોડો દેશબંધુની દૃષ્ટિમાં તમે મહાન્ દેશભક્ત છો, મહાન્ નેતા છો એ વસ્તુ તરફ પણ દુર્લક્ષ કરાય તેમ નથી. રાજ્યપ્રકરણમાં જેઓ તમારાથી જૂદા પડે છે તેઓ પણ તમને ઉચ્ચ આદર્શવાન ગણે છે, તેઓ તમને અલૌકિક એટલું જ નહિ પણ સંતકોટિના પુરુષ માને છે.

જજનો આભાર.

૧. [મુકદ્દમો ચલાવ્યા બાદ ગાંધીજીએ જજને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે] હું એક જ શબ્દ ઉમેરવા માગું છું. મારી ઉપર સજા ફરમાવતાં સ્વર્ગસ્થ લોકમાન્ય બાળ ગંગાધર

---

૨. પણ મારે તો તમારો એક જ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો રહ્યો. બીજી કોઈ પણ દૃષ્ટિએ તમારો કાજી બનવાની કે તમારી ટીકા કરવાની મારી અહિં ફરજ નથી અને તેવો દાવો પણ હું નથી કરતો. મારે તો જેણે પોતાની મેળે કાયદાનો ભંગ કર્યાનું કબૂલ કર્યું છે અને જે સામાન્ય માણસની દૃષ્ટિએ સરકાર સામેનો ગંભીર ગુન્હો ગણાય છે તે કર્યાનું પોતાને મોઢે કબૂલ કરે છે તેવા તમને એક કાયદાને અધીન મનુષ્ય તરીકે ગણીને જ તમારો ઈન્સાફ કરવો રહ્યો છે. તમે તોફાન સામે અહિંસાનો નિરંતર ઉપદેશ કર્યો છે એ હું ભૂલતો નથી, અને હું એ પણ માનવા તૈયાર છું કે ઘણા પ્રસંગોએ તમે તોફાન અટકાવેલ પણ છે. પણ તમારા રાજકીય ઉપદેશનું સ્વરૂપ જોતાં અને તે ઉપદેશ જે લોકોને તમે કર્યો છે તેમનો સ્વભાવ જોતાં તમારી પ્રવૃત્તિને પરિણામે તોફાન થાય નહિ એવી આશા તમે કેમ રાખી એ મારી સમજશક્તિની બહાર છે કોઈ પણ સરકારને માટે તમને છૂટા રાખવાનું તમે અશક્ય કરી મૂક્યું એનું ખરેખર જેમને દુઃખ ન થયું હોય એવા ભાગ્યે જ કોઈ લોક હિંદુસ્થાનમાં હશે પણ તમે તે સ્થિતિ આણી.

૩. છતાં તમને ન્યાય પણ મળે અને સાર્વજનિક હિત પણ સચવાય એમ બન્ને વાતનો મેળ કઈ રીતે બેસાડી શકાય એનો જ હું વિચાર કરી રહ્યો છું અને તમને સજા કરવાની બાબતમાં બાર વર્ષની વાત પર આવેલા આવા જ બીજા એક મુકદ્દમાને હું અનુસરવા માગું છું તે બાળ ગંગાધર તિલકને આ જ કલમની રૂએ સજા થયેલી. તે વખતે છેવટ છ વર્ષની આસાન કેદની સજા તેમને ભોગવવી પડેલી મને ખાત્રી છે કે જો હું તમને મી. તિલકની હારમાં બેસાડું તો તેમાં તમને અયોગ્ય નહિ લાગે તેથી તમને દરેક ગુન્હાને માટે બબ્બે વર્ષની આસાન કેદની, એટલે કે બધી મળીને છ વર્ષની આસાન કેદની સજા ફરમાવવાની મને મારી ફરજ લાગે છે આ સજા ફરમાવતાં હું એટલું ઉમેરવા માગું છું કે ભવિષ્યમાં જો હિંદુસ્થાનનું રાજદ્વારી વાતાવરણ શમી જાય અને સરકાર તમારી સજા ઓછી કરી તમને છોડી મેલી શકે તો તે દિવસે મારા જેટલો આનંદ બીજા કોઈને નહિ થાય.

તિલકના મુકદ્દમાની યાદ દેવડાવીને આપે મને મોટું માન આપ્યું છે. હું એટલું જ કહેવા માગું છું કે એ મહાન્ પુરુષના નામ સાથે મારૂં નામ જોડાય એને હું મારૂં મોટામાં મોટું ભાગ્ય અને મોટામાં મોટી ઇજ્જત સમજું છું. અને મને કરવામાં આવેલી સજાની બાબતમાં તો હું અલબત્ત માનું છું કે કોઇ પણ જજ મારા ઉપર જે હળવામાં હળવી સજા ફરમાવી શકે તેટલી હળવી સજા મને કરવામાં આવી છે. અને અહિં ચાલેલા કામકાજને વિષે પણ મારે એટલું કહેવું જોઇએ કે અહિં જેટલો વિનય બતાવવામાં આવેલો મેં જોયો એથી વધુની આશા રાખી શકાય નહિ.

૨૩. સંદેશો.

૧. "લોકોને વિનવો કે એકએક હિંદી શાંતિ જાળવે, દરપ્રયત્ને શાંતિ જાળવે, ખાદી જ પહેરે અને રેંટિયા ચલાવે. પ્રજાએ મને છોડાવવો હોય તો શાંતિથી જ છોડાવે. પ્રજા શાંતિ છોડશે તો તો મને ત્યાં જ રહેવું ગમશે એ યાદ રાખજો."

છૂટક.

(૧) હડતાળ બિલકુલ ન પાડો.
(૨) દર પ્રયત્ને શાંતિ જાળવો.
(૩) સભાઓ ન ભરો.
(૪) [પ્રજા] વધારે જાગ્રત થાઓ.
(૫) મહાસભાએ કરેલી આજ્ઞાને માન આપો.
(૬) પરદેશીનો વિશેષે ત્યાગ કરો.
(૭) ધારાસભામાં જવાનો જેણે વિચાર કર્યો હોય તે ત્યાગ કરે અને ગયા હોય તે રાજીનામાં આપે.
(૮) મતદારો જેમણે હજુ નિશ્ચય ન કર્યો હોય તેઓ નિશ્ચય કરે કે કોઇને પણ ધારાસભામાં મોકલવો એ પાપ છે.
(૯) વકીલો વધારે સંખ્યામાં વકીલાત છોડે.
(૧૦) અદાલતોમાં આપણા કજીઆ પડ્યા હોય તેનો ફેંસલો પણ ખાનગી રીતે થાય.
(૧૧) સિપાઇની ભરતીમાં કે બીજી સરકારની નોકરીમાં કોઈ જાય જ નહિ.
(૧૨) જેનામાં પોતાની આજીવિકા મેળવવાની શક્તિ હોય તે તો સરકારી નોકરી અને સિપાઇગીરી છોડે.
(૧૩) સરકારી તમામ નિશાળો બંધ થવાની જરૂર હું આશા રાખું

(૧૪) અનેક પ્રજાકીય શાળાઓ અને મહાશાળાઓ ખૂલે.
(૧૫) દરેક હિંદવાસી ખાદી–રેંટિયાના વ્રત લે.
(૧૬) પ્રજાનાં લાખો સ્ત્રીપુરુષો પરદેશી કાપડનો ત્યાગ કરી કેવળ હાથે કાંતેલા અને તે સૂતરના હાથે વણેલા જ કાપડનો ઉપયોગ કરે અને પરદેશી કાપડ પડ્યું હોય તે પણ બાળી નાખે.
(૧૭) પ્રજાકીય કામો સારૂ પૈસા જેટલા જોઇએ તેટલા પ્રજા આપે.

૨. આમ કરી પ્રજા નિશ્ચય કરે તો પ્રજાએ સ્વરાજ્યને સારૂં રાહ જોવાપણું ન રહે.

૩. પ્રજા આટલું જોર બતાવે એટલે સ્વરાજ્ય મળ્યું જ છે. એવું સ્વરાજ્ય મળે પછી તો પ્રજાના સિક્કાથી હું છૂટું. એ તો મને ગમે જ. અત્યારે તો મારૂં છૂટા રહેવું એ મને કેદ સમાન છે.

૪. ધાંધલ કરીને પ્રજા મને છોડવે અને સ્વરાજ્ય લેવાને સારૂ મારી મદદનો ઉપયોગ કરે એ તો પ્રજાની અશક્તિ જ ગણાય. સ્વરાજ્ય મારૂં કે કોઇનું અપાવ્યું નહિ મળે. પ્રજાની યોગ્યતા સિદ્ધ થયે જ મળવાનું છે.

૫. અંતમાં તો સરકારનો યે વાંક કહાડવો વ્યર્થ છે. જેવા આપણે છીએ તેવી સરકાર આપણને મળી રહી છે. આપણે સૂધરીએ એટલે સરકાર સૂધરી. જ્યારે આપણે સૂધરીશું ત્યારે જ આપણને સ્વરાજ્ય મળશે. અસહકાર એ પ્રજાનો સૂધરવાનો નિશ્ચય છે. મારા પકડાયા પછી પ્રજા શું એ નિશ્ચયને છોડી સહકાર કરશે ? જો પ્રજા ગાંડી બને, પેટે ચાલે, નાકા ઘસે, યુનિયન જૅકની સલામી કરે, સલામી કરવા અઢાર માઇલ ચાલે તો તે સહકાર નહિ તો બીજું શું કહેવાય ? પેટ ઘસડવું ઇત્યાદિ કરવા કરતાં તો મરવુ જ સારૂં છે. એટલે જેમ વિચારીએ તેમ મેં સૂચવેલો

૨૪. સવાલજવાબ

૧. સ૦—કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવાની સલાહ આપો છો તો સાથે કાયદાના ભંગની સજાનો અનાદર કરવાનું પણ કેમ નથી કહેતા?

જ૦—જ્યારે સજાનો અનાદર થાય ત્યારે તો અંધાધુંધી જ થાય કેમકે તેમાં વિનય ન રહ્યો. વિનય સૂચવે છે કે સજાનો અનાદર ન હોય, હુકમનો જ હોય. વળી સજાનો અનાદર અસંભવિત છે. સવિનય ભંગની ઉત્પત્તિ આત્મબળમાં રહેલી છે. જૂલમગાર પોતાના શરીરબળ પર મુસ્ત રહી જગતને તાબે કરવા મથે છે. આત્મબળી પોતાનું શરીર જૂલમગારને સોંપી દઈ આત્માને સ્વતંત્ર બનાવે છે, કેમકે જૂલમગાર આત્માનો સ્પર્શ સરખો પણ નથી કરી શકતો. પ્રહ્લાદે સવિનય ભંગ કર્યો પણ પર્વત પરથી પડતાં આંચકો ન આપ્યો. અંગારથી રક્ત થયેલા સ્થંભની મિત્રની જેમ ભેટ કરી. સુધન્વા ઉકળતા તેલના પેણાના [illegible] [illegible] પડ્યો. [illegible] પેગંબરે પાપી હુકમનો [illegible] સવિનયભંગી [illegible] [illegible] તેનું કાર્ય નથી, [illegible]

૨. સ૦—[illegible]

જ૦—[illegible]

પરિશિષ્ટ क.

બારડોલી તાલુકાનો સવિનય ભંગનો ઠરાવ.

સામુદાયિક સવિનય ભંગને સારૂ મહાસભાએ મુકરર કરેલી શરતો પૂરી રીતે સમજ્યા પછી બારડોલી તાલુકાની આ પરિષદ એવો ઠરાવ કરે છે કે

(૧) આ તાલુકો સામુદાયિક સવિનય ભંગને સારૂ તૈયાર છે.

(૨) આ પરિષદ માને છે કે

(ક) હિંદુસ્થાનનાં દુઃખોને દૂર કરવા સારૂ હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી વિગેરે કોમો વચ્ચે મિત્રતાની આવશ્યકતા છે.

(ખ) મજકુર દુઃખોનું ઔષધ શાંતિ, સબુરી અને સહનશીલતા જ છે.

(ગ) હિંદુસ્થાનની સ્વતંત્રતાને સારૂ પ્રત્યેક ઘરમાં રેંટિયાના ઉપયોગની અને બધાએ હાથે કાંતેલા અને હાથે વણેલા સૂતરનાં કપડાંનો ઉપયોગ કરવાની આવશ્યકતા છે.

(ઘ) હિંદુઓ જ્યાંસુધી અસ્પૃશ્યતાનો સર્વથા ત્યાગ ન કરે ત્યાંસુધી સ્વરાજ્ય અશક્ય છે.

(ङ) બારડોલીની ઉન્નતિને સારૂ અને બંધનમાંથી છૂટવાને સારૂ [illegible] [illegible], માલ-મિલ્કત ખોવા કેદમાં જવા કે જરૂર પડે તો જીવ આપવા લોકોએ તૈયાર થવાની આવશ્યકતા છે

(૩) આ પરિષદ ઉમેદ રાખે છે કે બારડોલી તાલુકાનો [illegible]

(૪) [illegible]

(૫) [illegible]

પરિશિષ્ટ ...

બારડોલીમાં મહાસભાની કારોબારી સમિતિએ કરેલા ઠરાવો.

(મહાસમિતિએ કરેલા ફેરફાર સાથે.)

૧ તા० ૧૧ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૨.

(૧). ચૌરીચૌરામાં લોકોના ટોળાએ પશુતાભરી રીતે પોલિસના ખૂન કરીને અને નિષ્ઠુરતાથી પોલિસ ચોકી બાળીને જે અમાનુષી વર્તન ચલાવ્યું છે તેને માટે કારોબારી સમિતિ ખેદ પ્રદર્શિત કરે છે અને માર્યા ગયેલાઓનાં કુટુંબો તરફ દિલસોજી બતાવે છે.

સામુદાયિક સવિનય ભંગ શરૂ કરવાનો વખત આવતાં દરેક વેળાએ કુદરતે ફરી ફરીને ચેતવણી આપી છે; અને દરેક વેળાએ ક્યાંક ને ક્યાંક લોકો તોફાન કરી ઊઠયા છે તે પરથી જણાય છે કે દેશનું વાતાવરણ સામુદાયિક સવિનય ભંગને સારુ પૂરતું શાંતિમય નથી. એનું સૌથી છેલ્લું દૃષ્ટાંત ગોરખપુર પાસેના ચૌરીચૌરાના ગોઝારા અને ત્રાસદાયક બનાવો છે. મહાસભાની કારોબારી સમિતિ ઠરાવ કરે છે કે બારડોલી અને બીજે ઠેકાણે શરૂ કરવા ધારેલો સામુદાયિક સવિનય ભંગ મોકૂફ રાખવો. સરકારને આપવાના મહેસૂલ અને બીજા કર જે સામુદાયિક સવિનય ભંગની આશાએ ભરવા મુલતવી રાખવામાં આવ્યા હોય તે ભરી દેવા ખેડૂતોને સલાહ આપવાની અને તીવ્ર ભંગની તૈયારી માટેની દરેક પ્રવૃત્તિ મોકૂફ રાખવાની કારોબારી સમિતિ સ્થાનિક મહાસભાસમિતિઓને સૂચના કરે છે.

ગોરખપુરમાં બન્યા એવા ટોળાઓના અત્યાચારો અને મુંબઈ અને મદ્રાસમાં સને ૧૯૨૧ના તા. ૧૭મી નવેમ્બરે અને ગઈ તા. ૧૩મી જાન્યુઆરીએ ચાલી એવી ગુંડાશાહી ફરીથી નહિ બનવા પામે ...

૨ તા૦ ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી

(૩) ગોરખપુરનો ખેદકારક બનાવ એ વાતની સાબિતી રૂપ અહિંસા એ સામુદાયિક સવિનય ભંગનું અત્યંત જરૂરી અને મૂળ ભૂત એવું મુખ્ય અંગ હોવાની આવશ્યકતા, પ્રજાએ પૂરેપૂરી પિછાણી નથી–તેથી, તેમ જ મહાસભાની સૂચનાઓની વિરુદ્ધ જઇને ગમે તેવા માણસોને સ્વયંસેવક બનાવી દીધાની જે વાતો સાંભળવામાં આવી છે તે બતાવી આપે છે કે સત્યાગ્રહના પ્રાણ રૂપ જે વસ્તુ છે તેની કિમ્મત લોકોએ હજુ જાણી નથી તેથી, તેમ જ કારોબારી સમિતિને મતે પ્રજાકીય ઉદ્દેશ પાર પાડવામાં ઢીલ થાય છે તેનું કારણ એ જ છે કે મહાસભાના બંધારણનો ઢીલો અને અધૂરો જ અમલ થયેલો છે–તેથી તથા આંતર્વ્યવસ્થાને સંપૂર્ણતાએ પહોંચાડવાની દૃષ્ટિએ–કારોબારી સમિતિ મહાસભાની બધી સમિતિઓને નીચે લખી પ્રવૃત્તિઓમાં લાગી જવાની સલાહ આપે છે:—

૧. મહાસભાના ઓછામાં ઓછા એક કરોડ સભાસદો નોંધવા.

સૂચના ૧–શાંતિમય + અને વ્યાજબી ઉપાયો ‡ એ મહાસભાના ધ્યેયનો સાર છે તેથી, સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિને અર્થે આવા ઇલાજોની અત્યન્ત આવશ્યકતા ન માનતો હોય તેવા કોઇ માણસને નોંધવો ન જોઇએ. એટલા માટે જેને મહાસભામાં જોડાવાને સમજાવવામાં આવે તે દરેક જણને મહાસભાનું ધ્યેય શું છે તે સંભાળપૂર્વક ગળે ઉતારવું જોઇએ.

સૂચના ૨–સ્વયંસેવકો ધ્યાનમાં રાખે કે વાર્ષિક લવાજમ ન ભરનાર કોઈ મહાસભાનો યથાર્થ સભાસદ ન ગણી શકાય; તેથી સઘળા જૂના સભાસદોને પોતાના નામ ફરીથી નોંધાવવાને કહેવું જોઇએ.

૨. રેંટિયા લોકપ્રિય કરવા અને હાથ કાંતણની અને હાથવણાટની ખાદી તૈયાર કરવાની યોજના કરવી અને ઘરોઘર ફરીને તેની વપરાશ લોકપ્રિય કરવી.

મૂળમાં + શાંતિ [illegible]

‡ વ્યાજબી [illegible]

સૂચના—આ હેતુ સાધવા ખાતર બધા સ્વયંસેવકો અને મહાસભાના અમલદારો ખાદીનો પોશાક પહેરે, અને એવી ભલામણ કરવામાં આવે છે કે બીજાઓને ઉત્તેજન આપવાની દૃષ્ટિએ તેમણે પોતે કાંતતાં શીખવું.

૩. રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ચલાવવી.

સૂચના—સરકારી નિશાળો ઉપર પહેરો મૂકવાનો નથી; સરકારી અને સરકારની મદદથી ચાલતી શાળાઓમાંથી વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષી લેવાને સારૂ × દરેક જરૂરી બાબતમાં રાષ્ટ્રીય શાળાઓની શ્રેષ્ઠતા ઉપર જ આધાર રાખવો.

૪. પછાત વર્ગોને ઉચ્ચજીવન માટે કેળવવા, તેમની સામાજિક માનસિક અને નૈતિક સ્થિતિ સુધારવી, તેમનાં છોકરાંને રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં મોકલવા તેમને સમજાવવા અને બીજા શહેરીઓ જે સાધારણ સગવડો ભોગવે છે તે તેમને મેળવી આપવી.

સૂચના—આથી જ્યાં અસ્પૃશ્યો પ્રત્યેનો અણગમો હજુ સખ્ત છે તેવા સ્થળોમાં જુદી શાળાઓ અને જુદા કૂવાઓ મહાસભાને પૈસે બંધાવવા, તેમનાં છોકરાઓને રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં દાખલ કરવાના અને ગામના કૂવાઓ અસ્પૃશ્યોને વાપરવા દેવાની સમજુતી લોકોને આપવાના દરેક પ્રયત્ન કરવા.

૫. મદ્યપાનનિષેધ ચળવળ [illegible] ચલાવવી અને [illegible] વધારે [illegible]

[illegible]

મહાસમિતિ માને છે કે જ્યારે જ્યારે રાજ્ય જાહેર પ્રજાકીય હિલચાલનો વિરોધ કરે છે ત્યારે ત્યારે સવિનય ભંગનો કરવો એ પ્રજાનો હક્ક અને તેની ફરજ છે.

નોંધ—વ્યક્તિગત સવિનય ભંગ એટલે એક વ્યક્તિ અગાઉથી નક્કી થયેલી વ્યક્તિઓની સંખ્યા કે મંડળ કાયદા હુકમોનો જે સવિનય ભંગ કરે તે. તેથી જે જાહેરસભામાં રહેનારાઓ ટિકિટો કહાડીને નક્કી થયેલ હોય અને જ્યાં રજા કોઈને દાખલ કરવામાં ન આવતું હોય, તેવી જાહેરસભા છતીબંધીએ ભરવી એ **વ્યક્તિગત સવિનય ભંગનું** દૃષ્ટાંત થયું; જે જાહેરસભામાં જાહેરને કોઈ પણ જાતના અંકુશ વગર દાખલ થવાની છૂટ હોય તેવી સભા છતીબંધીએ ભરવી એ **સામુદાયિક સવિનય ભંગનું** દૃષ્ટાંત થયું. આવો **સવિનય ભંગ રક્ષણાત્મક** ત્યારે કહેવાય જ્યારે મનાઇ થયેલી જાહેરસભા હંમેશની પ્રવૃત્તિને અંગે ભરવામાં આવે, પછી ભલે પરિણામે પકડાપકડી થાય તેવી જાહેરસભા હંમેશની પ્રવૃત્તિને અંગે જ હોય, પરંતુ **પકડાવા અને કેદમાં જવાના** ઉદ્દેશથી જ ફક્ત ભરવામાં આવી હોય તો તે **તીવ્ર સવિનય ભંગ** કહેવાય.

ધારની નોંધ.

ન. જી.=નવજીવન. ૨. હિ. સ્વ.=હિંદ સ્વરાજ્ય. ૩. યં. ઇ.=યંગ ...
... ૪. સ.=સર્વોદય. ૫. મ. વિ. સ.=મહાત્મા ગાંધીની વિચાર સૃષ્ટિ.
સ્પી. રા.=સ્પીચીઝ એન્ડ રાઇટીંગ્ઝ ઓફ મહાત્મા ગાંધી. ૭. આ. જ્ઞા.=
... વિષે સામાન્ય જ્ઞાન. ૮. જે. અ.=મારો જેલનો અનુભવ.
ઇ. ઓ.=ઇંડિયન ઓપિનિયન. ૧૦. ઇ. હો.=ઇંડિયન હોમરૂલ ફેરવેલું.
અમારૂં ઉમેરેલું આવા [ ] કૌંસ વચ્ચે મૂકેલું છે. ૧૨. પૃ.=પૃષ્ઠ.
નં.=નંબર. ૧૪. તા.=તારીખ-માસ-વર્ષ.

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં. તા.
૧. અગ્નિપરીક્ષા.		
૧	ન. જી.	૨૯-૫-૨૧
૨	[ ]	
૩	ન. જી.	૩-૭-૨૧
૪	[ ]	
૫	ન. જી.	૧૫-૧૨-૨૧
૨. જેલ જવાનો હેતુ.		
૧-૪	ન. જી.	૬-૧૧-૨૧
૫	,,	૫-૩-૨૨
૬-૮	,,	૧૯-૨-૨૨
૯-૧૦	,,	૧-૫-૨૧
૩. જેલનું રહસ્ય.		
૧-૩	સ્પી. રા.	પૃ. ૭૭૪
૩-૫	,,	,, ૭૭૫
૫-૬	,,	,, ૭૭૬
૪ જેલની મહત્તા		
૧-૨	ન. જી.	૧૫-૧૨-૨૧
૩-૫	,,	૯-૧૦-૨૧
૬	,,	૧૬-૬-૨૧

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં. તા.
૭-૮	ન. જી.	૪-૧૨-૨૧
૯	,,	૮-૧-૨૨
,,	,,	૯-૨-૨૨
૧૦ ૧૪	,,	૧૬-૨-૨૨
૧૧	,,	૧૮-૧૨-૨૧
૧૫	,,	૨૨-૧૨-૨૧
૧૬-૧૭	,,	૧૬-૩-૨૨
૧૮	,,	૨૨-૧૨-૨૧
૧૯-૨૧	,,	૧૧-૧૨-૨૧
૨૨	,,	૧૫-૧૨-૨૧
૫. જેલનાં દુઃખમાં સુખ.		
૧	જે. અ.	પૃ. ૨૮
૨	,,	,, ૧
૩-૪	,,	,, ૧૯
૪-૫	,,	,, ૨૦
૬	,,	,, ૬
૭	,,	,, ૭
,,	,,	,, ૩૩
,,	,,	,, ૩૪
૮	,,	,, ૧૩

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં.	તા.
૯	જે. અ.	પૃ. ૩૯	
,,	,,	,, ૪૦	
૧૦	,,	,, ૪૧	
,,	,,	,, ૪૨	
૧૧	,,	,, ૫૧	
,,	,,	,, ૫૨	
૧૨	,,	,, ૫૮	
૧૩-૧૪	,,	,, ૫૯	
૧૫	,,	,, ૨૪	
,,	,,	,, ૨૫	
૧૬-૧૭	,,	,, ૨૩	
૧૮	,,	,, ૨૭	
,,	,,	,, ૨૮	
૧૯	,,	,, ૬૦	
૨૦-૨૧	,,	,, ૬૧	
૨૧	,,	,, ૬૨	

૬. અસહકારીનું જેલજીવન.

૧	ન. જી.	૨૦-૧-૨૧
૨	,,	૧૧-૧૦-૨૧
૩	,,	૧૬-૮-૨૨
૪	,,	૫-૩-૨૨
૫	,,	૨-૧૦-૨૧
૬-૭	,,	૫ ૩ ૨૨
૮-૧૧	,,	૧-૮ ૨૦

૭. જેલ જનારને બોધ

૧-૬	ન. જી.	૨૨-૧૨-૨૧
૭	,,	[illegible]
૮	,,	[illegible]-૧૧-[illegible]
૯-૧૦	,,	[illegible]
૧૧	,,	૧૧ [illegible]
૧૨	,,	[illegible]

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં.

૮. માલ મિલ્કતનો

૧-૭	ન. જી.	૧૫-

૯. પ્રત્યેક અંગ્રેજને.

૧-૧૦	ન. જી.	૩૧-૧૦-૨૦

૧૦. અંગ્રેજ ભાઈઓને.

૧-૭	ન. જી.	૧૭-૭-૨૧

૧૧. વાઇસરૉયને.

૧-૧૦	ન. જી.	૨૭-૬-૨૦

૧૨. પ્રજામતને માન.

૧-૨	ન. જી.	૨૮-૯-૧૯
૩	,,	૨૨-૧-૨૨
૪	,,	૧૧-૯-૨૧
,,	,,	૨૨-૧-૨૨
૫-૮	,,	૨-૧૦-૨૧
૫	,,	૯-૨-૨૨
૯-૧૦	,,	૧૪-૯-૧૯

૧૩. ઝુંબેશ.

૧-૮	ન. જી.	૬-૧૦-૨૧

૧૪. બેઠો બળવો.

૧-૨	ન. જી.	૧૫-૧૨-૨૧
૩-૧૦	,,	૧૩-૧૧-૨૧
૧૧	,,	અપ્રાપ્ય
૧૨	,,	૧૫-૧૨-૨૧

૧૫. અંગદવિષ્ટિ.

૧-૯	ન. જી.	૫-૨-૨૨

૧૬. અહંભાવની ધૂન.

[illegible]	ન. જી	૨૬-૨-૨૨

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં. તા.

૧૭. જૂલમ સામે સંયમ.

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં. તા.
૧-૬	ન. જી.	૨૦-૧૧-૨૧

૧૮. દમન અને સહનશીલતા.

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં. તા.
૧-૨	ન. જી.	૨૮-૭-૨૧
૨	”	૨૯-૫-૨૧
૩	”	૫-૪-૨૧
”	”	૧૩-૩-૨૧
”	”	૨૭-૩-૨૧
૪	”	૫-૪-૨૧
૫-૬	”	૨૭-૩-૨૧
૭	”	૯-૫-૨૦
”	”	૧-૮-૨૦
૮	”	૩૧-૭-૨૧
”	”	૧૧-૧૨-૨૧
૯	”	૧૩-૩-૨૧
”	યં. ઇ.	૧૫-૧૨-૨૧
૧૦-૧૧	ન. જી.	અપ્રાપ
૧૨-૧૫	”	૩૧-૭-૨૧
૧૬-૧૭	”	૧૩-૩-૨૧
૧૮-૧૯	”	૫-૨-૨૨
૨૦-૨૧	”	૬-૩-૨૧
૨૨	”	૧૫-૧૨-૨૧
૨૩-૨૪	”	૮ ૧૨-૨૧
૨૫	”	૧૧-૧૨-૨૧
”	”	૨૯-૫-૨૧
૨૬	”	૧૧-૧૨-૨૧
૨૭	”	૧૬-૨-૨૨
૨૮	ન. જી.	૩૧-૭-૨૧
”	”	૧૩-૩-૨૧
”	”	૧૬-૨-૨૨
૨૯	”	૧૬-૨-૨૨
૩૦-૩૨	”	૫-૨-૨૨
૩૩	”	૬-૧૧-૨૧
૩૪	યં. ઇ.	૧૫-૧૨-૨૧
૩૫	ન. જી.	અપ્રાપ.

૧૯. ધર્મની કસોટી.

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં. તા.
૧-૩	ન. જી.	૨૪-૧૦-૨૦
૪-૫	”	૧૩-૧૧-૨૧
૬	”	૩૧-૭-૨૧
૭-૯	”	૧૩-૧૧-૨૧
૧૦	”	૩-૪-૨૧
૧૧	”	૨૪-૧૦-૨૦
”	”	૪-૧૨-૨૧
૧૨-૧૫	”	૧૩-૧૧-૨૧
૧૬	”	૧૮-૧૧-૨૦

૨૦. સવિનય ભંગ.

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં. તા.
૧	ન. જી.	૧૪-૩-૨૦
૨	”	૨૮-૩-૨૦
૩-૪	”	૧૩-૬-૨૦
૫	”	૧૬-૫-૨૦
૬	”	૯-૨-૨૨
૭	જૈ. અ.	૫ ૫૫
૮	ન. જી.	૧૯-૨-૨૨

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં. તા.
૮	ન. જી.	૨૦-૧૦-૨૧
૯	,,	૧૯-૨-૨૨
૧૦	,,	૧૬-૧૦-૨૧
૧૧	,,	૧૯-૬-૨૧
૧૨	,,	૧૬-૫-૨૦
૧૩	,,	૧૨-૬-૨૧
૧૪	,,	૧૩-૧૧-૨૧
૧૫-૧૬	,,	૨૦-૧૧-૨૧
૧૭	,,	૧૩-૧૧-૨૧
૧૮	,,	૫-૨-૨૨
૧૯	,,	૧૯-૬-૨૧
૨૦	,,	૧૨-૨-૨૨
૨૧	,,	૨૨-૧-૨૨
૨૨-૨૪	,,	૨૩-૧૦-૨૧
૨૪	,,	૨-૨-૨૨
૨૫	,,	૨૨-૧૨-૨૧
,,	,,	૧૩-૧૧-૨૧
૨૬-૩૨	,,	૧૩-૧૧-૨૧
૩૩-૩૪	,,	૭-૮-૨૧
૩૫	,,	૨૫-૧૨-૨૧
૩૬-૩૭	,,	૨૫-૯-૨૧
૩૮	,,	અપ્રાપ્ત.
૩૯-૪૧	,,	૧૨-૨-૨૨
૪૨	,,	૮-૧૨-૨૧
૪૩-૪૪	,,	૨૩-૧૨-૨૧
૪૫-૪૬	,,	૧૯-૬-૨૧
૪૭-૪૯	,,	૨૦-૧૧-૨૧
૫૦-૫૨	,,	૨૩-૧૦-૨૧
૫૩-૫૫	યં. ઇ.	૫-૧-૨૨
૫૬-૫૮	,,	૯-૨-૨૨
૫૯	,,	૨-૩-૨૨
૫૯	ન. જી.	૨૬-૨-૨૨
૬૦	,,	૨-૨-૨૨
૬૧	,,	૧૨-૬-૨૧
૬૨	,,	૧૯-૬-૨૧
૬૩-૬૪	,,	૧૨-૩-૨૨

૨૧. ભૂલ્યા ત્યાંથી ફેર.

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં. તા.
૧	ન. જી.	૨૪-૧૧-૨૧
૨	,,	૧૯-૨-૨૨
૩	,,	૨૬-૨-૨૨
૪-૮	,,	૧૬-૨-૨૨
૫-૧૩	,,	૫-૩-૨૨
૧૪-૧૫	યં. ઇ.	૧૪-૭-૨૦
૧૬	ન. જી.	૧૨-૩-૨૨
૧૭-૨૧	,,	૧૯-૩-૨૨

૨૨. અદાલતમાં એકરાર.

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં. તા.
૧-૧૪	ન. જી.	૧૮-૩-૨૨

૨૩. સવાલજવાબ.

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં. તા.
૧-૨	ન. જી.	૧૦-૧૧-૨૧
૩	,,	૫-૯-૨૦
૪	,,	૩-૧૨-૨૦
૫	,,	૨-૨-૨૨
૬	,,	૮-૧-૨૨

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં. તા.
પરિશિષ્ટ ક	ન. જી.	૨-૨-૨૨
,, ખ	,,	૫-૩-૨૨
,, ગ	,,	૫-૩-૨૨

સમાપ્ત.